રવીન્દ્ર કથાગુચ્છ

અનુવાદક,

વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર

પ્રકાશક,

ગોવિંદ મહાદેવ જાગુષ્ટે

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

સોલ એજન્ટ

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર અને પબ્લિશર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

પ્રત ૧૦૦૦ }
આવૃત્તિ ૧ લી }

મુલ્ય રૂ. ૩।।

{ સંવત ૧૯૮૦
{ સને ૧૯૨૪

ધી દેશાઈ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પટેલ દેશાઈભાઈ હીરાચંદે છાપી.
રીચીરોડ—અમદાવાદ.

અર્પણપત્રિકા

શાહ માણેકલાલ ભોગીલાલ

શુભનિવાસ-અમદાવાદ

આપના નિઃસ્વાર્થ સ્નેહભાવથી મુગ્ધ થઇ પ્રસ્તુત

રવીન્દ્ર કથાગુચ્છનો પ્રથમ ખણ્ડ

હું આપને જ અર્પણ કરી

કૃતાર્થ થાઉં છું.

નિરંતર સ્નેહાધીન

નગીનલાલ જાદવજી ઠક્કર

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

વિશ્વવિખ્યાત કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું નામ કોઈથી પણ અજાણ્યું નથી. એ કવિવર તેમજ ઋષિવરે વિશ્વસાહિત્યની જે સેવા કરી છે તે અતુલનીય છે. કાવ્ય, સાહિત્ય, દર્શન, વિજ્ઞાન, ધર્મ, નવલકથા, ટુંકી વાર્ત્તા વગેરે અનેક વિષયોમાં તેમણે પોતાની પ્રતિભાશાલિની લેખિની ચલાવી ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથે ગતાનુગતિક ભાવથી પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા વિદ્વાનોનું અનુસરણ નહિ કરતાં પોતાની લેખિનીને વાસ્તવ રાજ્યમાં વિચરવા દીધી છે તથા બંગસાહિત્યમાં વાસ્તવતાનો નવીન યુગ તેમણે જ પ્રવર્ત્તાવ્યો છે એમ કહેવામાં લેશ માત્ર અતિશયોક્તિ નથી. તેમની નવલકથા અને ટુંકી વાર્ત્તાઓનાં પાત્રો જાણે શરીરધારી હોય અને આપણી દૃષ્ટી સમક્ષ સંસારમાં તરવરતાં હોય એવો જ ભાસ થાય છે. પોતે વિશ્વકવિ હોવા છતાં કેવળ કલ્પનાના રાજ્યમાં પરિભ્રમણ કરી આર્યસંસારોના યથાર્થ સ્વરૂપને તેઓ ભૂલી ગયા નથી. માનવચરિત્રના ઊંડામાં ઊંડા ભાવો પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપથી આલેખવાની અપૂર્વ અને અદ્‌ભુત શકિત બંગાળામાં મુખ્યત્વે કરીને શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને શ્રી શરત્‌ચંદ્ર, ચટ્ટોપાધ્યાય ધરાવે છે. પોતાના મોહક કળાનૈપુણ્યથી તેઓ પોતાનાં

પાત્રોને એવું જીવંત સ્વરૂપ આપે છે કે એ પાત્રો વાંચકના હૃદય મનમાં ચિરકાળને માટે સ્થાન કરી લે છે. વળી કરૂણારસનું આબેહુબ આલેખન કરવામાં તો શ્રી રવીન્દ્રનાથ અદ્વિતીય છે. તેમની ભાવનાઓ એટલી બધી ઉચ્ચ અને સર્વગ્રાહી છે કે, સમસ્ત વિશ્વમાં તેમની સાહિત્યપ્રસાદીનો અત્યંત પ્રેમપૂર્વક સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. આવા એક મહામતિ વિદ્વાનની ટુંકી વાર્ત્તાઓના ગુર્જર સ્વરૂપને ગુર્જર સાહિત્યવિલાસીઓ અતિ આવકારદાયક લેખશે એવી ખાત્રી હોવાથી સાહસિક પ્રકાશક શ્રી ગોવિંદ મહાદેવ જાગુષ્ટેની સ્નેહપૂર્ણ પ્રેરણાથી આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે.

જો કે અત્યાર પૂર્વે શ્રી રવીન્દ્રનાથની ટુંકી વાર્ત્તાઓનાં એક બે પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચુક્યાં છે તથા એ પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વાર્ત્તાઓમાંની કેવળ બે ત્રણ વાર્ત્તાઓ જ મૂળ બંગાળીમાંથી શબ્દશ: ભાષાંતર કરી આ ખણ્ડમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એ બે ત્રણ વાર્ત્તાઓ અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલી વાર્ત્તાઓ સાથે સરખાવી જોતાં બન્ને અનુવાદ કિંવા ભાષાંતરની તુલના વિવેચક વાંચક સહેલાઇથી કરી શકશે. અગાઉ જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઇ ચુક્યાં છે તેમાં મૂળ લખાણના પેરેગ્રાફના પેરેગ્રાફ, સુંદર વર્ણનો અને ભાવ-પૂર્ણ વાક્યો ઘણે સ્થળે છોડી દેવામાં આવ્યાં છે અને એ ઉપરથી એ અનુવાદો મૂળમાંથી નહિ કરતાં હિંદી અગર

મરાઠી ભાષાંતર ઉપરથી કરવામાં આવ્યા હોય એમ માન-વાનું ખાસ કારણ મળે છે.

હવે ઊંડી રીતે વિચાર કરી જોતાં એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, શ્રી રવીન્દ્રનાથના લખાણની ખુબી જ તેમના હરેક શબ્દપ્રયોગમાં રહેલી છે. થોડું લખી—આવશ્યકતા ઉપરાંતનો એક પણ શબ્દ વાપર્યા સિવાય—તેઓ વિશેષ સમજાવી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં ભાષાંતરકાર નિરંકુશ બની જેમ ફાવે તેમ-સ્વેચ્છાનુસાર ભાષાંતર કરે એટલે મૂળ લખાણનું અર્થરહસ્ય તથા તેની માર્મિકતા કેવી રીતે સચવાય? આમ છતાં જે સ્થળે ભાષાંતરમાં અર્થ સ્ફુટ ન થતો હોય એ સ્થળે અર્થસૂચક વિશેષ શબ્દ વાપરવામાં આવે તો તે માટે હરકત ન લઈ શકાય; પરંતુ જ્યાં મૂળ લખાણને જ ઉડાવી દેવામાં આવે ત્યાં શું સમજવું?

આ વાર્તાસંગ્રહ પ્રથમ ખણ્ડ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. દ્વિતીય ખણ્ડના લેખન તથા મુદ્રણનું કામ ચાલૂ કરી દેવામાં આવ્યું છે. બનતી ત્વરાથી દ્વિતીય ખણ્ડ તથા તે પછીના ખણ્ડો ક્રમશઃ વાર્તાવિલાસી સજ્જનોની સેવામાં રજૂ કરવામાં આવશે.

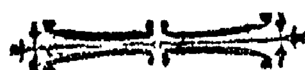
પ્રૂફસંશોધન માટે પુષ્કળ કાળજી રાખવામાં આવેલી હોવા છતાં મુદ્રાલયની નિષ્કાળજીને પરિણામે ઘણી ભૂલો

રહી જવા પામી છે. નૂતન સંસ્કરણ પ્રસંગે રહી ગયેલી ત્રુટીઓ સંશોધિત કરવામાં આવશે.

અંતે જે અનંતનામી પરમાત્માના કૃપાકટાક્ષથી આ પ્રથમ ખણ્ડનું લેખનકાર્ય નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયું છે એ પિતાનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માની પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

માંડવીની પોળમાં, પડી પોળ.
અમદાવાદ તા. ૧૫-૭-૨૪

સાહિત્યસેવક
વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર

રાસમણિનો પુત્ર

કાળીપદની મા હતી રાસમણિ; પરંતુ તેને નિરુપાયે બાપનું પદ સ્વીકારવું પડ્યું હતું. કારણ કે, મા અને બાપ બન્ને મા બની જાય છે તો બાળકને માટે એનું પરિણામ સારું આવતું નથી. રાસમણિનો સ્વામી ભવાનીચરણ બાળકને કોઇ પણ પ્રકારે શાસન કરી શકતો નહોતો. તે બાળકનો વિશેષ આદર શા માટે કરતો હતો એ જાણવા માટે થોડા પૂર્વપરિચયની જરૂર છે.

શાનિયાડીના પ્રખ્યાત કુળવાન્ વંશમાં ભવાનીચરણનો જન્મ થયો હતો. ભવાનીચરણના પિતા અભયાચરણનો પ્રથમ પક્ષનો પુત્ર શ્યામાચરણ હતો. મ્હોટી ઉમ્મરે સ્ત્રીનો વિયોગ થયા પછી અભયાચરણે જ્યારે બીજી વખત વિવાહ કર્યો ત્યારે તેમના શ્વસુરે આલન્દી નામનો તાલુકો વિશેષે કરીને પોતાની કન્યાના નામ ઉપર લખાવી લીધો હતો. જમાઈની ઉમ્મરનો હિસાબ કરી મનમાં ને મનમાં તેમણે વિચાર્યું હતું કે, જો કદાચ કન્યા વિધવા થાય તો ખોરાકી પોષાકી માટે તેને જાણે કે, સૉક્યના પુત્રની આધીનતામાં ન રહેવું પડે.

તેમણે જે કલ્પના કરી હતી તેનો પ્રથમ અંશ ફળતાં વિલંબ થયો નહિ. તેમના દૌહિત્ર ભવાનીચરણનો જન્મ થયા પછી થોડા જ કાળને અંતરે તેમના જમાઇનું મૃત્યુ થયું. તેમની કન્યાએ પોતાની ખાસ સંપત્તિ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો. એ પ્રકાર પોતાની નજરે જોઇ તેઓ પણ પરલોકયાત્રા વખતે કન્યાના આલોક સંબંધી ઘણા અંશે નિશ્ચિંત થઇ ગયા હતા.

એ વખતે શ્યામાચરણ ઉમ્મર લાયક હતો. તેનો મ્હોટો પુત્ર એ વખતે ભવાનીથી પણ એક વર્ષે મ્હોટો હતો. શ્યામાચરણ પોતાના પુત્રની સાથે જ ભવાનીચરણને ઉછેરી મ્હોટો કરવા લાગ્યો. ભવાનીચરણની માતાની સંપત્તિમાંથી તે પોતે પણ કદાપિ એક પૈસો લેતો નહોતો તથા દર વર્ષે તેનો ચોખ્ખો હિસાબ વિમાતા પાસે રજૂ કરી તેની રસીદ લેતો હતો. આવું જોઈ સર્વ તેની સાધુતાથી મુગ્ધ થઈ ગયાં હતાં.

ખરી રીતે જોવા જતાં સર્વેએ એમ ધાર્યું હતું કે, આટલી બધી સાધુતા જરૂરની નથી; એ તો નિર્બુદ્ધિતાનું જ બીજું નામ છે. અખંડ પૈત્રિક સંપત્તિનો એક ભાગ બીજાપક્ષની સ્ત્રીના હાથમાં જાય પડે એ ગામના કોઇ પણ માણસને સારું લાગતું નહોતું. જો શ્યામાચરણ છળ કરી એ દલીલને કોઇ રીતે ગૂમ અથવા રદ કરી નાખત તો આડોશી પાડોશીઓ તેના પુરુષત્વની પ્રશંસા કરત. વળી એ કાર્ય નિર્વિઘ્ને કેવી રીતે પાર પડી શકે એ સંબંધીની સલાહ આપનાર પ્રવીણ વ્યક્તિઓની પણ ગામમાં ખોટ નહોતી; પરંતુ શ્યામાચરણે તેમના ચિરકાળના પારિવારિક અધિકારને અંગહીન કરીને પણ વિમાતાની સંપત્તિને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર રાખી.

આ કારણથી તથા સ્નેહમય સ્વભાવથી વિમાતા વ્રજસુંદરી શ્યામાચરણ ઉપર પોતાના પુત્રના જેવો જ પ્રેમ અને વિશ્વાસ રાખતી હતી. તેની સંપત્તિને શ્યામાચરણ અત્યંત પૃથક્ ભાવથી જોતો તેથી ઘણી વખતે તેણે તેનો મૃદુ તિરસ્કાર પણ કર્યો હતો. તેણે કહ્યું હતું:—“ભાઈ! એ સંપત્તિ લઇને હું કાંઇ સ્વર્ગે જવાની નથી. સંપત્તિ તમારી પાસે જ રહેશે. મ્હારે એનો હિસાબ વગેરે જોવાની શી જરૂર છે?” શ્યામાચરણ એ વચનો તરફ ધ્યાન આપતો નહિ.

શ્યામાચરણ પોતાનાં સંતાનોને કઠોર શાસનમાં રાખતો હતો;

પરંતુ ભવાનીચરણ ઉપર તેનું બિલકુલ શાસન નહોતું. આવું જોઈ સર્વ મનુષ્યો એમ કહેતાં કે, પોતાનાં સંતાનો કરતાં ભવાનીચરણ ઉપર તેનો વિશેષ સ્નેહ છે. પરિસ્થિતિ આવી હોવાથી ભવાની-ચરણને બિલકુલ શિક્ષણ મળ્યું નહિ. કામધંધા સંબંધી હમ્મેશાં એક બાળક માફક રહી, ભાઈ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી તે પોતાના દિવસ પસાર કરવા લાગ્યો. કામધંધાની તેને કોઇ દિવસે ચિંતા કરવી પડતી નહોતી–કોઇ કોઈ દિવસે કેવળ સહી કરવી પડતી હતી. પોતે શા માટે સહી કરે છે એ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો નહિ; કેમ કે પ્રયત્ન કર્યો હોત તો પણ સમજી શકત નહિ.

બીજી તરફ શ્યામાચરણનો મ્હોટો પુત્ર તારાપદ સર્વ કાર્યમાં પિતાના સહકારી રૂપે રહી કામકાજમાં પાવરધો બની ગયો. શ્યામા-ચરણનું મૃત્યુ થયા પછી તારાપદે ભવાનીચરણને કહ્યું:—"કાકા ! હવે આપણું એકઠા રહેવાનું બની શકશે નહિ. કદાચ કોઇ દિવસે નજીવા કારણથી મન ઉંચા થાય તો સંસારનું સત્યાનાશ વળી જાય !"

જૂદા થઇને કોઇ દિવસે પોતાનું કામકાજ પોતાને જોવું પડશે એવી ભવાનીએ સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના કરી નહોતી. જે સંસારમાં બાલ્યાવસ્થાથી તે મ્હોટો થયો હતો તેને તે સંપૂર્ણ અખંડ તરીકે જાણતો હતો—તેના કોઈ એક સ્થળે સાંધો છે તથા એ સાંધાના મુખમાંથી તેને વિભક્ત કરી શકાય છે એવું જાણવામાં આવતાં તે એકાએક વ્યાકુળ બની ગયો.

વંશના માનની હાનિ અને સગાં સંબંધીની મનોવેદનાથી તારાપદને જ્યારે કોઇ રીતે વિચલિત ન કરી શકાયો ત્યારે વિષય સંપત્તિના વિભાગ કેવી રીતે થઈ શકે એ અસાધ્ય ચિંતા કર-વામાં ભવાની પ્રવૃત્ત થયો. તારાપદે તેની ચિંતા જોઈ અત્યંત વિસ્મિત બની જઈ કહ્યું:—"કાકા મહાશય ! આપ આટલી બધી

ચિંતા કેમ કરો છો ? વિષયસંપત્તિના ભાગ તો થઇ ગયેલા જ છે. દાદા પોતાની હયાતીમાં જ ભાગ કરી ગયા છે."

ભવાનીએ દિગ્મૂઢ બની જઇ કહ્યું:—" આ શું ખરી વાત છે ? હું તો કાંઇ જાણતો નથી."

તારાપદે હાવકા મુખે કહ્યું:—" અજાયબીની વાત છે ! એ વાત સર્વ માણસો જાણે છે. પાછો આપની સાથે અમારો વાદવિવાદ કિંવા કલહ કજીઓ, થાય એવા ભયથી આલન્દી તાલુકો આપના ભાગમાં લખી આપી દાદાજીએ પ્રથમથી જ આપને જૂદા કરેલા છે. અત્યાર સૂધી એ જ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ચાલી આવી છે."

ભવાનીચરણે વિચાર્યું કે, બધું સંભવિત હશે. તેણે પૂછ્યું:— " આ ઘર ? "

તારાપદે કહ્યું—" જો ઇચ્છા હોય તો આ ઘર આપ રાખી શકશો. ઇલાકામાં જે મુખ્ય મકાન છે એ મળવાથી અમારું ગાડું નભશે."

તારાપદ આટલી સહેલાઇથી પૈતૃક ઘર છોડવા તૈયાર થયો એ જોઇ તેની ઉદારતાથી ભવાનીચરણ વિસ્મિત બની ગયો. ઇલાકામાં આવેલું એ મકાન તેણે કદાપિ જોયું નહોતું તથા તેના તરફ તેની વિશેષ મમતા પણ નહોતી.

ભવાનીએ જ્યારે તેની માતા વ્રજસુંદરીને આ સઘળી હકીકત જણાવી ત્યારે તેણે કપાળમાં હાથ ઠોકી કહ્યું:—" ઓ બાપ ! આ કેવી વાત ! આલન્દી તાલુકો તો મ્હારી ખોરાકી પોષાકી માટે જીવન તરીકે મ્હને મળ્યો હતો—એની આવક પણ કાંઇ વિશેષ નથી. પૈતૃક સંપત્તિમાં ત્હારો જે ભાગ છે તે તને કેમ ન મળે ? "

ભવાની:—તારાપદ એમ કહે છે કે, મ્હારા પિતાએ આ તાલુકા સિવાય બીજું કાંઇ આપણને આપ્યું નથી.

વ્રજસુંદરી:—એ તો ગમે તેમ કહે. આપણે એ શા માટે

સાંભળવું જોઇએ ? ત્હારા પિતાએ પોતાને હાથે વીલની બે નકલ સહી સાથે કરેલી હોઈ તેમાંની એક મ્હારી પાસે છે. એ મ્હારી પેટીમાં જ છે.

પેટી ઉઘાડવામાં આવી. એ સ્થળે આનન્દી તાલુકાનું દાનપત્ર હતું, પરંતુ વીલ નહોતું. વીલ ચોરાયું હતું.

સલાહકારને બોલાવવામાં આવ્યો. એ માણસ તેના ગુરુ મહાશયનો પુત્ર હતો. નામ બગલાચરણ હતું. સર્વ કહેતાં કે તે ઘણી પાકટ બુદ્ધિનો છે. તેનો બાપ ગામનો મંત્રદાતા અને છોકરો મંત્રણાદાતા હતો. પિતા પુત્રે ગામના પરલોક તથા આલોકને વ્હેંચી લીધો હતો. બીજાને માટે તેનું ફળ ગમે એવું હોય; પણ તેમને પોતાને માટે તો એ ઘણું લાભદાયક હતું.

બગલાચરણે કહ્યું: "વીલ ન મળ્યું, તેથી શું ગયું ? પિતાની સંપત્તિમાં બન્ને ભાઇનો સરખો હક્ક છે."

એવામાં બીજા પક્ષ તરફથી એક વીલ બ્હાર આવ્યું. એમાં ભવાનીચરણના ભાગમાં કાંઈ લખ્યું નહોતું. સઘળી સંપત્તિ પૌત્રોને આપવામાં આવી હતી. એ વખતે અભયાચરણનો પુત્ર જન્મ્યો નહોતો.

બગલાને આગેવાન કરી ભવાનીએ ફરિયાદ કરી; પરંતુ કાંઇ વળ્યું નહિ. પૈતૃક સંપત્તિ બીજા પક્ષના હાથમાં ગઇ તથા આનન્દી તાલુકાનું જે ઉત્પન્ન કેસનું ખરચ બાદ કરતાં બાકી રહ્યું તેનાથી કોઇ પણ રીતે જીવિકાનું રક્ષણ થઇ શકે તેમ હતું—તેથી વંશમર્યાદાનું રક્ષણ થવું અશક્ય હતું. પુરાતન મકાન મેળવી ભવાનીચરણે વિચાર્યું, 'જબરી જીત થઈ છે.' તારાપદ અને તેનાં માણસો કલકત્તામાં ચાલ્યા ગયાં. બન્ને પક્ષનું હળવું મળવું તદ્દન બંધ થયું.

(૨)

શ્યામાચરણની વિશ્વાસઘાતકતાથી વ્રજસુંદરીના હૃદય ઉપર

વજ્રાઘાત થયો. શ્યામાચરણે અન્યાય કરી વીલ ચોરી લઇ ભાઇને વિષયસંપત્તિથી વંચિત કર્યો તથા પિતાનો વિશ્વાસઘાત કર્યો એ વાત તે કોઇ પણ રીતે ભૂલી શકી નહિ. જ્યાં સુધી તે જીવતી હતી ત્યાં સુધી હમ્મેશાં ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને એમ કહેતી કે, ધર્મ આવું કદાપિ સહન કરશે નહિ. ભવાનીચરણને હમ્મેશાં તે એવું કહીને આશ્વાસન આપતી હતી કે, ' હું કોર્ટ કાયદામાંનું કાંઈ સમજતી નથી. હું તને ખાત્રીથી કહું છું કે, ખરું વીલ હમ્મેશાં છુપાઇ રહેવાનું નથી જ; એ વીલ તને અવશ્ય પાછું મળશે. '

માતાને મુખે આવાં વચન સાંભળી ભવાનીચરણના મનમાં વિશ્વાસ ઉપજ્યો. તે પોતે અશક્ત હોવાથી આવાં આશ્વાસન વાક્ય તેને માટે સાંત્વના રૂપ હતાં. સતી સાધ્વીનું વાક્ય ફળશે જ. જે પોતાનું છે તે જરૂર પોતાની પાસે આવશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખી તે સ્થિર બેસી રહ્યો. માતાના મૃત્યુ પછી તેનો એ વિશ્વાસ વિશેષ દૃઢ થયો. કારણ મૃત્યુના વિયોગમાંથી માતાનું પુણ્યતેજ તેની પાસે વિશેષ ભાવથી સ્પષ્ટ થયું. દરિદ્રતાનું સહજ પણ દુઃખ જાણે કે તેને સ્પર્શ કરતું નહોતું. તે એમ ધારતો કે, અન્નવસ્ત્રનું દુઃખ કેવળ થોડા દિવસ માટે છે—એ સત્ય નથી; આથી પ્રથમનું સારું પાતળું ધોતીઉં ફાટી ગયા પછી જ્યારે તેને સામાન્ય મૂલનું જાડું ધોતીઉં ખરીદીને પહેરવું પડ્યું ત્યારે કેવળ હસવું આવ્યું. પૂજા વખતે અગાઉના જેવી ધામધુમ થઇ નહિ—નમો નમઃ કરી પૂજાનું કામ આટોપવું પડ્યું. અભ્યાગત જનોએ આવું દરિદ્ર આયોજન જોઇ અગાઉના વખતની ધામધુમની વાત કાઢી. ભવાનીચરણ મનમાં ને મનમાં હસ્યો. તેણે વિચાર્યું, ' આ સઘળું થોડા દિવસ માટે છે એમ આ લોકો જાણતા નથી. થોડા વખત પછી પાછી એવી ધામધુમથી પૂજા થશે કે એમનાં નેત્રો સ્થિર થઇ જશે.' ભવિષ્યનો નિશ્ચિત સમારોહ તે એવી પ્રત્યક્ષ રીતે જોઇ શકતો હતો કે, વર્તમાનની દુર્દશા તેની નજરે જ પડતી નહોતી.

આ સંબંધીની વાતચિત તથા ચર્ચા કરવા માટે ભવાની-ચરણ પાસે નટુ ચાકર નામનો માણસ હતો. કેટલીય વાર પૂજોત્સવના દારિદ્રમાં બેસી શેઠ અને ચાકર ભવિષ્યના સારા દિવસે કેવી તૈયારી કરવી પડશે તેની સવિસ્તર ચર્ચા કરવા પ્રવૃત્ત થયા હતા. એટલે સૂધી કે કોને નિમંત્રણ કરવું અને કોને નહિ તથા કલકત્તાથી ભજનમંડળી બોલાવવાની જરૂર છે કે નહિ એ વિષય ઉપર શેઠ અને નોકર વચ્ચે ઘણું મતાંતર અને તર્ક વિતર્ક થઇ ગયા હતા. સ્વાભાવિક ઉદારતાના અભાવને લીધે નટુ ઉર્ફે નટવિહારી એ ભાવી પ્રસંગનો હિસાબ તૈયાર કરવામાં કૃપણતા દર્શાવતો તેથી ભવાનીચરણનો તીવ્ર તિરસ્કાર તેને સહન કરવો પડતો. આવો બનાવ ઘણી વખતે બનતો હતો.

તાત્પર્ય એ કે વિષય સંપત્તિ સંબંધી ભવાનીચરણના મનમાં લેશ માત્ર દુશ્ચિંતા નહોતી. પોતાની સંપત્તિ કોણ ભોગવશે એજ કેવળ તેની ચિંતાનો વિષય હતો. આજ સૂધી તેને સંતાન થયું નહોતું. કન્યારૂણગ્રસ્ત હિતૈષીઓ તેને જ્યારે બીજી એક સ્ત્રી કરવાનું કહેતા હતા ત્યારે તેનું મન ચંચળ બની જતું હતું. નવવધૂના શોખને લીધે એ ચંચળ બની જતો નહોતો; ઉલટું સેવક અને અન્નની માફક સ્ત્રીને પણ તે પુરાતન ભાવથીજ પ્રશસ્ત તરીકે ગણતો હતો; કિન્તુ જેને સંપત્તિની સંભાવના છે તેને સંતાનની સંભાવના ન હોય એ પ્રકારને તે એક પ્રકારની વિષમ વિડંબના સમજતો હતો.

એવા સમયે જ્યારે તેને પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે સર્વેએ કહ્યું કે, 'હવે આ ઘરનું નસીબ ફરવાનું હોઇ તેનો આરંભ પણ થઇ ગયો છે. સ્વર્ગીય અભયાચરણે જ પુનઃ આ ઘેર અવતાર લીધો છે. બરાબર એવું જ મ્હોં તથા આંખો છે.' બાળકની કોષ્ઠિમાં પણ જણાયું કે, ગ્રહ નક્ષત્રનો યોગાયોગ એવો જામ્યો છે કે, પારકાના હાથમાં ગયેલી સંપત્તિનો ઉદ્ધાર થયા સિવાય રહે તેમ નથી. '

પુત્ર થયા પછી ભવાનીચરણના વ્યવહારમાં થોડો ફેરફાર થયેલો નજરે પડવા લાગ્યો: આટલા દિવસ સુધી દરિદ્રતાને તે એક રમતની માફક સમજી તેના તરફ દુર્લક્ષ્ય કરતો આવ્યો હતો; પરંતુ પુત્રના સંબંધમાં તે પોતાના એ ભાવનું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. શાન્તિયાડીના વિખ્યાત ચૌધરી કુટુંબના નિર્વાણપ્રાય કુળદીપને ઉજાળ કરવા માટે, સમસ્ત ગ્રહનક્ષત્રની ગગનવ્યાપી અનુકૂળતાના ફળથી જે બાળક ધરાધામમાં અવતર્યો તેના તરફ તો એક પ્રકારનું કર્તવ્ય છે જ. આજ સુધી યથાક્રમે એ કુટુંબમાં પુત્ર સંતાનોએ જીવનપર્યન્ત જે સમાદર મેળવ્યો હતો તેનાથી પોતાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રથમ જ વંચિત થયો એ વેદના ભવાનીચરણ ભૂલી શક્યો નહિ. પોતાની પ્રાપ્ય સંપત્તિ પોતે પુત્રને આપી શક્યો નહિ તેથી પોતે તેને ઠગ્યો છે એમ જ લાગ્યું. આથી પુષ્કળ પ્રેમથી તે પુત્રનો અભાવ પૂરણ કરવા લાગ્યો.

ભવાનીચરણની સ્ત્રી રાસમણિની પ્રકૃતિ ભિન્ન પ્રકારની હતી. શાન્તિયાડીના ચૌધરી વંશના ગૌરવ માટે તેણે કદાપિ ઉદ્વેગ અનુભવ્યો ન્હોતો. ભવાની એ જાણતો હતો તથા એ માટે મનમાં ને મનમાં હસીને વિચારતો કે, સામાન્ય દરિદ્ર વૈષ્ણવ વંશમાં એનો જન્મ થયો છે તેથી તેનો આ અપરાધ ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. ચૌધરી કુટુંબનાં માનમર્યાદાની કલ્પના કરવાને પણ તે અશક્ત છે.

રાસમણિ પોતે પણ એ વાત કબૂલ કરતી હતી. તે કહેતી કે, "હું એક ગરીબની કન્યા માનમર્યાદાને સમજતી નથી. મ્હારો કાળીપદ જીવતો રહો. એ જ મ્હારું મ્હોટામાં મ્હોટું ઐશ્વર્ય છે."

વીલ પુનઃ મળી આવશે તથા કાળીપદના કલ્યાણથી આ વંશની ગૂમ થયેલી સંપદના શૂન્ય નદીપથમાં પુનઃ પૂર આવશે એ સંધળી વાત ઉપર તે કાન દેતી નહોતી. ગૂમ થયેલા વીલ સંબંધી એનો પતિ જેની સાથે વાત ન કરે એવું એક પણ માણસ નહોતું.

કેવળ એ સંબંધી ભવાનીચરણ પોતાની સ્ત્રી સાથે વાત કરી શકતો નહોતો. એક બે વખત તેની સાથે એ વાત કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ વાતમાં રસ જણાયો નહોતો. ભૂતકાળના અને ભવિષ્યકાળના મહિમા તરફ તેની સ્ત્રી બિલકુલ ધ્યાન આપતી નહોતી: ચાલૂ જરૂરીઆતોએ જ તેના સકળ ચિત્તનું આકર્ષણ કરી લીધું હતું.

એ જરૂરીઆતો પણ કાંઇ થોડી નહોતી; ઘણી મુશિબતો વેઠીને તેને સંસાર ચલાવવો પડતો હતો. કેમ કે, લક્ષ્મી ચાલી જાય છે તો પણ તે પોતાની પાછળ થોડો ભાર મૂકી જાય છે; એ વખતે જો કે ઉપાય નથી રહેતો પણ અપાય રહે છે. આ પરિવારનો આશ્રય પ્રાયઃ ભાંગી ગયો હતો; પણ આશ્રિતોનું મંડળ હજી છૂટું થવા ઇચ્છતું નહોતું. અભાવના ભયથી કોઇને વિદાય કરી દે એવી ભવાનીચરણની પ્રકૃતિ પણ નહોતી.

આ ભારગ્રસ્ત ભાંગી ગયેલા સંસારને ચલાવવાનો ભાર રાસમણી ઉપર હતો. કોઇના તરફથી તેને ખાસ મદદ પણ મળતી નહોતી, કારણ આ સંસાર જ્યારે સારી સ્થિતિમાં હતો ત્યારે સઘળાં આશ્રિતોએ પોતાના દિવસ આરામ અને આળસમાં પસાર કર્યા હતા. ચૌધરી વંશના મહાવૃક્ષની નીચે તેમની સુખશય્યા ઉપર આપોઆપ જ છાયા આવી વિસ્તીર્ણ થઇ હતી તથા એમનાં મુખ પાસે પાકાં ફળ આપો આપ આવી પડ્યાં હતાં. એ માટે તેઓમાંથી કોઇને પણ કાંઇ મહેનત કરવી પડી નહોતી. હવે એ માણસોને આજે જો કાંઇ કામ કરવાનું કહેવામાં આવતું તો તેઓ મોઢાં ચઢાવતાં હતાં—રસોડાનો ધુમાડો લાગતાં જ તેમનાં માથાં ચઢી જતાં હતાં. વળી ફેરા આંટા ખાતાં તેમના પગને એવો વાયુરોગ થઇ આવતો કે, વૈદ્યરાજના કિંમતી તેલથી પણ એ રોગ મટતો નહિ. તે સિવાય ભવાનીચરણ એમ કહેતો હતો કે આશ્રયના

બદલામાં જો આશ્રિત પાસે કામ કરાવવામાં આવે તો એ નોકરી કરાવવા જેવું છે—એથી આશ્રય આપ્યાનું મૂલ્ય ચાલ્યું જાય છે—ચૌધરી વંશમાં એવો નિયમ નથી.

આમ હોવાથી સઘળો ભાર એકલી રાસમણિ ઉપર હતો. રાત્રિ દિવસ અનેક કૌશલથી અને પરિશ્રમથી આ પરિવારનો સઘળો અભાવ તેને છુપી રીતે પાર પાડી ગૃહતંત્ર ચલાવવું પડતું હતું. આવી રીતે રાત્રિ દિવસ દરિદ્રતાની સાથે સંગ્રામ કરવાથી મનુષ્ય કઠિન બની જાય છે—તેની સ્વાભાવિક કમનીયતા ચાલી જાય છે. રાસમણિ કેવળ રસોઈ જ બનાવતી હતી એમ નહોતું. અન્ન એકઠું કરવાનો ઘણો ખરો ભાર પણ તેના ઉપર હતો. છતાં એ અન્નનું સેવન કરી જેઓ મધ્યાન્હે ઊંઘતાં હતાં તેઓ હમ્મેશાં એ અન્નની અને અન્નદાતાની નિંદા કરતાં હતાં.

કેવળ ઘરનું જ કામ નહિ; પણ જમીન વગેરેની જે આવક હતી તેનો હિસાબપત્ર જોવાનું કામ પણ રાસમણિના શિર ઉપર હતું. વળી ભવાનીચરણના રૂપિયા અભિમન્યુથી બરાબર ઉલટા હતા. તે બ્હાર નીકળવાનું જ જાણતા હતા—પ્રવેશ કરવાની વિદ્યા તેમને માલૂમ નહોતી. કોઇ પણ દિવસે રૂપિયા માટે તગાદો કરવાનું કામ ભવાનીચરણ માટે અશક્ય હતું. રાસમણિ પોતાની લેણી રકમમાં બિલ્કુલ છુટ મૂકતી નહોતી; એથી દેણદારો તેની નિંદા કરતા હતા. નોકર—ચાકર પણ તેની સાવધાનતાની જવાળાથી અસ્થિર બની જઈ તેની વંશોચિત ક્ષુદ્રાશયતાનો ઉલ્લેખ કરી તેને ગાળો દેતાં અચકાતા નહોતા. તેની કૃપણતા અને કર્કશતાથી પોતાના વિશ્વવિખ્યાત પરિવારના માનની હાનિ થાય છે એમ પતિ પણ મૃદુ સ્વરે કહેતો હતો. આ સઘળી નિંદા તથા રસ્કારની સર્વાંશે ઉપેક્ષા કરી રાસમણિ પોતાના નિયમ પ્રમાણે કામ કરતી હતી અને સઘળો દોષ પોતાના શિરે લેતી હતી. તે

ગરીબના ઘરની કન્યા હોઈ મ્હોટાઇને બિલકુલ સમજતી નથી એ વાત તે વારંવાર કબૂલ કરી ઘરનાં અને બ્હારનાં સઘળાં માણસો પાસે અપ્રિય થઇ પડી, કમર કસી પૂર્ણ વેગથી કામ કર્યા કરતી હતી; કોઈ તેને બાધા કરવાનું સાહસ કરી શકતું નહિ.

સ્વામીને તે કદાપિ કોઈ કાર્ય કરવાનું કહેતી નહિ, એટલું જ નહિ પણ ભવાનીચરણ કદાચ પોતાની જાતે કોઈ કામ કરી બેસે નહિ એ માટે તે સાવધાન રહેતી હતી. 'તમારે કાંઈ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.' એમ કહીને સર્વ વિષયોમાં સ્વામીને આળસુ કરી રાખવાનો ઘણો પ્રયત્ન તે કરતી હતી. સ્વામીને પણ આળસુ રહેવાનો સ્વભાવ પડી ગયેલો હોવાથી એ માટે રાસમણિને વિશેષ કષ્ટ વેઠવું પડતું નહોતું. મ્હોટી ઉમ્મર થવા છતાં રાસમણિને સંતાન થયું નહોતું. તેના અકર્મણ્ય સરળ પ્રકૃતિના સ્વામીથી તેને પત્નીપ્રેમ અને માતૃસ્નેહ બન્ને મળ્યાં હતાં. ભવાનીને તે ઉમ્મર લાયક બાળક જ સમજતી હતી અને તેથી સાસુનું મૃત્યુ થયા પછી તેને શ્વસુર તથા સાસૂ બન્નેનું ગૃહકાર્ય સંપન્ન કરવું પડતું હતું. ગુરુમહારાજના પુત્ર તથા બીજી વિપદોથી સ્વામીનું રક્ષણ કરવા માટે તે એવું કઠોર વર્તન રાખતી કે જેથી તેના સ્વામીના સોબતીઓને તેનો ઘણો ભય લાગતો હતો. પ્રખરતા છુપાવી રાખવી, સ્પષ્ટ વચનોના સુરને નમ્ર કરવો તથા પુરુષમંડળી સાથે યથોચિત સંકોચ રાખવો એ સઘળા નારીપ્રકૃતિના ગુણોનો રાસમણિનામાં અભાવ હતો.

અત્યાર સુધી ભવાનીચરણ પત્નીની ઈચ્છાનુસાર જ વર્તતો હતો; પરંતુ કાળીપદ સંબંધી રાસમણિની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું તેને માટે કઠિન થઈ પડ્યું.

તેનું કારણ એ હતું કે, રાસમણિ ભવાનીના પુત્રને ભવાનીચરણની નજરથી જોતી નહોતી. પોતાના પતિ સંબંધી તે એમ

વિચારતી કે, 'એ બીચારા શું કરે ? એમનો શો દોષ છે ? એ મ્હોટે ઘેર જન્મ્યા છે !' પતિને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ વેઠવું પડે એવી તે કલ્પના સુદ્ધાં કરી શકતી નહોતી; તેથી સેંકડો અભાવ હોવા છતાં તે પતિને જોઈતી સઘળી વસ્તુઓ કષ્ટ વેઠીને પણ પૂરી પાડતી હતી. તેના ઘરમાં બ્હારના લોકો માટેનો હિસાબ ઘણો કડક હતો; પરંતુ ભવાનીચરણના આહાર વ્યવહાર માટે એ હિસાબી નિયમ સચવાતો નહોતો. પુષ્કળ તાણાતાણીના દિવસે જો કોઇ વિષયમાં કાંઈ ત્રુટી થતી તો તે અભાવને લીધે થઇ છે એ વાત તે કોઈ પણ પ્રકારે સ્વામીને જાણવા દેતી નહિ. કદાચ તે એમ કહેતી કે, " હતભાગી કૂતરાએ ખોરાકમાં મ્હોં ઘાલી બધું નષ્ટ કર્યું છે !' આમ કહી તે પોતાની કલ્પિત અસાવધાનતાને ધિક્કાર આપતી હતી. ક્વચિત્ " અભાગીઆ નટુએ નવું કપડું ખોઇ નાખ્યું છે !" એમ કહી રાસમણિ તેની બુદ્ધિના ઉપર ઘણી અશ્રદ્ધા દર્શાવતી હતી. એવે વખતે ભવાનીચરણ પોતાના પ્રિય ચાકરનો પક્ષ સ્વીકારી ગૃહિણીના ક્રોધમાંથી તેને બચાવવાને વ્યાકુળ બની જતો હતો. કેટલીક વખત એવું પણ બન્યું હતું કે, જે વસ્ત્ર ગૃહિણીએ કદાપિ ખરીદ કર્યું ન હોય તથા જે વસ્ત્ર ભવાનીચરણે નજરે પણ ન જોયું હોય અને જે કાલ્પનિક વસ્ત્ર ગૂમાવવાનો આરોપ નટુ ઉપર આવ્યો હોય તે વસ્ત્ર નટુએ પોતાને પહેરવા આપ્યું હતું ખરું એમ અમ્લાન મુખે ભવાનીચરણ કબૂલ કરતો હતો; પરંતુ ત્યાર પછી શું કહેવું એ તેને સુઝતું નહોતું. તે ઉત્તરને પૂરણ કરવાનું તેને સુઝતું નહોતું. તે ઉત્તરને પૂરણ કરતાં રાસમણિ એમ કહેતી કે, 'એ વસ્ત્ર તમે અવશ્ય તમારા બેઠકખાનામાં ઉતાર્યું હતું. ત્યાં ઘણાં માણસો આવે જાય છે તેથી ગમે તે માણસ તેને ચોરી ગયું હશે.'

ભવાનીચરણ માટે આવી વ્યવસ્થા હતી; પરંતુ પોતાના પુત્રને

રાસમણિ કદાપિ કોઈ પણ રીતે સ્વામીની બરાબર ગણતી નહોતી. એ તો તેને પેટે જ ઉત્પન્ન થયેલું સંતાન હતું—તેને વળી મ્હોટાઈ કેવી ! એ અનાયાસે કષ્ટ વેઠીને મહેનત કરી ખાશે. તેને અમુક વસ્તુ વિના નહિ ચાલે, અમુક સિવાય એનું અપમાન થશે એમ તેને કોઈ પણ પ્રકારે શોભે તેમ નથી. કાળીપદના આહારની પણ રાસમણિએ ઘણી સાદી વ્યવસ્થા કરેલી હતી. વળી માથાથી કાન સૂધીની એક હલકી કિમ્મતની ટોપી પહેરાવી તેણે તેની ઠંડી દૂર કરી હતી. ગુરુમહાશયને બોલાવી રાસમણિએ તેમને પણ એમ કહી દીધું કે, ' કાળીપદ અભ્યાસ કરવામાં બિલકુલ શિથિલતા રાખે નહિ એ માટે ચોક્કસ ધ્યાન રાખી ખાસ શાસનથી સંયત રાખી તેને શિક્ષણ આપજો. '

આ સ્થળે મ્હોટી મુશ્કેલી આવી નડી. સરળ સ્વભાવનો ભવાનીચરણ વચ્ચે વચ્ચે વિદ્રોહનાં લક્ષણ દર્શાવવા લાગ્યો; છતાં રાસમણિએ તે તરફ જોયું ન જોયું કર્યું. ભવાની પ્રબળ પક્ષ પાસે હમ્મેશાં પોતાની હાર માનતો હતો તેથી આ વખતે પણ તેને નિરુપાયે હાર માનવી પડી; છતાં તેના મનમાંથી વિરુદ્ધતા દૂર થઇ નહિ. તેના ઘરનો બાળક દાળ રોટલો ને ભાત ખાય એવો વિસદૃશ દેખાવ દરરોજ તેનાથી કેવી રીતે જોઇ શકાય ?

પિતાની હયાતીમાં નવાં વસ્ત્રો પહેરી પોતે કેવો ઉત્સાહ અનુભવ્યો હતો એ પૂજાના દિવસોમાં તેને યાદ આવતું હતું. પૂજાના દિવસોમાં રાસમણિએ કાળીપદ માટે જેવાં કપડાંની વ્યવસ્થા કરી હતી તેવાં કપડાં સારા સમયમાં ઘરના નોકરો પણ પહેરતાં ઘણા સંકોચાતા હતા. રાસમણિએ ઘણો પ્રયત્ન કરી સ્વામીને એવું સમજાવવા માંડ્યું હતું કે, ' કાળીપદને જે કાંઇ આપવામાં આવે છે તેથી એ ખુશી થાય છે. તે મ્હોટાઈ કિંવા શોકાઇની ચાલ ચલણ સંબંધી કાંઇ જાણતો નથી—તમે વિના કારણ કેમ મ્હોં

ચઢાવી રાખો છો ?' આમ છતાં ભવાનીચરણ કોઇ રીતે ભૂલી શકતો નહોતો કે, બીચારો કાળીપદ પોતાના વંશના ગૌરવને જાણતો નથી. તેને છેતરવામાં આવે છે. વળી સાધારણ ઉપહાર મેળવી કાળીપદ જ્યારે ગર્વ અને આનંદથી નૃત્ય કરતો કરતો એ ઉપહાર પિતાને બતાવવા જતો ત્યારે એ પ્રકારથી ભવાનીચરણના હૃદય ઉપર વિશેષ આઘાત લાગતો હતો. તે કોઇ રીતે એ પ્રકાર જોઇ નહિ શકવાથી મ્હોં ફેરવી ચાલ્યો જતો હતો.

ભવાનીચરણનો કેસ ચલાવ્યા પછી ગુરુ મહારાજના ઘરમાં સારી રકમની આવક થઇ હતી. એટલાથી સંતોષ નહિ થવાથી ગુરુ મહારાજનો પુત્ર દર વર્ષે પૂજાના દિવસો નજીક આવતા એટલે કલકત્તાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની દૃષ્ટિને ભૂલાવે એવી શૉખીન વસ્તુઓ મંગાવી થોડા માસ માટે ધંધો ચલાવતો હતો. અદૃશ્ય શાહી, છબી ચીતરેલા પત્ર લખવાના કાગળ, હરરાજીમાં ખરીદેલા જૂદા જૂદા રંગનાં રેશમ અને સાટિનનાં થાન, કવિતા લખેલી સાડીઓ વગેરે વસ્તુઓથી તે ગામનાં નરનારીઓનાં મન ઉત્તેજિત કરી નાખતો હતો. કલકત્તાના ભદ્ર સમાજમાં આજકાલ આ સઘળી વસ્તુઓ ન હોય તો ભદ્રતાનું રક્ષણ થતું નથી. તેથી ગામડાની સઘળી ઉચ્ચ અભિલાષ ધરાવનારી વ્યક્તિઓ પોતાની ગ્રામ્યતા ધોઇ નાખવા માટે શક્તિ ઉપરાંતનું ખરચ કરતાં પણ પાછી પ્હાની કરતી નહિ.

એક વખતે બગલાચરણ એક ઘણી આશ્ચર્યજનક મેમની મૂર્ત્તિ લઈ આવ્યો હતો. તેને એક સ્થળે કુંચી આપવાથી મેમ ખુરસી ઉપરથી ઉઠી ઉભી થઈ પ્રબળ વેગથી પોતાને પંખો હલાવતી હતી.

આ તાપથી અકળાઈ ગયેલી, પોતાને પંખો નાખવા વ્યાકુળ બની ગયેલી મેમમૂર્ત્તિ માટે કાળીપદના મનમાં ઘણો લોભ ઉત્પન્ન

થયો. કાળીપદ તેની માતાને સારી રીતે ઓળખતો હતો તેથી માતાને કાંઇ નહિ કહેતાં ભવાનીચરણ પાસે કરૂણકંઠે તેણે પોતાની વિનંતિ દર્શાવી. તત્કાળ ઉદાર ભાવથી ભવાનીચરણે તેને શાન્ત તો કર્યો; પરંતુ જ્યારે એ મેમની કિમ્મત સાંભળવામાં આવી ત્યારે તેનું મ્હોં લેવાઈ ગયું.

લેણું રાસમણિ વસુલ કરતી હોવાથી સિલક પણ તેની પાસે રહેતી હતી. જે કાંઈ ખરચ થતું તે તેના હાથે જ થતું હતું. ભવાનીચરણ ભિખારીની માફક તેની અન્નપૂર્ણાના દ્વાર નજીક ઉપસ્થિત થયો. પ્રથમ પુષ્કળ અપ્રાસંગિક વાતો કરી છેવટે એકદમ તેણે પોતાની ઇચ્છા કહી સંભળાવી. રાસમણિએ ટૂંકમાં જ કહ્યું:— "તમે ગાંડા થઈ ગયા છો !"

ભવાનીચરણ ચુપકીદીથી વિચાર કરવા લાગ્યો. પછી એકાએક તે બોલી ઉઠ્યોઃ—" ઠીક છે, ભાતની સાથે હમ્મેશાં તું મ્હને દૂધ–ઘી આપે છે તેની કાંઈ જરૂર નથી."

રાસમણિઃ—કેમ જરૂર નથી ?

ભવાનીચરણઃ—વૈદરાજ કહે છે કે, એથી પિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે.

રાસમણિએ તીક્ષ્ણભાવથી માથું હલાવી કહ્યું:—" તમારા વૈદરાજ બધું જાણે છે ખરાને !"

ભવાનીચરણઃ—રાત્રે માલપુડાને બદલે મ્હારે માટે તું ભાત રાંધે તો સારું. માલપુડા ખાવાથી પેટ ભારે થાય છે–ભારે ખોરાક પચતો નથી.

રાસમણિઃ—પેટ ભારે થવા છતાં આજ સુધીમાં તેથી તમને કાંઈ નુકસાન થયેલું જોયું નથી. વળી ન્હાનપણથી જ માલપુડા ખાઇને તો ત્હમે મ્હોટા થયા છે.

ભવાનીચરણ હરેક વસ્તુનો ત્યાગ કરવા તૈયાર હતો; પણ બીજી તરફથી ઘણી સખ્તાઈ હતી. ઘીનો ભાવ વધતો હતો; છતાં

માલપુડાની સંખ્યા ઘટી નહોતી. મધ્યાહ્ન ભોજનમાં દૂધ હોવાથી દહીં વિના ચાલે તેમ હતું; પરંતુ આ ઘરના બાબુઓ ઘણા કાળથી દૂધ દહીં ખાતા આવેલા હોવાથી મધ્યાહ્ન ભોજન વખતે ભવાની-ચરણ માટે દહીં ન હોય એ રાસમણિથી જોઈ શકાતું નહિ. આવી સ્થિતિમાં પેલી મેમમૂર્ત્તિ ભવાનીચરણનાં દૂધ, દહીં, ઘી અને માલ-પુડાના કોઈ છિદ્રમાંથી પ્રવેશ કરે એવો ઉપાય દેખાયો નહિ.

એક દિવસે કોઈ કારણ નહિ હોવા છતાં ભવાનીચરણ તેના ગુરુપુત્રને ઘેર ગયો અને ઘણી આડીઅવળી વાતો કર્યા પછી તેણે પેલી મેમની ખબર પૂછી. તેની હાલની આર્થિક દુર્ગતિની વાત બગલાચરણ પાસે છુપી રહેવાનું કાંઈ કારણ નથી એ તે જાણતો હોવા છતાં આજે તેની પાસે પૈસા નહિ હોવાથી તે આ એક સામાન્ય રમકડું તેના પુત્ર માટે ખરીદ કરી શકતો નથી એ વાતનો આભાસ આપવા જતાં પણ જાણે કે, તેનું માથું ફાટી જવા લાગ્યું. આમ છતાં અસહ્ય સંકોચને પણ સહન કરી તેણે તેના ખેસમાં છુપાવી રાખેલી એક કિમતી પુરાતન સાલ બ્હાર કાઢી અવરુદ્ધ કંઠે કહ્યું, “હમણાં વખત ખરાબ આવ્યો છે. પાસે વિશેષ રોકડ રકમ નથી; તેથી આ શાલ તમારે ત્યાં બાંધણીમાં રાખી કાળીપદને માટે પેલી પુતળી હું લઈ જઈશ.”

જો શાલ કરતાં બીજી કોઈ હલકી કિમ્મતની વસ્તુ હોત તો બગલા-ચરણ તે રાખી શકત; પરંતુ તે જાણતો હતો કે, એ શાલ હજમ કરી શકાશે નહિ. ગામના લોકો તો નિન્દા કરશે જ; એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત રાસમણિની રસનામાંથી જે બ્હાર નીકળશે તે સારું નહિ જ નીકળે. શાલને પાછી ખેસમાં છુપાવી નિરાશ થઈ જઇને ભવાની-ચરણને પાછા ફરવું પડયું.

કાળીપદ પિતાને રોજ પૂછતો હતો કે, ‘બાપા,! પેલી મ્હારી મેમનું શું થયું?’ ભવાનીચરણ રોજ હસતા મુખે કહેતો કે; ‘હમણાં શું છે! સપ્તમી પૂજાનો દિવસ તો આવવા દે!’

હમ્મેશાં મ્હોં ઉપર હાસ્ય ખેંચી લાવવાનું ઘણું દુઃસહ બની ગયું. આજે ચતુર્થી હતી. ભવાનીચરણ કાંઇ બ્હાનું કાઢીને અકાળે અંતઃપુરમાં ગયો. એકાએક વાતમાં ને વાતમાં તેનાથી રાસમણિને એમ કહી દેવાયું કે, "જો કેટલાક દિવસથી હું એમ જોઇ શકું છું કે, કાળીપદનું શરીર દિવસે દિવસે ખરાબ થતું જાય છે."

રાસમણિએ કહ્યું:–" ખરાબ શા માટે થાય ? મ્હને તો એવું કાંઇ દેખાતું નથી."

ભવાનીચરણ બોલ્યો:–" તું જોઈ શકતી નથી કે, એ ચુપકીદી ધારણ કરી બેસી રહે છે–જાણે કે કાંઈ વિચાર કર્યા કરે છે !"

રાસમણિઃ—જો એ ચુપકીદી ધારણ કરી બેસી રહેતો હોત તો મ્હને પણ જંપ વળત ! એને વળી બીજા શા વિચાર કરવાના હતા ? ક્યાં શી દુષ્ટતા કરવી તેના જ વિચાર એ કરતો હશે !

દુર્ગની દિવાલની કોઇ પણ દિશામાં બિલ્કુલ દુર્બળતા દેખાઇ નહિ. પત્થરના ઉપર ગોળાનો દાઘ પણ બેઠો નહિ. નિઃશ્વાસ મૂકી માથું ખંજવાળતો ખંજવાળતો ભવાનીચરણ બ્હાર ચાલ્યો આવ્યો. બ્હાર ઓસરીમાં એકલો બેસી તે ધુમ્રપાન કરવા લાગ્યો.

પંચમીને દિવસે તેની થાળીમાં દહીં દૂધ પડ્યાં રહ્યાં. સંધ્યાકાળે ફક્ત એક સંદેશ ખાઇને જ તેણે પાણી પીધું. રોટલીને તે સ્પર્શ કરી શક્યો નહિ. પોતાને બિલ્કુલ ક્ષુધા નથી એમજ તેણે કહ્યું.

આ વખતે દુર્ગની દિવાલમાં એક ઘણું મ્હોટું છિદ્ર દેખાયું. ષષ્ઠીને દિવસે રાસમણિએ પોતે કાળીપદને એકાંતમાં બોલાવી તેના લાડકા નામથી સંબોધીને કહ્યું–" મણિ ! તું આટલો મ્હોટો થયો છતાં ત્હારી ખોટી હઠ કરવાના ટેવ ગઈ નહિ કે ? જે મેળવી શકવાનો ઉપાય નથી તે મેળવવાનો લોભ કરવો એ અડધી ચોરી કરવા બરાબર છે, સમજ્યો ?"

કાળીપદે કહ્યું:—" હું શું જાણું? બાપા કહે છે કે, તેઓ એ મેમ મ્હને આપશે. "

પછી ભવાનીચરણ શા અર્થથી એમ કહેતો હતો તે રાસમણિ કાળીપદને સમજાવવા લાગી. પિતાના એ કથનમાં કેટલો સ્નેહ અને કેટલી વેદના હતી એ સમજાવીને એ કથન પૂર્ણ કરવા જતાં પોતાના દરિદ્ર ઘરને કેટલું બધું દુઃખ તેમજ નુકસાન હતું એ તેણે અનેક રીતે સમજાવ્યું. આવી રીતે રાસમણિએ કોઇ પણ દિવસે કાળીપદને સમજાવ્યો નહોતો. તે જે કાંઈ કરતી તે ઘણું ટુંકામાં તથા જોરથી કરતી હતી. કોઇ પણ આદેશને નમ્ર કરી લેવાની તેને આવશ્યકતા જ નહોતી. આજે તેને પુષ્કળ કરગરીને વિસ્તારથી વાત કરતી જોઈ કાળીપદ આશ્ચર્યચકિત બની ગયો તથા માતાના મનમાં એક સ્થળે કેટલું દર્દ છે તે, પોતે બાળક હોવા છતાં એક રીતે સમજી શક્યો; કિન્તુ મેમ તરફથી એક જ ક્ષણમાં મનને પાછું ખેંચી લેવુ કેટલું કઠિન હતું તે ઉમ્મર યોગ્ય વાંચકો સહેલાઇથી સમજી શકશે. તેથી કાળીપદ અત્યંત ગંભીર મ્હોં કરી લાકડી લઇ જમીન ખોતરવા લાગ્યો.

હવે રાસમણિ પાછી કઠિન બની ગઈ. કઠોર સ્વરે તેણે કહ્યું:— " તું રીસ ચઢાવ કે રડારોળ કર; પણ જે મળી શકે તેમ નથી તે તને નહિ જ મળે." આમ કહી વખત વૃથા નહિ ગુમાવતાં તે ઘરકામ કરવા ચાલી ગઇ.

કાળીપદ બ્હાર ગયો. એ વખતે ભવાનીચરણ એકલો બેસીને ધુમ્રપાન કરતો હતો. દૂરથી કાળીપદને જોઈ કોઈ જરૂરી કામે જવાનું હોય તેમ વ્યાકુળતાથી ઉઠી તે ચાલવા લાગ્યો. કાળીપદે તેની પાસે દોડી આવી કહ્યું:—" બાપા ! મ્હારી પેલી મેમ—"

આજે ભવાનીચરણના મુખ ઉપર હાસ્ય દેખાયું નહિ. કાળી-

પદને ગળે હાથ ફેરવી તેણે કહ્યું:—" રહે ભાઈ ! મ્હારે એક કામ છે. એ કામ હું પતાવી આવું. પછી બધી વાત થશે ! " આમ કહી તે ઘરની બ્હાર નીકળી પડયો. તેણે જાણે ઝડપથી આંખમાંનાં આંસુ લુછી નાખ્યાં હોય એમ કાળીપદને લાગ્યું.

એ વખતે પાડોશમાંના એક મકાનમાં ઉત્સવનાં વાજીંત્રોની પરીક્ષા કરી તેને બ્હાનું આપવાની ખટપટ ચાલતી હતી. કાળીપદ એ મકાનના દ્વાર પાસે ઉભો રહી ચુપકીદીથી રસ્તા તરફ જોઈ રહ્યો. તેનો પિતા કોઇ પણ કામે કોઇ સ્થળે જતો નથી એમ તેની ગતિ ઉપરથી સમજી શકાતું હતું. પ્રત્યેક પગલું ભરતાં તે જાણે કે નિરાશાનો ભાર વહીને ચાલે છે તથા એ ભાર કોઇ પણ સ્થળે ઉતારી શકાય તેમ નથી એવું તેની પાછળથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

કાળીપદે અંતઃપુરમાં પાછા આવીને કહ્યું:—" બા ! મ્હને પેલી પંખો હલાવતી મેમ જોઈતી નથી. "

રાસમણિ એ વખતે સુડીથી સોપારી કાતરતી હતી. તેનું મ્હોં ઉજ્વળ બની ગયું. એ ઠેકાણે બેસી માતા પુત્ર વચ્ચે શી વાતચિત થઈ—શી સલાહ થઇ એ કોઈ જાણી શકયું નહિ. સુડી મૂકી દઇ કાતરેલી અને આખી સોપારીના પાત્રને એક બાજૂએ રાખી રાસમણિ તત્કાળ બગલાચરણને ઘેર ચાલી ગઈ.

આજે ઘેર આવતાં ભવાનીચરણને ઘણું મોડું થયું. સ્નાન કરી તે જયારે જમવા બેઠો ત્યારે તેનું મ્હોં જોતાં એમજ લાગ્યું કે, આજે પણ દૂધ વગેરેની સદ્‌ગતિ થશે નહિ.

દોરાથી બાંધેલી એક કાગળની પેટી લાવી રાસમણિએ પતિ પાસે મૂકી. જમી રહ્યા પછી ભવાનીચરણ જયારે વિશ્રામ કરવા જાય ત્યારે એ રહસ્યનો સ્ફોટ કરવાની રાસમણિની ઇચ્છા હતી;

પરંતુ હવે, માખણ વગેરેનો અનાદર દૂર કરવા માટે તેને એ રહસ્યનો તરત જ સંહાર કરવો પડ્યો. કાગળની પેટીમાંથી પેલી મેમમૂર્તિ બહાર નીકળી વિના વિલંબે પ્રબળ ઉત્સાહથી પોતાને પંખો હલાવવા મંડી પડી. હવે, માખણ ખાવાની આશામાં સંતાઇ રહેલી બિલાડીને આજે નિરાશ થઇ જતું રહેવું પડ્યું. ભવાનીચરણે ગૃહિણીને કહ્યું:—"આજે રસોઈ ઉત્તમ થઇ છે. ઘણા દિવસથી આજના જેવું સ્વાદિષ્ટ શાક થયું નથી."

સપ્તમીને દિવસે કાળીપદને તેની ઘણા દિવસની આકાંક્ષાનું ધન મળ્યું. તે દિવસે તેણે મેમને પંખો હલાવતી જોયા જ કરી. પોતાની ઉમ્મરના બંધુબાંધવોને એ મેમમૂર્તિ બતાવીને તેણે તેમના મનમાં ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન કરી. બીજી કોઈ સ્થિતિ હોત તો સમસ્ત ક્ષણ એ મેમને પંખો હલાવતી જોઇને કાળીપદ એક જ દિવસમાં અવશ્ય વિરક્ત બની જાત; પરંતુ અષ્ટમીને દિવસે એ પ્રતિમાનું વિસર્જન કરવું પડશે એવી ખબર હોવાથી તેનો અનુરાગ અટલ રહ્યો. રાસમણિ તેના ગુરૂપુત્રને બે રોકડા રૂપિયા આપી ફક્ત એક દિવસને માટે એ પુતળી ભાડે લઈ આવી હતી. અષ્ટમીને દિવસે ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી કાળીપદ પોતાને હાથે એ પુતળી બગલાચરણને આપી આવ્યો. એ એક દિવસના મિલનની સુખસ્મૃતિ ઘણા દિવસ સુધી તેના મનમાં જાગ્રત રહી. તેના કલ્પનાલોકમાં પંખો અવિરામ ગતિથી ફરવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી કાળીપદ માતાની મંત્રણાનો સંગી બની ગયો. તથા ત્યાર પછીથી ભવાનીચરણ દરેક વર્ષે એટલી સહેલાઇથી એવો મૂલ્યવાન્ પૂજાનો ઉપહાર કાળીપદને આપી શકતો કે જેથી તે પોતે જ આશ્ચર્યચકિત બની જતો હતો.

પૃથ્વીમાં મૂલ્ય આપ્યા સિવાય કાંઇ મળી શકતું નથી તથા એ મૂલ્ય દુઃખનું જ મૂલ્ય છે એ વાર્તા માતાનો અંતરંગ થઇને

કાળીપદ હમેશાં જેમ જેમ સમજવા લાગ્યો તેમ તેમ તે જોતજોતાંમાં અંદરથી મ્હોટો થવા લાગ્યો, સર્વ કાર્યોમાં ધીમે ધીમે તે તેની માતાનો જમણો હાથ થઈ ગયો. સંસારનો ભાર ઉપાડી લેવાનો છે, તેને વધારવાનો નથી એ વાત ઉપદેશ સિવાય પણ તેના લોહી સાથે ભળી ગઈ.

જીવનનો ભાર સ્વીકારવા માટે પોતાને તૈયાર થવું પડશે એ વાત યાદ કરી કાળીપદ ઘણી મહેનતથી અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. આવતી પરીક્ષામાં પસાર થઈ તેણે જ્યારે છાત્રવૃત્તિ મેળવી ત્યારે ભવાનીચરણે વિચાર્યું, "હવે વિશેષ અભ્યાસ કરાવવાની જરૂર નથી— હવે તે ભલે કામકાજમાં ગુંથાઈ જાય."

કાળીપદે માતા પાસે જઈને કહ્યું:—"કલકત્તે જઈને અભ્યાસ કર્યા સિવાય હું મનુષ્ય થઇ શકીશ નહિ."

માતાએ કહ્યું:—"ત્હારું કહેવું ખરું છે. કલકત્તે જવું જ પડશે."

કાળીપદ:—મ્હારે માટે કાંઇ ખરચ કરવું પડશે નહિ. હું છાત્રવૃત્તિમાંથી જ ચલાવી લઈશ તથા બીજું કામકાજ પણ શોધી કાઢીશ."

ભવાનીચરણને રાજી કરાવતાં ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડ્યું. સંભાળવા જેવી વિષય સંપત્તિ કાંઇ નથી એમ કહેવાથી ભવાનીચરણને ઘણું દુઃખ થાય તેમ હોવાથી રાસમણિને એ યુક્તિ દબાવી દેવી પડી. તેણે કહ્યું:—"કાળીપદે શિક્ષિત મનુષ્ય થવું જ જોઇએ." પરંતુ ચૌધરી કુટુંબના વંશજો શાનિયાડી બ્હાર ગયા સિવાય જ આજ સૂધી મનુષ્ય થયા હતા. વિદેશનો તેઓ યમપુરી જેટલો ભય રાખતા હતા.

કાળીપદ જેવા બાળકને એકલો કલકત્તા મોકલવાનો વિચાર સુદ્ધાં કેવી રીતે કોના મસ્તકમાં ઉપજી શકે છે એ ભવાનીચરણ સમજી શક્યો નહિ. અંતે ગામના મુખ્ય બુદ્ધિશાળી પુરુષ બગલાચરણે પણ રાસમણિના મતમાં મત આપ્યો. તેણે કહ્યું–" એક દિવસે કાળીપદ વકીલ થઇને પેલું વીલ ચોરાયાનો બદલો લેશે–એવું તેના ભાગ્યમાં જ લખાયલું છે–તેથી તેને કોઇ કલકત્તે જતો અટકાવી શકશે નહિ."

આ શબ્દો સાંભળવામાં આવતાં ભવાનીચરણને ઘણી સાંત્વના મળી. એક લૂગડામાં બાંધેલા સઘળા જુના કાગળપત્રો બ્હાર કાઢી વીલની ચોરી સંબંધી તે કાળીપદની સાથે વારંવાર આલોચના કરવા લાગ્યો. હમણાં માતાના મંત્રીનું કાર્ય કાળીપદ ઘણી વિચક્ષણતાથી ચલાવતો હતો; પરંતુ પિતાની મંત્રણાના સંબંધમાં તેને જોર મળ્યું નહિ. પોતાના કુટુંબના પ્રાચીન અન્યાય સંબંધી તેના મનમાં જોઇએ એટલી ઉત્તેજના નહોતી; છતાં તેણે પિતાની હામાં હા ભણ્યા કરી. સીતાનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વીરશ્રેષ્ઠ રામ જેવી રીતે લંકા ગયા હતા તેવી જ રીતે વીલનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કાળીપદ કલકત્તે જાય છે એમ ભવાનીચરણે વિચાર્યું. આ કેવળ પરીક્ષા પસાર કરવાનું કામ નહોતું—ઘરની લક્ષ્મીને પાછી ઘરમાં લાવવાનું કામ હતું.

કાળીપદ કલકત્તે જવાનો હતો તેને આગલે દિવસે રાસમણિએ તેના ગળામાં એક રક્ષાકવચ પહેરાવી દીધું તથા તેના હાથમાં એક પચાસ રૂપિઆની નોટ આપી કહ્યું:–" આ નોટ ત્હારી પાસે રાખજે, આપદ વિપદમાં કામ આવશે." સંસારખરચમાંથી મહા કષ્ટે બચાવેલી આ નોટને જ કાળીપદે યથાર્થ પવિત્ર કવચ તરીકે સમજીને લીધી. આ નોટનું માતાના આશીર્વાદની માફક તે હમ્મેશાં રક્ષણ કરશે—કદાપિ તે ખરચશે નહિ એવો તેણે પોતાના મનમાં સંકલ્પ કર્યો.

(૩)

હવે ભવાનીચરણને મુખે વીલ ચોરાયાની વાત પ્રથમની માફક સાંભળવામાં આવતી નહોતી. હવે તેની આલોચનાનો વિષય કેવળ કાળીપદ હતો. તેની વાત કહેવા માટે હવે તે આખા ફળીઆમાં ફર્યા કરતો હતો; કાળીપદનો પત્ર મળતાં દરેક ઘેર તે વાંચી સંભળાવવા માટે આંખો ઉપરથી ચસમાં ઉતારતો નહોતો. કોઇ દિવસ તે કલકત્તે ગયેલો નહિ હોવાથી કલકત્તાનું ગૌરવ વિચારી તેની કલ્પના અત્યંત ઉત્તેજિત બની ગઈ. 'અમારો કાળીપદ કલકત્તામાં ભણે છે તથા કલકત્તાની કોઈ પણ ખબર તેનાથી છુપી નથી. હુગલીની નજીક ગંગા ઉપર બીજો એક પુલ બંધાય છે એ સઘળી મ્હોટી ખબરો તેની પાસે તદ્દન ઘરની ખબર જેવી છે! સાંભળ્યું કે ભાઈ! ગંગા ઉપર બીજો એક પુલ બંધાય છે—આજે જ કાળીપદનો પત્ર મળ્યો છે—તેમાં બધી ખબર લખી છે!' આમ કહી બેસીને, ચસમાં ઉતારી તેના કાચ બરાબર સાફ કરી આવેલો પત્ર ઘણે ધીમેથી તેણે પાડોશીને અથેતિ વાંચી સંભળાવ્યો અને કહ્યું, "જોયું ભાઈ! જેમ જેમ વખત જશે તેમ તેમ શું થશે એ કાંઇ નક્કી નથી. અંતે ધુળવાળા પગે ગંગા ઉપર થઇને કૂતરાં અને કશયાળ સુદ્ધાં બીજી પાર જશે! કળિમાં આટલું બધું બન્યું!" ગંગાના માહાત્મ્યનો આવી રીતે ખર્વ થાય એ શોચનીય પ્રકાર હતો; પરંતુ કાળીપદે તેને કળિકાળના વિજયની આવી એક મહાભારત ખબર લખી જણાવી છે તથા ગામના તદ્દન અજ્ઞ માણસો એ ખબર તેના કલ્યાણથી જાણી શકયા છે એ આનંદથી તે વર્ત્તમાન યુગમાં જીવની અસીમ દુર્ગતિની દુશ્ચિંતા પણ અનાયાસે ભૂલી શકયો. જે કોઇ મળ્યું તેની પાસે માથું હલાવી તેણે કહ્યું:—"હું સ્પષ્ટ કહું છું કે, ગંગા હવે વિશેષ દિવસ નથી!" તે સાથે મનમાં ને મનમાં તેણે એવી આશા રાખી કે, ગંગા જ્યારે જતી રહેવાની તૈયારી કરશે ત્યારે એ ખબર સર્વથી પ્રથમ કાળીપદના પત્રમાંથી જ મળી આવશે.

પેલી તરફ કલકત્તામાં કાળીપદ મહાકષ્ટે પારકાઓના ઘરમાં રહી, છોકરાં ભણાવી તથા રાત્રે નામું લખીને પોતાના અભ્યાસને આગળ વધારવા લાગ્યો. કોઈ પણ રીતે એન્ટ્રેન્સની પરીક્ષા પસાર કરીને પુનઃ તેણે શિષ્યવૃત્તિ મેળવી. આ આશ્ચર્યજનક બનાવ બન્યો એટલે ગામનાં સઘળાં માણસોને જમાડવા માટે ભવાનીચરણ વ્યાકુળ બની ગયો. તેણે વિચાર્યું કે, નૌકા લગભગ કિનારે આવી પહોંચી છે. હવે સાહસથી ઉદાર હાથે ખરચ કરી શકાય તેમ છે. પણ રાસમણિ પાસેથી કાંઇ ઉત્સાહ નહિ મળવાથી ગ્રામ્યભોજન બંધ રહ્યું.

કાળીપદે હવે કૉલેજની પાસે એક બોર્ડિંગમાં આશ્રય લીધો. બોર્ડિંગ અધિકારીએ તેની નીચેના ભાગમાં આવેલી એક અવડ ઓરડીમાં રહેવાની અનુમતિ આપી હતી. કાળીપદ જે વિદ્યાર્થીને ભણાવતો હતો ત્યાં તેને બન્ને વખત ભોજન મળતું હતું અને બોર્ડિંગની આ અંધકારમય પડતર ઓરડીમાં તેનો નિવાસ હતો. એ સ્થળે સર્વથી મ્હોટી અગવડતા એ હતી કે એ ઓરડીમાં કાળીપદનો કોઇ સહચર નહોતો. એ સગવડતાને લીધે વાયુનો તદ્દન અભાવ હોવા છતાં કાળીપદ નિર્વિઘ્ને પોતાનો અભ્યાસ કરી શકતો હતો. ગમે તેમ હો, સગવડ અગવડનો વિચાર કરવા જેવી કાળીપદની સ્થિતિ નહોતી.

એ બોર્ડિંગમાં જેઓ ભાડું આપી રહેતા હતા, વિશેષતઃ જેઓ બીજા મજલાના ઉચ્ચલોકમાં રહેતા હતા તેમની સાથે કાળીપદનો બિલકુલ સંબંધ નહોતો; પરંતુ સંબંધ નહિ હોવા છતાં સંઘાતમાંથી રક્ષણ કરી શકાતું નથી. ઉચ્ચના વજ્રાઘાત નીચાને માટે કેટલા બધા પ્રાણહારક હોય છે એ સમજતાં કાળીપદને વિલંબ લાગ્યો નહિ.

એ બોર્ડિંગના ઉચ્ચલોકમાં જે ઈંદ્રના સિંહાસનનો અધિકારી હતો તેનો પરિચય કરાવવાની જરૂર છે. તેનું નામ શૈલેન્દ્ર હતું. તે મ્હોટા માણસનો છોકરો હતો. કૉલેજમાં ભણતી વખતે બોર્ડિંગમાં

રહેવાની તેને માટે જરૂર નહિ હોવા છતાં તે બોર્ડિંગમાં રહેવાનું જ પસંદ કરતો હતો. તેના બૃહત્ કુટુંબમાંથી થોડાં આત્મીય સ્ત્રી પુરુષોને તેડાવી કલકત્તામાં એક મકાન ભાડે રાખી રહેવા માટે ઘેરથી તેને લખ્યું હતું; પરંતુ તે કોઇ રીતે તેમ કરવા રાજી થયો નહોતો.

તેણે એવું કારણ દર્શાવ્યું હતું કે, ઘરનાં માણસોની સાથે રહેવાથી તે બરાબર અભ્યાસ કરી શકશે નહિ, પણ ખરું કારણ એ નહોતું. શૈલેન્દ્રને માણસ જાતિની સોબત ઘણી ગમતી હતી; પરંતુ સગાંઓની સોબતમાં મુશ્કેલી એ હોય છે કે, કેવળ તેમની સોબત મેળવીને જ છુટકારો થતો નથી—તેઓમાંથી કેટલાંકનો ભય પણ રાખવો પડે છે. આમ હોવાથી શૈલેન્દ્ર માટે સર્વથી ઉત્તમ જગ્યા બોર્ડિંગ હતી. એ સ્થળે ઘણાં માણસો હોવા છતાં કોઇનો કોઇના ઉપર કાંઇ અધિકાર નહોતો. તેઓ જતાં આવતાં હતાં—હસીને વાત કરતાં હતાં. તેઓ નદીના જળ જેવાં હતાં; કેવળ વહીને ચાલ્યાં જતાં હતાં, પણ કોઈ સ્થળે બિલકુલ છિદ્ર રાખતાં નહોતાં.

શૈલેન્દ્રની એવી ધારણા હતી કે જેને લોક સારો કહે છે, સહૃદય કહે છે તેવો જ પોતે છે. સર્વ જાણે છે કે, આ ધારણાની મ્હોટી સગવડ સારા થવાને માટે કાંઇ પ્રયત્ન ન કરવો એ છે. અહંકાર હાથી ઘોડા જેવી વસ્તુ નથી; તેને ઘણા થોડા ખરચે અને વિના ખોરાકે ઘણી મ્હોટી કરી રાખી શકાય છે.

કિન્તુ શૈલેન્દ્રમાં ખરચ કરવાની શક્તિ અને પ્રવૃત્તિ હતી તેથી પોતાના અહંકારને તે સંપૂર્ણ વિના ખરચે ચરી ખાવા દેતો નહિ. મૂલ્યવાન ખોરાકથી તેણે તેને સુસજ્જિત કરી રાખ્યો હતો.

વસ્તુતઃ શૈલેન્દ્રના મનમાં દયા ઘણી હતી. લોકોનું દુઃખ દૂર કરવાનું તેને ખરેખર ગમતું હતું; પરંતુ તે એટલું બધું ગમતું હતું કે, જો કદાચ કોઈ પોતાનું દુઃખ દૂર કરવા તેને શરણે આવતું નહિ તો તેને તે દુઃખ દીધા સિવાય છોડતો નહિ. તેની દયા જ્યારે નિર્દય થઈ જતી ત્યારે ઘણો ભયંકર આકાર ધારણ કરતી હતી.

બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ તથા માણસોને નાટક દેખાડવાં, મિજબાનીઓ આપવી, રૂપિયા ઉછીના આપવા તથા એ વાતને સર્વદા યાદ નહિ રાખવી એ કાર્યો શૈલેન્દ્રથી વારંવાર બનતાં હતાં. નવો પરણેલો મુગ્ધ યુવક પૂજાની રજાઓમાં ઘેર જતી વખતે કલકત્તાનું સઘળું દેવું ચુકાવી જ્યારે કંગાલ બની જતો ત્યારે તેને નવવધૂનાં મનનું હરણ કરે એવો સાબુ, અત્તર, વિલાયતી કપડાનું પોલકું વગેરે મેળવવા માટે વિશેષ ચિંતા કરવી પડતી નહિ. શૈલેન્દ્રની સુરૂચિ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી તે કહેતો કે, 'ભાઇ! પસંદગી તો તમારે જ કરવી પડશે.' પછી દુકાનમાં શૈલેન્દ્રને સાથે લઈ જઈ પોતે તદ્દન સસ્તી કિમ્મતની વસ્તુ પસંદ કરતો એટલે શૈલેન્દ્ર તેનો તિરસ્કાર કરી 'વાહ વાહ! તું તો ગાજરપારેખ છે,!' કહીને ઘણી મૂલ્યવાન્ વિલાસી વસ્તુ પસંદ કરતો હતો. દુકાનદાર હસીને કહેતો કે, 'આ ખરા પરીક્ષક છે!' વસ્તુ ખરીદવા આવેલો યુવક કિમ્મતની વાત સાંભળી મુખ વિમર્ષ કરતો એટલે કિમ્મત ચુકાવી આપવાનો સામાન્ય ભાર શૈલેન્દ્ર ઉપાડી લેતો—બીજા પક્ષની પુષ્કળ આપત્તિ તરફ પણ તે કાન દેતો નહિ.

આવી રીતે જે સ્થળે શૈલેન્દ્ર હતો તે સ્થળે એ ચારે તરફનો સર્વને ગરજ વિષયમાં આશ્રય સ્વરૂપ બની ગયો હતો. જો કોઈ તેના આશ્રયનો સ્વીકાર કરતું નહિ તો તેની ઉદ્ધતાઇ શૈલેન્દ્ર સહન કરી શકતો નહિ. લોકોનું હિત કરવાનો તેનો શોખ આટલો બધો પ્રબળ હતો!

બીચારો કાળીપદ નીચેની ભેજવાળી અવડ વાયુશૂન્ય ઓરડીમાં મલિન શેતરંજી ઉપર બેસી, એક ફાટેલું પહેરણ પહેરી ચોપડીના પૃષ્ઠ ઉપર આંખો રાખી કમરમાંથી હાલતાં હાલતાં અભ્યાસ કરતો હતો. કોઈ પણ પ્રકારે સ્કૉલરશિપ મેળવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

કલકત્તે આવતાં પૂર્વે માતાએ તેને સોગંદ આપીને કહ્યું હતું કે, તે મ્હોટા ઘરના છોકરાઓની સાથે મળી જઇને ઉચ્છૃંખલ બની

જાય નહિ. કેવળ માતાના આદેશ તરીકે જ નહિ, પણ પોતાને જે ગરીબાઈમાં રહેવું પડતું હતું તેથી તે મ્હોટા ઘરના છોકરાઓ સાથે મળી શકે એ અસંભવ હતું. તે કદાપિ શૈલેન્દ્ર પાસે ઉપસ્થિત થયો નહોતો તથા તે એમ જાણતો પણ હતો કે, શૈલેન્દ્રનું મન મળતાં તેની હમ્મેશાંની ઘણી હરકતો ક્ષણ કાળમાં જ દૂર થઈ જાય તેમ હતી; છતાં કોણ જાણે કે શાથી ગમે તેવા સંકટ પ્રસંગે પણ તેની કૃપા મેળવવાની ઈચ્છા કાળીપદના અંતરમાં ઉત્પન્ન થતી નહોતી. તે પોતાનો અભાવ લઇ પોતાની દરિદ્રતાના એકાન્ત અંધકારમાં છુપાઈ જઇને રહેતો હતો.

કાળીપદ ગરીબ થઇને દૂર રહે એ અહંકાર શૈલેન્દ્ર કોઇ પણ રીતે સહન કરી શક્યો નહિ. તે ઉપરાંત ખોરાક પોષાક સંબંધીની કાળીપદની દરિદ્રતા ઘણી દૃષ્ટિકટુ હતી. તેનાં અત્યંત દીનહીન કપડાંલત્તાં તથા બિછાનું વગેરે મેડા ઉપર ચઢતાં જ્યારે નજરે પડતું ત્યારે તે એક અપરાધ હોય એમ લાગતું હતું. તે ઉપરાંત કાળીપદના કંઠમાં તાવીજ ઝૂલતું હતું અને બન્ને વખત તે યથાવિધિ આન્હિક કરતો હતો. તેનું આ સઘળું અદ્‌ભુત ગામડીઆપણું ઉપરના મંડળ માટે ઘણું હાસ્યકર થઈ ગયું હતું. શૈલેન્દ્રના પક્ષના એક બે માણસોએ આ એકાંતવાસી સરળ બાળકના રહસ્યનો સ્ફોટ કરવા માટે બે ચાર દિવસ સૂધી તેની પાસે આવજા કરી; પરંતુ આ મુખ-બાળકનું મુખ તેઓ ઉઘાડી શક્યા નહિ. તેની ઓરડીમાં વિશેષ સમય સૂધી બેસવું સ્વાસ્થ્યકર અને સુખકર નહિ હોવાથી એ લોકોને તેનો પીછો છોડી ભાગી જવું પડ્યું.

એક દિવસે ભોજનની મિજબાનીમાં આ અકિંચનને બોલાવવાથી તે અવશ્ય કૃતાર્થ થશે એમ વિચારી અનુગ્રહ કરીને, તેને નિમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું. ઉત્તરમાં કાળીપદે જણાવ્યું કે, ભોજનની સામગ્રી સહ્ય કરવાની તેનામાં શક્તિ નથી; તેનો અભ્યાસ ભિન્ન પ્રકારનો છે. આ પ્રત્યાખ્યાનથી શૈલેન્દ્રને તથા તેના મિત્ર-મંડળને ઘણો ક્રોધ ઉપજ્યો.

થોડા દિવસ સુધી કાળીપદની ઓરડી ઉપર એવી ધમાધમનો અવાજ અને જોરશોરથી ગાનતાન ચાલ્યું કે, જેથી અભ્યાસ કરવાનું કામ તેને માટે તદ્દન અસંભવ બની ગયું. દિવસને વખતે તે ગોળદિઘિમાં એક વૃક્ષની છાયા નીચે બેસી અભ્યાસ કરતો હતો અને થોડી રાત્રિ હોય એવા વખતે શય્યાનો ત્યાગ કરી દીપક સળગાવીને તે પોતાની ઓરડીમાં ભણતો હતો.

કલકત્તાના આહાર તથા વાસસ્થાનના દુઃખથી તેમજ વિશેષ પરિશ્રમથી કાળીપદને માથાના દુખાવાનો રોગ લાગુ પડ્યો. કેટલીક વખતે તો એ રોગ એટલો બધો પ્રબળ થઇ જતો હતો કે, ત્રણ ચાર દિવસ સુધી કાળીપદને શય્યાવશ રહેવું પડતું હતું. તે ખાત્રીપૂર્વક જાણતો હતો કે, એ વાતની પિતાને ખબર પડશે તો તેઓ પોતાને કલકત્તામાં રહેવા દેશે નહિ એટલું જ નહિ પણ કદાચ વ્યાકુળ બની જઈ તેઓ કલકત્તા દોડી આવશે. ભવાનીચરણ એમ જાણતો હતો કે, કલકત્તામાં કાળીપદ એટલા બધા સુખમાં છે કે, ગામડાના અજ્ઞ લોકો એ સુખની કલ્પના પણ કરી શકે તેમ નથી. ગામડામાં ઘાસચારો જેવી રીતે આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ રીતે કલકત્તામાં સર્વ પ્રકારનાં આરામનાં સાધનો સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી એ આરામનાં સાધનોનો સર્વ ઉપયોગ ભોગવી શકે છે એવી ભવાનીચરણની ધારણા હતી. કાળીપદે પિતાની એ ભૂલને કદાપિ ભાંગી નહોતી. બીમારીના અત્યંત કષ્ટના વખતે પણ એકકે દિવસ પિતાને પત્ર લખતાં તે ચુક્યો નહોતો; પરંતુ આવી પીડાને દિવસે શૈલેન્દ્રનું મંડળ જ્યારે ગરબડ કરી મૂકી ભૂતનું કાણ્ડ કરતું ત્યારે કાળીપદના કષ્ટની સીમા રહેતી નહિ. તે કેવળ બિછાનામાં પાસું ફેરવ્યા કરતો હતો તથા જનશૂન્ય ઓરડીમાં પડી રહી માતાનું તેમજ પિતાનું સ્મરણ કર્યા કરતો હતો. દરિદ્રતાનું અપમાન અને દુઃખ આવી રીતે જેમ જેમ તે વિશેષ ભોગવતો તેમ તેમ તેમાંથી પિતા માતાની મુક્તિ કરવાની તેની પ્રતિજ્ઞા વિશેષ દઢ થતી હતી.

કાળીપદે પોતાને અત્યંત સંકુચિત કરી સર્વના લક્ષ્યથી ખસેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેથી ઉત્પાત ઓછો થયો નહિ. કોઇ દિવસે તે પોતાના ચીનાબજારના જુના સસ્તા જોડામાંથી એક ગુમ થયેલો અને તેને સ્થળે એક અતિ ઉત્તમ વિલાયતી બુટ ઉપસ્થિત થયેલો જોતો. એવા વિસદૃશ જોડા પહેરી કૉલેજમાં જવું અસંભવ હતું. આ વિષયની કાંઇ ફરિયાદ નહિ કરતાં વિલાયતી બૂટ ઓરડી બ્હાર મૂકી દઇ, જોડા સુધારનાર મોચી પાસેથી હલકી કિમ્મતના જોડા ખરીદી પોતાનું કામ ચલાવવા લાગ્યો. એક દિવસે ઉપરથી એક છોકરાએ એકાએક કાળીપદ પાસે આવી પૂછ્યું:—" આપ ભૂલથી મ્હારી રૂમમાંથી મ્હારી સિગારેટની કેસ લઇ આવ્યા છો કે? ઘણી શોધ કરવા છતાં કેસ જડતી નથી. આ જુઓ, કેસ અહીંજ છે." આમ કહી એ છોકરો ઓરડીના એક ખુણામાંથી એક મૂલ્યવાન્ સિગારેટ કેસ ઉપાડી લઈ કાંઈ બોલ્યા સિવાય ઉપર ચાલ્યો ગયો.

કાળીપદે મનમાં ને મનમાં એવો નિશ્ચય કર્યો કે, " આવતી પરીક્ષામાં જો સારી સ્કોલરશિપ મળશે તો આ બોર્ડિંગનો ત્યાગ કરી જઇશ."

બોર્ડિંગના છોકરાઓ મળીને દર વર્ષે ધામધુમથી સરસ્વતીની પૂજા કરતા હતા. તેના ખરચનો મુખ્ય ભાર શૈલેન્દ્ર વેઠતો હતો; પરંતુ સઘળા છોકરાઓ તેમાં પૈસા ભરતા હતા. ગયે વર્ષે તદ્દન અવજ્ઞા કરીને કાળીપદની પાસે કોઇ પૈસા લેવા આવ્યું નહોતું. આ વર્ષે કેવળ તેને વિરક્ત કરવાના હેતુથી જ ઉઘરાણીની ચોપડી લાવી તેની પાસે ધરવામાં આવી. જે મંડળ પાસેથી કાળીપદે કોઇ પણ દિવસે મદદ લીધી નહોતી, જેમનાં રોજનાં આમોદ પ્રમોદનાં અનુષ્ઠાનોમાં ભળવાના સૌભાગ્યનો તેણે તદ્દન અસ્વીકાર કર્યો હતો તેઓ જ્યારે કાળીપદ પાસે પૈસાની મદદ લેવા આવ્યા ત્યારે કોણ

જાણે કે શો વિચાર કરીને તેણે પાંચ રૂપિયા આપ્યા એ અમે જાણતા નથી.

કાળીપદના દારિદ્ર્યની કૃપણતાથી આજ સુધી સર્વેએ તેનો તિરસ્કાર કર્યો હતો; પરંતુ આજનું તેનું પાંચ રૂપિયાનું દાન એ મંડળ માટે સર્વથા અસહ્ય થઈ પડ્યું. એ મંડળે વિચાર્યું, "એના સ્થિતિ કેવી છે એ આપણાથી અજાણ્યું નથી; છતાં તે આટલી બડાઈ શા માટે કરે છે? એ બધાને હલકા પાડવાને ઇચ્છતો હોય એમ લાગે છે!"

સરસ્વતીપૂજા ઘણી ધામધુમથી થઈ—કાળીપદે જે પાંચ રૂપિયા આપ્યા હતા તે ન આપ્યા હોત તો પણ કાંઈ બગડી જાત નહિ; પરંતુ કાળીપદને પોતાને માટે એમ કહેવાય તેમ નહોતું. બારેક ઘેર તેને ખાવું પડતું હતું—હમ્મેશાં વખતસર ખોરાક મળતો નહોતો; તે ઉપરાંત રસોડાના નોકરો તેના ભાગ્યવિધાતા હતા; તેથી સારા ખોટા અને ઓછા વત્તા સંબંધી કાંઈ અપ્રિય સમાલોચના કર્યા સિવાય નાસ્તા માટે થોડા પૈસા તેને પોતાના હાથમાં રાખવા પડતા હતા. એ પસા તેણે સરસ્વતી દેવીની પૂજાના ઉપરોક્ત પ્રસંગમાં આપી દીધા હતા.

કાળીપદનો માથાનો રોગ વધી ગયો. આ વખતે તે પરીક્ષામાં જો કે નપાસ તો ન થયો; પરંતુ તેને સ્કૉલરશિપ મળી નહિ. અભ્યાસના સમયને સંકુચિત કરી હવે તેને બીજું એક ટ્યુશન શોધી કાઢવું પડ્યું તેમજ પુષ્કળ ઉપદ્રવ હોવા છતાં વગર ભાડાના રહેઠાણનો ત્યાગ તે કરી શક્યો નહિ.

ઉપરને મજલે રહેનાર વિદ્યાર્થીઓએ એવી આશા રાખી હતી કે, આ વખતે રજાઓ ખુલતાં કાળીપદ એ બોર્ડિંગમાં નહિ જ આવે; પરંતુ યથા સમયે તેની નીચેની ઓરડીનું તાળું ઉઘડી ગયું. ધોતીઆ ઉપર જુનો ચાઈના કોટ પહેરી કાળીપદે ઓરડીમાં પ્રવેશ

કર્યો—તથા એક મેલા કપડામાં બાંધેલું મ્હોટું પોટલું તેમજ ટ્રંક નીચે ઉતારી શિયાલદેહનો મજુર ઘણા વાદ પ્રતિવાદ પછી મજુરી લઇ ચાલ્યો ગયો. પેલા પોટલાના ગર્ભમાં કેરીનો મુરબ્બો, ચીરીઆં વગેરે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના મુખરોચક પદાર્થ રાસમણિએ જાતે તૈયાર કરી બાંધી આપ્યા હતા. કાળીપદ જાણતો હતો કે, તેની ગેરહાજરીમાં ઉપરનું મંડળ તેની ઓરડીમાં પ્રવેશ કરતું હતું. કાળીપદને બીજી કાંઇ ચિંતા નહોતી. કેવળ તેનાં માતપિતાના સ્નેહનું કાંઇ પણ ચિન્હ એ વિદૂષકારીઓની નજરે પડે એજ તેને ઘણો સંકોચ હતો. તેની માતાએ જે ખાવાની વસ્તુઓ આપી હતી તે તેને માટે અમૃત હતી; પરંતુ એ સઘળી વસ્તુઓ તેના દરિદ્ર ગ્રામ્ય ઘરની હતી. વળી એ વસ્તુઓ કાદવની બરણીમાં ભરેલી હતી. તેમાં શહેરનું ઐશ્વર્ય સૂચવતું એકકે લક્ષણ નહોતું. એ કાચની કે ચીનાઇ માટીની બરણીઓ નહોતી; આમ છતાં પોતાને મળેલી સ્નેહસામગ્રીને શહેરનો કોઇ છોકરો તિરસ્કારની નજરથી જુએ એ કાળીપદને માટે તદ્દન અસહ્ય હતું. પહેલાં તે આવી મુખ્ય વસ્તુઓને ખાટલા નીચે–જુનાં પેપરોની નીચે છુપાવી રાખતો હતો; પરંતુ આ વખતે તેણે તાળાકુંચીનો આશ્રય લીધો. તે જ્યારે પાંચ મિનિટ માટે પણ ઘરની બ્હાર જતો ત્યારે તાળું વાસીને જતો હતો.

સર્વની આંખે આ પ્રકાર ખુંચ્યો. શૈલેન્દ્રે કહ્યું: " વાહ ! પુષ્કળ ધનરત્ન છે ! જે ઓરડીમાં પ્રવેશ કરતાં ચોરની આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવે તેમ છે એ ઓરડીને વારંવાર તાળુ વાસવામાં આવે છે–એકદમ બીજી બૅંક ઑફ બેંગાલ બની ગઈ હોય એમ જણાય છે. આપણામાંથી કોઇનો પણ વિશ્વાસ નથી. પાછો એના જુના પુરાણા બુધવારીઆ ચાઇના કોટનો લોભ આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થવાનો એને ભય રહે છે. અરે રાધેદાસ ! એને એક સારો નવો કોટ આપ્યા સિવાય કોઇ પણ રીતે ચાલે તેમ નથી. હમ્મેશાં તેનો એ એકનો એક કોટ જોતાં હું ઘણો વિરક્ત બની ગયો છું. "

શૈલેન્દ્રે કોઇ પણ દિવસે કાળીપદની એ અવડ, ભેજવાળી ભાંગીતુટી ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. દાદર ઉપરથી ઉપર ચઢતી વખતે બ્હારથી નજર કરતાં જ તેનું સર્વ શરીર સંકુચિત થઇ જતું હતું. વિશેષે કરીને તે જ્યારે સંધ્યાકાળે એક ક્ષીણ તેજવાળા દીપક પાસે વાયુશુન્ય ઓરડીમા કાળીપદને ઉઘાડે શરીરે બેસી ચોપડી લઈ અભ્યાસ કરતો જોતો હતો ત્યારે તેનો પ્રાણ હાંફી ઉડતો હતો. પોતાના મંડળને શૈલેન્દ્રે કહ્યું:—"આ વખતે કાળીપદ ક્યાં રાજરત્નો લઈ આવ્યો છે એ તમે શોધી કાઢો." આ કૌતુકમાં સર્વેએ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો.

કાળાપદની ઓરડીનું તાળું સામાન્ય મૂલ્યનું હતું. તેનો નિષેધ પ્રબળ નહોતો—મુખ્યત્વે કરીને સઘળી કુંચીઓથી એ તાળું ઉઘડતું હતું. એક દિવસે સંધ્યાકાળે કાળીપદ જ્યારે ટ્યુશન આપવા ગયો હતો ત્યારે બે ઘણા આમોદપ્રિય છોકરાએ હસતાં હસતાં તાળું ઉઘાડી, એક ફાનસ સાથે એ ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો. ખાટલાની નીચેથી મુરબ્બો, ચીરીઆં, ચટણી વગેરે પદાર્થોનાં વાસણો તેમણે શોધી કાઢયાં. પરંતુ એ ઘણી કિમ્મતની છુપાવી રાખવા જેવી સામગ્રી હોય એમ તેમને લાગ્યું નહિં.

શોધતાં શોધતાં ઉશિકા નીચેથી રીંગ સહિત એક કુંચી મળી આવી. એ કુંચીથી ટીનની પેટી ઉઘાડતાં તેમાં કેટલાંક જુનાં લૂગડાં, ચોપડીઓ, છરી, હૉલ્ડર વગેરે જોવામાં આવ્યું. પેટી બંધ કરી તેઓ ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરતા હતા એવામાં સઘળાં લૂગડાંલત્તાં નીચેથી રૂમાલથી બાંધેલો એક પદાર્થ બ્હાર આવ્યો. રૂમાલ છોડતાં અંદરથી એક પડીકું નીકળ્યું. એ પડીકાના ત્રણ ચાર કાગળો ઉકેલી નાખ્યા પછી તેમાંથી એક પચાસ રૂપિયાની નોટ નીકળી.

આ નોટ નજરે પડતાં કોઇ પોતાનું હસવું રોકી શક્યો નહિ. હા હા કરી તેઓ મ્હોટેથી હસી પડ્યા. આ નોટ માટે જ કાળીપદ વારંવાર ઓરડીને તાળુ વાસે છે—પૃથ્વીના કોઇ પણ લોકનો તે વિશ્વાસ રાખતો નથી એવો જ સર્વેએ નિશ્ચય કર્યો. કાળીપદની

કૃપણતા અને સંદિગ્ધ પ્રકૃતિથી શૈલેન્દ્ર અને તેના કૃપાપ્રસાદના અભિલાષી સહચરો વિસ્મિત બની ગયા.

એવામાં થોડે દૂરથી કાળીપદના જેવી ખાંસીનો અવાજ સંભળાયો. તત્કાળ પેટી બંધ કરી દઇ, પેલી નોટ હાથમાં લઇને જ તેઓ ઉપર જતા રહ્યા.

શૈલેન્દ્ર એ નોટ જોઇને ઘણું હસ્યો. પચાસ રૂપિયાની રકમ શૈલેન્દ્ર પાસે કાંઇ હિસાબમાં નહોતી; પરંતુ આટલા રૂપિયા કાળી-પદની પેટીમાં હશે એવું તેનો વ્યવહાર જોઇને કોઇ અનુમાન કરી શકે તેમ નહોતું. તે ઉપરાંત કાળીપદ આવી એક નોટ માટે કેટલો બધો સાવધાન હતો! એ રૂપિયા ગુમ થઇ જવાથી અદ્ભુત સ્વભા-વનો કાળીપદ શું કરે છે એ જોવાનો સહુએ નિશ્ચય કર્યો.

રાતના નવ વાગ્યે ટ્યુશન આપીને થાકયો પાકયો કાળીપદ પોતાની ઓરડીમાં આવ્યો. એ વખતે તેનું માથું ફાટી જતું હોવાથી ઓર-ડીની સ્થિતિ તરફ તેણે લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. પોતાના માથાનું દર્દ હવે પાછું થોડા દિવસ સુધી ચાલૂ રહેશે એમ તે સમજી ગયો હતો.

બીજે દિવસે કપડાં બ્હાર કાઢવા માટે પાટલા નીચેથી તેણે ટીનની પેટી ખેંચી જોઇ તો તે ખુલ્લી માલૂમ પડી. જો કે કાળીપદ સ્વભાવતઃ અસાવધ નહોતો; છતાં પોતે તાળુ વાસવું ભૂલી ગયો હશે એવો જ વિચાર તેના મનમાં ઉપજ્યો. કારણ કે, જો કદાચ ઓરડીમાં ચોર આવ્યો હોત તો ઓરડીના પ્રવેશદ્વારને તાળુ વાસેલું હોત નહિ એમ તેને લાગ્યું.

પેટી ઉઘાડી જોતાં પોતાનાં લૂગડાંલત્તાં ઉલટસુલટ થઇ ગયેલાં જણાયાં. કાળીપદનું હૃદય સ્થિર થઈ ગયું. ઝડપથી સઘળી વસ્તુઓ તેણે બ્હાર કાઢી જોઇ તો માતાએ આપેલી પેલી પચાસ રૂપિયાની

નોટ તેની નજરે પડી નહિ. કાગળો અને લૂગડાંલત્તાં ઉંધાં છતાં થઈ ગયેલાં હતાં. કાળીપદ વારંવાર બળપૂર્વક એ લૂગડાં ખંખેરવા લાગ્યો; પરંતુ નોટ બ્હાર નીકળી નહિ. બીજી તરફથી ઉપરને મજલે રહેતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી એકેક બબ્બે જણ વારંવાર નીચે ઉતરચઢ કરી કાળીપદની ઓરડી તરફ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ ફેંકવા લાગ્યા. મેડા ઉપર અટ્ટહાસ્યનો ફુવ્વારો ખુલી ગયો.

જ્યારે નોટની બિલ્કુલ આશા રહી નહિ તેમજ મસ્તકના દર્દથી કપડાંલત્તાં ફેંદવાની શક્તિ રહી નહિ ત્યારે કાળીપદ મૃતદેહની માફક બિછાનામાં પડી રહ્યો. એ તેની માતાના ઘણા દુઃખની નોટ હતી. જીવનના કેટલા બધા પ્રસંગોને કઠિન યંત્રમાં દબાવીને દરરોજ થોડું થોડું બચાવીને તેણે એ નોટ સંચિત કરી હતી! એક વખતે તે એ દુઃખનો કાંઈ ઇતિહાસ જાણતો નહોતો; એ વખતે તેણે કેવળ પોતાની માતાનો ભાર વધાર્યો હતો. અંતે જે દિવસે માતાએ તેને પોતાના દુઃખનો સંગી બનાવી દીધો અને તેણે જે ગૌરવ અનુભવ્યું એવા ગૌરવનો અનુભવ તેણે કદાપિ કર્યો નહોતો. કાળીપદને પોતાના જીવનમાં સહુથી મહાન જે આશીર્વાદ મળ્યો હતો તેની પૂર્ણતા એ નોટમાં હતી. તેની માતાના અતલસ્પર્શ સ્નેહસમુદ્રનું મથન કરેલા અમૂલ્ય દુઃખના ઉપહારની ચોરી થઇ એ પ્રકાર કાળીપદને એક પૈશાચિક અભિશાપ જેવો લાગ્યો. પાસેના દાદર ઉપરથી આજે વારંવાર પગલાંના અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. વગર કારણે આજે અવિરામ ચઢઉતર ચાલતી હતી. અગ્નિ લાગવાથી ગામ બળી ભસ્મીભૂત થઈ જાય અને બરાબર તેની પાસેથી જ કૌતુકના કલકલ ધ્વનિથી નદી અવિરત વહી જાય એવો જ આ પ્રકાર હતો.

મેડા ઉપરનું અટ્ટહાસ્ય સાંભળી એક વખતે કાળીપદના મનમાં એવો વિચાર ઉપજ્યો કે, આ ચોરનું કામ નથી;—એક ક્ષણમાં તે

સમજી શક્યો કે, શૈલેન્દ્રનું મંડળ કૌતુક કરીને તેની નોટ લઇ ગયું છે. જો ચોરે ચોરી કરી હોત તો કાળીપદના હૃદયને વિશેષ આઘાત થાત નહિ. તેને એમ જ લાગ્યું કે, જાણે ધનના મદથી ગર્વિત થઇ ગયેલા યુવકોએ તેની માતાના શરીર ઉપર હાથ ઉઠાવ્યા છે. આટલા દિવસથી કાળીપદ બોર્ડિંગમાં રહેતો હોવા છતાં કદાપિ તે દાદર ચઢીને ઉપર ગયો નહોતો. આજે અંતરના આવેગથી અને મસ્તકના દર્દની ઉત્તેજનાથી તેનું મ્હોં લાલચોળ બની ગયું હતું. ફાટેલું પહેરણ પહેરી, ખુલ્લા પગે તે આજે ઝડપથી દાદર ચઢી મેડા ઉપર ગયો.

આજે રવિવાર હોવાથી કૉલેજમાં જવાની ઉપાધિ નહોતી. મેડા ઉપર છજામાં કોઈ વિદ્યાર્થી ખુરસીમાં તો કોઇ આરામ-ખુરસીમાં બેસી હાસ્યાલાપ કરતા હતા. કાળીપદે તેમની પાસે ઉપસ્થિત થઈ ક્રોધગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું:–" આપી દ્યો—મ્હને મ્હારી નોટ આપી દ્યો !"

જો તે નમ્રસ્વરે આમ બોલ્યો હોત તો તેનું ફળ અવશ્ય ફળત; પરંતુ તેની ઉન્મત્તના જેવી ક્રોધમૂર્તિ જોઈ શૈલેન્દ્ર ઘણો ઉત્તેજિત બની ગયો. જો તેના ઘરનો દરવાન હાજર હોત તો તે અસભ્ય કાળીપદનો કાન પકડી તેને બ્હાર કઢાવી મૂકત. સહુએ ઉઠી ઉભા થઈ એકઠી ગર્જના કરી કહ્યું:–" શું કહો છો ?—શાની નોટ ?"

કાળીપદ બોલ્યો:–" મ્હારી પેટીમાંથી તમે નોટ લઇ આવ્યા છો !"

" શું તમે અમને ચોર કહો છો ? "

જો કાળીપદના હાથમાં કાંઇ હોત તો આ ક્ષણે જ તે ખૂનાખુની કરી નાખત. તેની સ્થિતિ જોઈ ચાર પાંચ જણે મળી તેના હાથ પકડી રાખ્યા. જાળમાં સપડાયલા વાઘની માફક કાળીપદ ઘુરકવા લાગ્યો.

આ અન્યાયને અટકાવવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી—પ્રમાણ નહોતું. સહુ તેના સંદેહને ઉન્મત્તતા તરીકે ઉડાવી દે તેમ હતું. જેમણે તેને મૃત્યુબાણ માર્યું હતું તેઓ તેની ઉદ્ધતાઇને અસહ્ય જણાવી ઘણું બબડવા લાગ્યા.

કાળીપદની એ રાત્રિ કેવી રીતે પસાર થઈ તે કોઇ જાણી શક્યું નહિ. શૈલેન્દ્રે એક સો રૂપિયાની નોટ બ્હાર કાઢી કહ્યું:—" લ્યો આપો, એ કંગાલને આ નોટ આપી આવો."

સહચરોએ કહ્યું:—" પ્રથમ એના ગર્વનો ખર્વ થવા દો. તે આપણી સહુની પ્રથમ લેખી માફી માગશે ત્યાર પછી શું કરવું તેનો વિચાર થશે."

યથા સમયે સહુ સૂઈ રહેવા ગયા તથા કોઇને ઉંઘતાં પણ વાર લાગી નહિ. સ્હવારે કાળીપદની વાત સહુ ભૂલી ગયા હતા. તેની ઓરડીનાં દ્વાર બંધ હોવાથી તે કદાચ વકીલને બોલાવી તેની સલાહ લેતો હશે એમ ધારી બ્હાર કાન માંડી જોયા અને જે કાંઇ સાંભળવામાં આવ્યું તેની સાથે કાયદાનો કે કોર્ટનો બિલકુલ સંબંધ નહોતો; અંદરથી અસંબંધ પ્રલાપ સંભળાતો હતો.

એ વાતની શૈલેન્દ્રને ઉપર ખબર મળી. શૈલેન્દ્ર નીચે ઉતરી કાળીપદની ઓરડીનાં દ્વાર પાસે ઉભો રહ્યો. કાળીપદ શું બકતો હતો તે બરાબર સમજી શકાતું નહોતું. કેવળ ક્ષણે ક્ષણે તે 'બાપા' 'બાપા' કહીને બુમ પાડી ઉઠતો હતો.

નોટના શોકથી કાળીપદ પાગલ બની ગયો છે એવો શૈલેન્દ્રના મનમાં ભય ઉપજવાથી તેણે બ્હારથી બે ત્રણ વખત તેને હાંક મારી; પરંતુ અંદરથી ઉત્તર મળ્યો નહિ. કેવળ કાળીપદનો ... સંભળાવા લાગ્યો. શૈલેન્દ્રે ફરીથી ઉચ્ચકંઠે કહ્યું:—" કાળીપદ

બાબુ! બારણાં ઉઘાડો. તમારી નોટ મળી આવી છે." આમ છતાં બારણાં ઉઘડયાં નહિ. કેવળ બકવાટનો ગુંજનધ્વનિ સંભળાયો.

આ બનાવ આવું રૂપ લેશે એવી શૈલેન્દ્રે કલ્પના પણ કરી નહોતી. પોતાના મુખેથી પોતાના અનુચરો પાસે તેણે પશ્ચાત્તાપનાં વચન ઉચ્ચાર્યાં નહિ; પણ તેનું મન અંદરથી વીંધાઈ જવા લાગ્યું. તેણે કહ્યું:–"બારણાં ભાંગી નાખો." કોઇએ સલાહ આપી કે, "એ દીવાનો બની ગયો છે તેથી આપણને કાંઈ ઈજા ન કરી શકે એ માટે પ્રથમ પોલિસને બોલાવવાની જરૂર છે."

શૈલેન્દ્રે કહ્યું:–"પોલિસની કાંઈ જરૂર નથી. એક જણ જઇને જલ્દી અનાદિ ડૉકટરને બોલાવી લાવો."

અનાદિ ડૉકટર નજીક જ રહેતા હતા. તેમણે આવી બંધ બારણાં પાસે કાન માંડી કહ્યું:–"આ તો ચિત્તવિકાર હોય એમ જ લાગે છે."

બારણાં ભાંગી અંદર જતાં ખાટલા ઉપરનું બિછાનું અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ ગયેલું જણાયું. કાળીપદ નીચે જમીન ઉપર પડયો હતો; તે શુદ્ધિમાં નહોતો. તે આળોટતો હતો, હાથ પગ હલાવતો હતો અને પ્રલાપ બકતો હતો. તેની લાલચોળ બની ગયેલી બન્ને આંખો ઉઘાડી હતી. તેના મુખમાંથી જાણે કે લોહી નીકળતું હતું.

ડૉકટરે પાસે બેસી ઘણા સમય સુધી તેની પરીક્ષા કરી શૈલે-ન્દ્રને પૂછયું:—"એનું સગું વ્હાલું કોઇ છે કે?"

શૈલેન્દ્રનું મ્હોં ઉતરી ગયું. તેણે ભયભીત બની જઇ પૂછયું:–"કેમ, શું કામ છે?"

ડાકટરે ગંભીર થઇને કહ્યું:—"લક્ષણ સારાં નથી; પ્રથમથી ખબર આપવી સારી."

શૈલેન્દ્રે કહ્યું:—"એની સાથે મ્હારો વિશેષ પરિચય નથી. એનાં સગાં વ્હાલાં સંબંધી હું કાંઈ જાણતો નથી. હું એ માટે તપાસ કરીશ; પણ ત્યાં સુધી શું કરવાની જરૂર છે?"

ડૉક્ટરે કહ્યું:—"રોગીને હમણાં જ મેડા ઉપરના કોઇ સારા ઓરડામાં લઇ જવાની જરૂર છે. વળી રાત્રિ દિવસ તેની સેવા ચાકરી ઉત્તમ પ્રકારે થાય એવી વ્યવસ્થા પણ થવી જોઇએ."

શૈલેન્દ્ર રોગીને પોતાના જ ઓરડામાં લઇ ગયો. પોતાના સહચરોને બીંડ કરવાનો નિષેધ કરી વિદાય કરી દીધા. પછી કાળીપદના માથા ઉપર આઇસબૅગ મૂકી તે પોતે તેને પંખો હલાવવા લાગ્યો.

પ્રથમથી જ કહ્યું છે કે, આ બોર્ડિંગનું મેડા ઉપર રહેતું મંડળ પોતાનાં માતાપિતાનો કોઈ પણ પ્રકારે તિરસ્કાર કરે નહિ તથા અવજ્ઞાની નજરથી જુએ નહિ એ હેતુથી કાળીપદે તેનાથી પિતા માતાનો પરિચય છુપાવી રાખ્યો હતો. તે તેમના નામ ઉપર જે કાગળપત્રો લખતો હતો તે સાવધાનતાથી પોષ્ટમાં નાખી આવતો હતો તથા પોષ્ટઑફિસને ઠેકાણે જ તેના કાગળપત્રો આવતા હતા. હમ્મેશાં તે જાતે જઇને પોતાના કાગળપત્રો લઈ આવતો હતો.

કાળીપદના ઘરની ખબર મેળવવા માટે ફરી એક વખત તેની પેટી ઉઘાડવી પડી. તેની પેટીમાં કાગળપત્રોનાં બે બંડલ હતાં. પ્રત્યેક બંડલ યત્નપૂર્વક દોરીથી બાંધેલું હતું. એક બંડલમાં તેની માતાના પત્રો હતા અને બીજા બંડલમાં તેના પિતાના પત્રો હતા. માતાના પત્રોની સંખ્યા થોડી હતી—પિતાના પત્રોની સંખ્યા વિશેષ હતી.

એ પત્રો લઈ, બારણું બંધ કરી રોગીના બિછાના પાસે બેસી શૈલેન્દ્ર તે વાંચવા લાગ્યો. પત્રમાંનું ઠેકાણું વાંચીને તે એકદમ ચમકી

ઉઠયો. શાનિયાડી, ચાધરીવાડી, ૭ આની! નીચે ભવાનીચરણ દેવશર્માનું નામ દેખાયું

પત્રો બાજૂએ મૂકી દઈ શૈલેન્દ્ર કાળીપદના મ્હોં તરફ જોઇ રહ્યો. થોડા દિવસ પૂર્વે તેના સહચરોમાંથી એક જણે એમ કહ્યું હતું કે, તેના મ્હોં સાથે કાળીપદનું મ્હોં મળતું આવે છે. એ વાત સાંભળવી શૈલેન્દ્રને ગમી નહોતી તથા તેના બીજા બધા સહચરોએ એ વાતને ઉડાવી દીધી હતી. એ વાત ખોટી નહોતી એમ આજે તે સમજી શકયો. તેના પિતામહના શ્યામાચરણ અને ભવાનીચરણ નામના બે ભાઈ હતા એ તે જાણતો હતો. તે પછીના ઇતિહાસની તેને ઘેર કદાપિ ચર્ચા થઇ નહોતી. ભવાનીચરણનો કાળીપદ નામનો પુત્ર છે એ વાત તે જાણતો જ નહોતો. આ કાળીપદ જ તેનો કાકો હતો!

શૈલેન્દ્રને હવે યાદ આવ્યું કે, તેની પિતામહી–શ્યામાચરણની સ્ત્રી જ્યાં સૂધી જીવતી હતી ત્યાં સૂધી તે ઘણા સ્નેહથી ભવાની-ચરણની વાત કહેતી હતી. ભવાનીચરણનું નામ દેતાં તેનાં બન્ને નેત્રોમાં જળ ભરાઇ આવતું હતું. ભવાનીચરણ તેનો દિયર હોવા છતાં તેના પુત્ર કરતાં ઉમ્મરે ન્હાનો હતો. તેણે તેને પોતાના પુત્રની માફક જ ઉછેરીને મ્હોટો કર્યો હતો. વૈષયિક વિપ્લવથી તેઓ જ્યારે સ્વતંત્ર થઈ ગયાં ત્યારે ભવાનીચરણની ખબર મેળવવાને માટે તે ઘણી ચિંતાતુર રહેતી હતી. તેણે વારંવાર તેના પુત્રોને કહ્યું હતું કે ‘ ભવાનીચરણ તદ્દન સાદો, ભોળો, સરળ, અભણ માણસ હોવાથી તમે તેને ઠગ્યો છે. મ્હારા શ્વસુર તેના ઉપર એટલો બધો પ્રેમ રાખતા હતા કે, તેઓ એને વિષયસંપત્તિથી વંચિત્ર કરી જાય એ વાત ઉપર હું સહજ પણ વિશ્વાસ મૂકી શકતી નથી.’ તેના પુત્રો આવાં વચન સાંભળી ઘણા વિરક્ત બની જતા હતા તથા શૈલેન્દ્ર પોતે પણ તેની પિતામહી ઉપર ક્રોધ કરતો ... ...ાત

હમણાં તેને યાદ આવી. પિતામહી ભવાનીચરણના પક્ષનું અવલંબન કરતી હોવાથી ભવાનીચરણ ઉપર સુદ્ધાં તે ક્રોધ કરતો હતો. હમણાં ભવાનીચરણ આવી દારિદ્રાવસ્થામાં હશે એવી કલ્પના સુદ્ધાં તેને ઉપજી નહોતી. કાળીપદની સ્થિતિ જોઇ સઘળી હકીકત તે સમજી શક્યો. તથા અસંખ્ય પ્રલોભનો હોવા છતાં આજ સૂધી કાળીપદ તેના અનુચરોની શ્રેણિમાં ભળ્યો નહોતો તેથી તેણે ઘણું ગૌરવ અનુભવ્યું. જો કાળીપદ એ શ્રેણિમાં ભળ્યો હોત તો આજે તેની લજ્જાનો પાર રહેત નહિ.

(૪)

શૈલેન્દ્રના પક્ષના માણસોએ આટલા દિવસ સૂધી હમ્મેશાં કાળીપદને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું દુઃખ દઈ તેનું અપમાન કર્યું હતું. એ માણસોની વચ્ચે શૈલેન્દ્ર હવે તેના કાકાને રાખી શક્યો નહિ. ડૅાકટરની સલાહ લઇ ઘણી સાવધાનતાથી તે તેને એક બીજા મકાનમાં લઇ ગયો.

શૈલેન્દ્રનો પત્ર મળતાંની સાથે જ એક સોબતી લઇને ભવાનીચરણ કલકત્તા દોડી આવ્યો. આવતી વખતે વ્યાકુળ બની જઇને રાસમણિએ પોતાનું સઘળું કષ્ટસંચિત દ્રવ્ય સ્વામીના હાથમાં આપી કહ્યું:—“ જોજો, કોઇ રીતની કમી ન થાય. જો જરૂર જણાય તો મ્હને ખબર મોકલજો, એટલે હું તરત આવીશ.” ચૌધરીવાડીની વહૂને માટે કલકત્તા એકલાં જવાની વાત એટલી અસંગત હતી કે સંવાદ મળતાંની સાથે તે જઇ શક્યાં નહિ. તેણે રક્ષાકાળીની માનતા રાખી તથા બ્રહ્માચાર્યને બોલાવી જપતપ કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી આપી.

કાળીપદની સ્થિતિ જોઇ ભવાનીચરણ કિંકર્ત્તવ્યવિમૂઢ બની ગયો. એ વખતે પણ કાળીપદ બરાબર શુદ્ધિમાં નહોતો. તેણે ભવાનીચરણને ‘ માસ્તર મહાશય ’ કહીને બોલાવ્યો—તેથી તેની છાતી

ફાટી ગઇ. કાળીપદ વચ્ચે વચ્ચે પ્રલાપમાં 'બાપા' 'બાપા' બોલી ઉઠતો હતો. એવે વખતે ભવાનીચરણ તેનો હાથ પકડી તેના મ્હોં પાસે મ્હોં લઇ જઇ ઉચ્ચ સ્વરે કહેતો હતો કે, 'ભાઈ! જો, હું આવ્યો છું.' પરંતુ પોતે તેને ઓળખ્યો હોય એવો ભાવ કાળીપદે દર્શાવ્યો નહિ.

ડૉકટરે આવીને કહ્યું:—" પહેલાં કરતાં તાવ ઓછો છે; હવે કદાચ તબિયત સુધરતી જશે!"

કાળીપદની તબિયત સુધરતી જશે નહિ એવી કલ્પના પણ ભવાનીચરણ કરી શક્યો નહિ. વિશેષતઃ તેના શૈશવકાળથી સર્વ મનુષ્યો એમ કહેતાં આવ્યાં હતાં કે, કાળીપદ મ્હોટો થઇ અસાધ્ય કાર્ય સાધ્ય કરશે. એ વાતને ભવાનીચરણ લોકમુગ્ધની વાત માની શક્યો નહોતો. એ વિશ્વાસ તેનો સંસ્કારગત થઇ ગયો હતો. કાળીપદને બચવું જ પડશે એવું તેના ભાગ્યનું લિખન હતું.

એ કારણથી જ ડૉકટર જેટલા અંશે સારું કહેતો હતો તેના કરતાં ઘણા અંશે સારું ભવાનીચરણ સાંભળતો હતો તથા રાસમણિને તે જે પત્ર લખતો તેમાં આશંકાનો એકપણ શબ્દ રહેતો નહિ.

શૈલેન્દ્રના વ્યવહારથી ભવાનીચરણ ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો. એ તેનો પરમ આત્મીય નથી એવું કોણ કહે? વિશેષે કરીને કલકત્તાનો સુશિક્ષિત સુસભ્ય યુવક થઇ તે પોતાના જેવા ગામડીઆ તરફ આટલી બધી ભક્તિ શ્રદ્ધા દર્શાવે એ ભવાનીચરણને નવાઇ જેવું લાગ્યું. તેણે વિચાર્યું કે, કલકત્તાના છોકરાંઓનો એવો સ્વભાવ જ હશે! અમારા ગામડાના છોકરાઓમાં આવું શિક્ષણ ક્યાંથી હોય!,

તાવ ઉતરવા લાગ્યો તથા કાળીપદ ક્રમે શુદ્ધિમાં આવ્યો. પિતાને શય્યાની પાસે જોઇને તે ચમકી ઉઠ્યો. તેણે વિચાર્યું કે, તેની કલકત્તાની સ્થિતિની હકીકત હવે તેના પિતાના જાણવામાં

આવી જશે. તે ઉપરાંત મ્હોટી ચિંતા એ હતી કે, તેના ગામડીઆ પિતા શહેરના છોકરાઓના પરિહાસનું પાત્ર થશે. ચોતરફ નજર કરતાં એ કયું ઘર છે એ તે સમજી શક્યો નહિ. તેણે વિચાર્યું: "હું આ સ્વપ્ન જોઉં છું કે શું?!"

એ વખતે વિશેષ ચિંતા કરવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. તેને લાગ્યું કે, બીમારીની ખબર મળતાં તેના પિતા આવી તેને એક સારા મકાનમાં લઈ આવ્યા છે. તેઓ કેવી રીતે લઈ આવ્યા, તેમનું ખરચ કેવી રીતે ચાલે છે, આટલું બધું ખરચ ચાલે તો પછી કેવું સંકટ ઉપસ્થિત થાય એ સઘળી વાતો વિચારવાનો તેને સમય નહોતો. હવે તેને બચીને રોગશય્યામાંથી ઉઠવું પડશે. એ માટે જાણે કે સમસ્ત પૃથિવી ઉપર તેનો અધિકાર છે!

એક વખતે તેના પિતા જ્યારે ઘેર નહોતા ત્યારે શૈલેન્દ્ર એક પાત્રમાં થોડાં ફળ લઇ તેની પાસે ઉપસ્થિત થયો. કાળીપદ અવાક્ બની જઇ તેના મ્હોં તરફ જોઈ રહ્યો. તેણે વિચાર્યું: 'આ બનાવમાં કાંઈ પરિહાસ છે કે!' પિતાનું તેના હાથમાંથી રક્ષણ કરવાનો વિચાર સહુથી પ્રથમ તેના મનમાં ઉપજ્યો.

શૈલેન્દ્રે ફળનું પાત્ર ટેબલ ઉપર મૂકી કાળીપદને પ્રણામ કરીને કહ્યું:—"મ્હેં ગંભીર અપરાધ કર્યો છે; મ્હને ક્ષમા આપો."

કાળીપદ ચંચળ બની ગયો. શૈલેન્દ્રનું મ્હોં જોઇને જ તે સમજી શક્યો કે, તેના મનમાં બિલકુલ કપટતા નથી. પ્રથમ કાળીપદ જ્યારે બોર્ડિંગમાં આવ્યો હતો ત્યારે આ યૌવનની દીપ્તિથી ઉજ્વળ બનેલું સુંદર મ્હોં જોઈ ઘણી વખત તે તેના તરફ આકર્ષાયો હતો; પરંતુ પોતાના દારિદ્રના સંકોચથી તે કદાપિ તેની પાસે ગયો નહોતો. જો કદાચ તે સરખી સ્થિતિનો માણસ હોત, જો કદાચ બંધુના મારફત તેની પાસે જવાનો અધિકાર તેને માટે

સ્વાભાવિક થાત તો તે ઘણો ખુશી થાત; પરંતુ પરસ્પર અત્યંત પાસે હોવા છતાં વચ્ચેના અપાર વ્યવધાનને ઓળંગવાનો ઉપાય નહોતો. દાદર ઉપરથી શૈલેન્દ્ર જ્યારે ચઢતો ઉતરતો હતો ત્યારે તેનાં મૂલ્યવાન કપડાંની સુગંધ કાળીપદની અંધકારપૂર્ણ ઓરડીમાં પ્રવેશ કરતી હતી. એ વખતે તે અભ્યાસ બંધ કરી એક વખત એ હાસ્ય-પ્રફુલ્લ ચિંતા–રેખાહીન તરૂણ મુખ તરફ જોયા સિવાય રહી શકતો નહિ. એ પ્રસંગે કેવળ ક્ષણ કાળને માટે તેની એ જરાજીર્ણ ઓરડીમાં દૂરના સાંદર્યાલોકની ઐશ્વર્યપૂર્ણ રશ્મિચ્છટા આવી પડતી હતી. ત્યાર પછી એ શૈલેન્દ્રનું જ નિર્દય તારૂણ્ય કાળીપદ માટે કેવું સાંઘાતિક બની ગયું હતું એ સહુ જાણે છે. આજે શૈલેન્દ્રે જ્યારે ફળનું પાત્ર બિછાનામાં તેની પાસે લાવી હાજર કર્યું ત્યારે ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી એ સુંદર મુખ તરફ કાળીપદે ફરી એક વખત જોયું. મુખેથી તે ક્ષમાની વાત ઉચ્ચારી શક્યો નહિ–ધીમે ધીમે તે ફળ લઈને ખાવા લાગ્યો; એથી જ જે બોલવાનું હતું તે બોલાઈ ગયું.

કાળીપદ હમ્મેશાં આશ્ચર્ય પામીને જોવા લાગ્યો કે, તેના ગામડીઆ પિતા સાથે શૈલેન્દ્રનો ઘણો સ્નેહ થઈ ગયો હતો. શૈલેન્દ્ર તેમને મ્હોટા કાકા કહેતો હતો તથા પરસ્પરમાં ઠઠ્ઠાતમાશા પણ ચાલતા હતા. એ બન્ને પક્ષના હાસ્યકૌતુકનું મુખ્ય લક્ષ્ય રાસમણિ હતી. આટલા કાળ પછી આ પરિહાસના દક્ષિણ વાયુથી ભવાનીચરણના મનમાં જાણે કે યૌવનસ્મૃતિનો પુલકસંચાર થવા લાગ્યો. મ્હોટી કાકી રાસમણિએ પોતાને હાથે બનાવેલું અથાણું, ચટણી વગેરે સઘળું શૈલેન્દ્રે રોગીની ગેરહાજરીમાં ચોરી લઈ ખાધું હતું એ વાત આજે તેણે નિર્લજ્જ ભાવથી કબૂલ કરી. ચોરીની ખબરથી કાળીપદના મનમાં ઘણો ગંભીર આનંદ થયો! જો સહુ એ સામગ્રીનો આદર સમજી શકે તો વિશ્વનાં સઘળાં માણસોને એ સામગ્રી

અવડાવવાની તેની ઇચ્છા હતી. કાળીપદ માટે આજે રોગની શય્યા આનંદસભા બની થઇ. આજના જેવું સુખ તેણે તેના જીવનમાં થોડું જ મેળવ્યું હતું. આ વખતે પોતાની માતા હોત તો કેવું સારું એમ તેના મનમાં થવા લાગ્યું. પોતાની માતા હાજર હોત તો તે આ કૌતુકપરાયણ સુંદર યુવક ઉપર કેટલો બધો સ્નેહ કરત તેની તે કલ્પના કરવા લાગ્યો.

તેમની એ સભામાં આનંદના પ્રવાહમાં વચ્ચે વચ્ચે બાધા કરે એવો કેવળ એક જ વિષય હતો. કાળીપદના મનમાં જાણે કે, દારિદ્રનું એક પ્રકારનું અભિમાન હતું—અમુક એક વખતે તેમનું ઘણું ઐશ્વર્ય હતું એ વાતથી વૃથા ગર્વ કરતાં તે ઘણો શરમાતો હતો. 'અમે ગરીબ છીએ' એ વાતને કોઇ પણ રીતે દબાવી દેવાને તે બિલકુલ રાજી નહોતો. ભવાનીચરણ પણ કાંઈ પોતાના ઐશ્વર્યની વાત ગર્વ કરીને કાઢતો નહોતો; પરંતુ એ તેના સુખના અને યૌવનના દિવસ હતા. વિશ્વાસઘાતક સંસારની બીભત્સ મૂર્તિ એ વખતે પકડાઈ નહોતી. વિશેષતઃ શ્યામાચરણની સ્ત્રી તેની પરમ સ્નેહશાલિની ભાભી રમાસુંદરી જ્યારે તેમના સંસારમાં ગૃહિણી હતી ત્યારે એ લક્ષ્મીથી ભરેલા ભંડારના દ્વાર પાસે ઉભાં રહી તેમણે સહુએ કેટલો બધો આદર અનુભવ્યો હતો ! એ આથમતા સુખના દિવસની સ્મૃતિની છટાથી જ ભવાનીચરણના જીવનની સંધ્યા સુવર્ણમંડિત થઇ હતી; પરંતુ એ સઘળી સુખસ્મૃતિની વાત કરતાં કરતાં તેમાં વચ્ચે વચ્ચે વીલની ચોરીની પેલી વાત આવતી હતી. એ પ્રસંગથી ભવાનીચરણ ઘણો ઉત્તેજિત બની જતો હતો. એ વીલ મળી આવશે એ માટે હજી પણ તેને બિલકુલ સંદેહ નહોતો. તેની સતી-સાધ્વી માતાની વાત કદાપિ વ્યર્થ નહિ જ થાય એવો તેને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. એ વાત નીકળતાં જ કાળીપદ મનમાં ને મનમાં ઘણો અસ્થિર બની જતો હતો. તે જાણતો હતો કે, એ

એના પિતાનું એક પ્રકારનું ગાંડપણ છે. તેણે તેમજ તેની માતાએ એ ગાંડપણને થોડો આશ્રય પણ આપ્યો હતો; છતાં શૈલેન્દ્ર પાસે પિતાની એ દુર્બળતા દેખાઈ આવે એ તેને કોઈ રીતે સારું લાગતું નહોતું. ઘણી વખત તેણે તેના પિતાને કહ્યું હતું કે, 'પિતાજી ! એ તમારો ખોટો વહેમ છે.' પરંતુ એવા તર્કથી ઉલટું ફળ આવતું હતું. પોતાનો સંદેહ ખોટો નથી એવું સાબિત કરવા માટે ભવાનીચરણ એ વખતની હરેક વાતનું યથાસ્થિત વર્ણન કરતો હતો. એવા વખતે કાળીપદ ઘણો યત્ન કરીને પણ પિતાને બોલતા અટકાવી શકતો નહોતો.

વળી એ પ્રસંગ શૈલેન્દ્રને બિલકુલ ગમતો નહોતો એ પણ કાળીપદ સારી રીતે જોઈ શક્યો હતો. શૈલેન્દ્ર પણ જાણે કે ઉત્તેજિત બની જઈને ભવાનીચરણની યુક્તિનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. બીજા સઘળા વિષયોમાં ભવાનીચરણ બીજાઓના મત માનવા તૈયાર હતો; પરંતુ આ વિષયમાં તે કોઈની પણ પાસે હાર માની શકતો નહોતો. તેની માતા લખી વાંચી જાણતી હતી—તેણે પોતાને હાથે જ પિતાનું વીલ અને બીજો દસ્તાવેજ પેટીમાં મૂકી તીજોરીમાં મૂક્યાં હતાં: આમ છતાં તેની નજર આગળ જ્યારે પેટી ખોલવામાં આવી ત્યારે બીજો દસ્તાવેજ હતો તેમનો તેમ હતો; પણ વિલ નહોતું. એને ચોરી નહિ તો બીજું શું કહેવું ? કાળીપદ ભવાનીચરણને ટાઢા પાડવા કહેતો કે, "એમ હોય તો પણ શું ? જેઓ તમારાં વિષયસંપત્તિ હમણાં ભોગવે છે તેઓ પણ તમારાં સંતાન બરાબર જ છે. એ તો તમારા ભત્રિજાઓ છે. એ સંપત્તિ તમારા પિતાના વંશમાં જ રહી છે એ શું ઓછા સુખની વાત છે કે !" શૈલેન્દ્ર આ સઘળી વાતો વિશેષ ક્ષણ સુધી સહન કરી શકતો નહોતો—તે એ સ્થળનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જતો હતો. કાળીપદ મનમાં દુઃખિત થઈને વિચારતો કે, શૈલેન્દ્ર તેના

ખવડાવવાની તેની ઇચ્છા હતી. કાળીપદ માટે આજે રોગની શય્યા આનંદસભા બની થઇ. આજના જેવું સુખ તેણે તેના જીવનમાં થોડું જ મેળવ્યું હતું. આ વખતે પોતાની માતા હોત તો કેવું સારું એમ તેના મનમાં થવા લાગ્યું. પોતાની માતા હાજર હોત તો તે આ કૌતુકપરાયણ સુંદર યુવક ઉપર કેટલો બધો સ્નેહ કરત તેની તે કલ્પના કરવા લાગ્યો.

તેમની એ સભામાં આનંદના પ્રવાહમાં વચ્ચે વચ્ચે બાધા કરે એવો કેવળ એક જ વિષય હતો. કાળીપદના મનમાં જાણે કે, દારિદ્ર્યનું એક પ્રકારનું અભિમાન હતું—અમુક એક વખતે તેમનું ઘણું ઐશ્વર્ય હતું એ વાતથી વૃથા ગર્વ કરતાં તે ઘણો શરમાતો હતો. 'અમે ગરીબ છીએ' એ વાતને કોઇ પણ રીતે દબાવી દેવાને તે બિલકુલ રાજી નહોતો. ભવાનીચરણ પણ કાંઈ પોતાના ઐશ્વર્યની વાત ગર્વ કરીને કાઢતો નહોતો; પરંતુ એ તેના સુખના અને યૌવનના દિવસ હતા. વિશ્વાસઘાતક સંસારની બીભત્સ મૂર્ત્તિ એ વખતે પકડાઈ નહોતી. વિશેષતઃ શ્યામાચરણની સ્ત્રી તેની પરમ સ્નેહશાલિની ભાભી રમાસુંદરી જ્યારે તેમના સંસારમાં ગૃહિણી હતી ત્યારે એ લક્ષ્મીથી ભરેલા ભંડારના દ્વાર પાસે ઊભાં રહી તેમણે સહુએ કેટલો બધો આદર અનુભવ્યો હતો! એ આથમતા સુખના દિવસની સ્મૃતિની છટાથી જ ભવાનીચરણના જીવનની સંધ્યા સુવર્ણમંડિત થઇ હતી; પરંતુ એ સઘળી સુખસ્મૃતિની વાત કરતાં કરતાં તેમાં વચ્ચે વચ્ચે વીલની ચોરીની પેલી વાત આવતી હતી. એ પ્રસંગથી ભવાનીચરણ ઘણો ઉત્તેજિત બની જતો હતો. એ વીલ મળી આવશે એ માટે હજી પણ તેને બિલકુલ સંદેહ નહોતો. તેની સતી-સાધ્વી માતાની વાત કદાપિ વ્યર્થ નહિ જ થાય એવો તેને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. એ વાત નીકળતાં જ કાળીપદ મનમાં ને મનમાં ઘણો અસ્થિર બની જતો હતો. તે જાણતો હતો કે, એ

એના પિતાનું એક પ્રકારનું ગાંડપણ છે. તેણે તેમજ તેની માતાએ એ ગાંડપણને થોડો આશ્રય પણ આપ્યો હતો; છતાં શૈલેન્દ્ર પાસે પિતાની એ દુબળતા દેખાઇ આવે એ તેને કોઈ રીતે સારું લાગતું નહોતું. ઘણી વખત તેણે તેના પિતાને કહ્યું હતું કે, 'પિતાજી ! એ તમારો ખોટો વહેમ છે.' પરંતુ એવા તર્કથી ઉલટું ફળ આવતું હતું. પોતાનો સંદેહ ખોટો નથી એવું સાબિત કરવા માટે ભવાનીચરણ એ વખતની હરેક વાતનું યથાસ્થિત વર્ણન કરતો હતો. એવા વખતે કાળીપદ ઘણો યત્ન કરીને પણ પિતાને બોલતા અટકાવી શકતો નહોતો.

વળી એ પ્રસંગ શૈલેન્દ્રને બિલકુલ ગમતો નહોતો એ પણ કાળીપદ સારી રીતે જોઈ શકયો હતો. શૈલેન્દ્ર પણ જાણે કે ઉત્તેજિત બની જઇને ભવાનીચરણની યુકિતનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. બીજા સઘળા વિષયોમાં ભવાનીચરણ બીજાઓના મત માનવા તૈયાર હતો; પરંતુ આ વિષયમાં તે કોઇની પણ પાસે હાર માની શકતો નહોતો. તેની માતા લખી વાંચી જાણતી હતી—તેણે પોતાને હાથે જ પિતાનું વીલ અને બીજો દસ્તાવેજ પેટીમાં મૂકી તીજોરીમાં મૂકયાં હતાં; આમ છતાં તેની નજર આગળ જ્યારે પેટી ખોલવામાં આવી ત્યારે બીજો દસ્તાવેજ હતો તેમને તેમ હતો; પણ વિલ નહોતું. એને ચોરી નહિ તો બીજું શું કહેવું ? કાળીપદ ભવાનીચરણને ટાઢો પાડવા કહેતો કે, "એમ હોય તો પણ શું ? જેઓ તમારાં વિષયસંપત્તિ હમણાં ભોગવે છે તેઓ પણ તમારાં સંતાન બરાબર જ છે. એ તો તમારા ભત્રિજાઓ છે. એ સંપત્તિ તમારા પિતાના વંશમાં જ રહી છે એ શું ઓછા સુખની વાત છે કે !" શૈલેન્દ્ર આ સઘળી વાતો વિશેષ ક્ષણ સૂધી સહન કરી શકતો નહોતો—તે એ સ્થળનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જતો હતો. કાળીપદ મનમાં દુઃખિત થઇને વિચારતો કે, શૈલેન્દ્ર તેના

પિતાને અર્થલોલુપ વિષયી સમજતો હશે; પણ તેના પિતાનામાં વૈષયિકતાની ગંધ નહોતી એ વાત શૈલેન્દ્રને સમજાવી શકાઈ હોત તો તેને ઘણો આરામ થાત.

આટલા દિવસમાં કાળીપદ અને ભવાનીચરણને શૈલેન્દ્રે પોતાની ઓળખાણ જરૂર આપી હોત; પરંતુ આ વીલ ચોરીની ચર્ચાને લીધે જ તે પોતાની ઓળખાણ આપી શક્યો નહિ. તેના પિતા-પિતામહે વીલની ચોરી કરી છે એ વાત ઉપર વિશ્વાસ મૂકવાની તેની પ્રવૃત્તિ થઈ નહિ તેમજ ભવાનીચરણને પૈતૃક સંપત્તિના વ્યાજબી ભાગથી વંચિત કરવામાં એક પ્રકારનો નિષ્ઠુર અન્યાય છે એ વાતનો પણ તે કોઇ રીતે અસ્વીકાર કરી શક્યો નહિ. હવે એ પ્રસંગમાં કોઈ પણ પ્રકારનો તર્ક કરવાનું તેણે છોડી દીધું-તે તદ્દન ચુપ જ રહેવા લાગ્યો. જો કોઇ સુયોગ મળતો તો એ પ્રસંગે તે ઉઠીને ચાલ્યો જતો.

હજી પણ સંધ્યાકાળે થોડો તાવ આવી કાળીપદનું માથું દુઃખતું હતું; પરંતુ તે તેને રોગ ગણતો જ નહોતો. અભ્યાસ કરવા માટે તેનું મન ઉદ્વિગ્ન બની ગયું. એક વખત તેની સ્કૉલરશિપ ચાલી ગઇ હતી-ફરીથી તેમ થાય તો ચાલે એમ નહોતું. શૈલેન્દ્રથી છુપી રીતે તેણે પાછો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો—અભ્યાસ કરવા માટે ડૉક્ટરનો કઠોર નષેધ હોવા છતાં તેણે એ નિષેધ તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ.

ભવાનીચરણને કાળીપદે કહ્યું:-" પિતાજી, તમે હવે ઘેર જાઓ; ત્યાં મ્હારી બા એકલી છે. હવે મ્હને આરામ થઇ ગયો છે."

શૈલેન્દ્રે પણ કહ્યું:-" હવે આપ જશો તો કાંઇ હરકત જેવું નથી.. હવે કાંઇ ચિંતા રાખવા જેવું કારણ દેખાતું નથી. બે ચાર

દિવસમાં સંપૂર્ણ આરામ થઇ જશે. વળી અમે અહીં સારવાર કરનાર તો છીએ."

ભવાનીચરણે કહ્યું:—" એ હું સારી રીતે જાણું છું, કાળીપદ માટે ચિંતા કરવા જેવું કાંઇ જ નથી. મ્હારે અત્રે આવવાનું પ્રયોજન નહોતું; છતાં મન કેવી રીતે માને ? ભાઇ ! તમારાં મ્હોટાં કાકી જે વખતે જે હઠ લઇ બેસે તે પૂરી કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી."

શૈલેન્દ્રે હસીને કહ્યું:—" કાકા ! આપે જ આદર કરીને મ્હારાં મ્હોટાં કાકીને હઠાગ્રહી બનાવી દીધાં છે. "

ભવાનીચરણે હસીને કહ્યું:—" ઠીક ભાઇ ઠીક, ઘેર જ્યારે ન્હાની વહૂ આવશે ત્યારે તમારી શાસનપ્રણાલી કેવો કઠોર આકાર ધારણ કરે છે એ જોવાશે."

ભવાનીચરણ એકાન્ત ભાવથી રાસમણિની સેવાથી ઉછરેલો જીવ હતો. કલકત્તાની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની આરામની સામગ્રી રાસમણિના આદરનો અભાવ કોઈ રીતે પૂરી થકતી નહોતી, તેથી ઘેર જવા માટે ભવાનીચરણને વિશેષ આગ્રહ કરવો પડયો નહિ.

સ્હવારે સરસામાન બાંધી તૈયાર થયા પછી તે જ્યારે કાળીપદના ઓરડામાં ગયો તો તેણે તેની આંખો, મ્હોં વગેરે ઘણું લાલચોળ થઇ ગયેલું જોયું—તેનું શરીર અગ્નિના જેવું ગરમ હતું. મધ્ય રાત્રિ સુધી તેણે લૉજિક મ્હોડે કર્યું હતું. મધ્યરાત્રિ પછી પણ તે બિલકુલ ઉંઘી શકયો નહોતો.

કાળીપદની દુર્બળતા દૂર થઇ નહોતી; તે ઉપરાંત રોગનું પુનઃ પ્રબળ આક્રમણ જોઇને ડૉકટર ઘણા ચિંતાતુર બની ગયા. શૈલેન્દ્રને એકાંતમાં લઇ જઇને તેમણે કહ્યું:—" આ વખતે તો સ્થિતિ સારી લાગતી નથી. "

શૈલેન્દ્રે ભવાનીચરણને કહ્યું:—" જુઓ કાકા! આપને અત્રે દુ:ખ પડે છે અને રોગીની પણ બરાબર સેવા ચાકરી થતી હોય એમ લાગતું નથી; તેથી જ હું કહું છું કે, વિલંબ નહિ કરતાં આપ મ્હારાં મ્હોટાં કાકીને અત્રે તેડાવો."

શૈલેન્દ્ર વાતને ગમે એટલી દબાવીને બોલ્યો તો પણ એક મ્હોટા ભયે આવી ભવાનીચરણના મનને ઘેરી લીધું. તેના હાથપગ થરથર કંપવા લાગ્યા. તેણે કહ્યું:—" તમને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો."

રાસમણિ પાસે પત્ર ગયો. તે ઝડપથી બગલાચરણને સાથે લઇ કલકત્તા આવી પહોંચી. સંધ્યા સમયે કલકત્તા આવી પહોંચી તેણે થોડા કલાક માટે જ કાળીપદને જીવતો જોયો હતો. વિકારની સ્થિતિમાં તેણે રહી રહીને માતાને બોલાવી હતી—એ ધ્વનિ રાસમણિના હૃદયને વીંધી રહ્યો.

આ આઘાત સહન કરીને ભવાનીચરણ કેવી રીતે જીવતો રહી શકશે એ ભયથી રાસમણિએ પોતાનો શોક બરાબર દર્શાવવાનો અવસર મળ્યો નહિ—તેનો પુત્ર પુનઃ તેના સ્વામીમાં જઈ વિલીન થયો—સ્વામીમાં વધેલો ભાર રાસમણિએ પોતાના વ્યથિત હૃદય ઉપર ઉંચકી લીધો. તેના પ્રાણે કહ્યું, 'હવે મ્હારાથી વેઠી શકાતું નથી!' છતાં તેને વેઠવું જ પડયું.

(૫)

ઘણી રાત વીતિ હતી. ગંભીર શોકની ક્લાન્તિથી ક્ષણ કાળ માટે રાસમણિ અચેતન થઈ ઉંઘી ગઇ હતી; પરંતુ ભવાનીચરણને ઉંઘ આવતી નહોતી. થોડા સમય સૂધી બિછાનામાં આળોટી છેવટે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી 'દયામય હરી.' બોલી તે ઉઠ્યો હતો. કાળીપદ જ્યારે ગામની નિશાળમાં ભણતો હતો, તે જ્યારે કલકત્તા ગયો નહોતો ત્યારે તે જે એક ખુણામાં આવેલી ઓરડીમાં બેસી અભ્યાસ કરતો હતો એ ઓરડીમાં, કંપતા હાથે

દીવો લઇને ભવાનીચરણે પ્રવેશ કર્યો. રાસમણિએ તૈયાર કરેલી કંથા હજી ખાટલા ઉપર પાથરેલી હતી. એ કંથાને શાહીના ડાઘ પડેલા હતા. મલિન દીવાલ ઉપર કોલસાથી દોરેલી ભૂમિતીની રેખાઓ દેખાતી હતી. ખાટલાની એક બાજૂએ ખુણામાં કેટલાંક હાથથી બાંધેલા જુના કાગળો અને છિન્ન ભિન્ન થઇ ગયેલી રૉયલ રીડરનો ત્રીજો ભાગ આજે પણ પડ્યો રહ્યો હતો. ન્હાની ઉમ્મરના કાળીપદના ન્હાના પગનો એક જોડો ઘરના ખુણામાં પડી રહ્યો હતો. આટલા દિવસ સુધી નજરે પડવા છતાં તેને કોઇએ જોયો નહોતો; આજે તે સહુથી મ્હોટો થઇને નજરે પડ્યો—જગતમાં એવી કોઈ મહત્ સામગ્રી નહોતી કે જે આજે એ ન્હાના જોડાને છુપાવી શકે.

તાકામાં દીવો મૂકી ભવાનીચરણ ખાટલા ઉપર બેઠો. તેનાં શુષ્ક નેત્રોમાં જળ આવ્યું નહિ; પરંતુ તેની છાતીમાં કાંઇનું કાંઇ થવા લાગ્યું. જોઇતી સંખ્યામાં નિશ્વાસ લેતાં તેના હૃદયનું પિંજર જાણે કે ફાટી જવા લાગ્યું. ઓરડાની પૂર્વ દિશા તરફ આવેલું દ્વાર ઉઘાડી, કઠેરો પકડી તે બ્હાર જોઈ રહ્યો.

રાત્રિ અંધકારમયી હતી. ટપ ટપ કરતી વૃષ્ટિ પડતી હતી. સ્હામે કંપાઉણ્ડથી ઘેરાયેલી પડતર જમીન આવેલી હતી. અભ્યાસ કરવાની ઓરડીની બરાબર સ્હામે આવેલી થોડી જમીનમાં બાગ તૈયાર કરવાનો કાળીપદે પ્રયત્ન કર્યો હતો. હજી પણ તેણે પોતાને હાથે રોપેલી કુમકાલના વાંસના મંડપ ઉપર પુષ્કળ પલ્લવનો વિસ્તાર કરી સજીવ રહી હતી—તે ફુલોથી ભરાઇ ગઇ હતી.

આજે બાળકે યત્નથી કરેલા એ બાગ તરફ જોઇને ભવાની-ચરણનો પ્રાણ જાણે કંઠે આવ્યો. હવે કાંઈ આશા કરવા જેવું નથી. ઉનાળાની રજાઓમાં, પૂજાની રજાઓમાં કૉલેજ બંધ થાય છે;

પરંતુ જેને માટે તેનું દરિદ્ર ઘર ખાલી થઇ ગયું છે તે હવે કોઈ પણ દિવસે, કોઈ પણ રાત્રે ઘેર પાછો આવે તેમ નથી. 'ઓ મ્હારા ભાઇ રે !' કહીને ભવાનીચરણ એ ઠેકાણે જ નીચે બેસી પડ્યો. કાળીપદ તેના પિતાનું દારિદ્ર્ય દૂર કરવા કલકત્તા ગયો હતો; પરંતુ વિશ્વસંસારમાં તે આ વૃદ્ધને કેવો નિરાધાર—કંગાલ બનાવીને ચાલ્યો ગયો ! બ્હાર વૃષ્ટિ વિશેષ જોરથી થવા લાગી.

એવા સમયે અંધકારમાં ઘાસપાન ઉપર કોઇનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. ભવાનીચરણનું હૃદય સ્તંભિત બની ગયું. કોઈ પણ પ્રકારે જે આશા કરી શકાય નહિ તે આશાએ કરી બેઠો. તેને એમ લાગ્યું કે કાળીપદ જાણે કે બાગ જોવા આવ્યો છે; પરંતુ વૃષ્ટિ મુષળધારથી પડતી હોવાથી તે ભીંજાઈ જશે એવા અસંભવ ઉદ્વેગથી તેનું મન ચંચળ બની ગયું હતું. એવામાં એક વ્યક્તિ કઠેરા બ્હાર તેના ઘર નજીક આવી ક્ષણ કાળ માટે ઉભી રહી. એમથી તેણે મ્હોં ઢાંકી દીધેલું હોવાથી તેને ઓળખી શકવાનો ઉપાય નહોતો; પરંતુ આવેલું માણસ કાળીપદ જેટલું ઉંચું જણાતું હતું. 'આવ્યો કે ભાઈ !' બોલી ભવાનીચરણ ઝડપથી ઉઠી બારણાં ઉઘાડવા બ્હાર ગયો. દ્વાર ઉઘાડી, બાગમાં આવી તે પેલા ઘર પાસે ઉપસ્થિત થયો. ત્યાં કોઈ નહોતું ! એ વરસાદમાં ભીંજાઇને આખો બાગ ફરી વળવા છતાં ભવાનીચરણ કોઇને જોઇ શક્યો નહિ. એ ગંભીર રાત્રે અંધકારમાં ઉભા રહી ભગ્ન કંઠે એક વખત તેણે 'કાળીપદ' કહી હાંક મારી; પણ કાંઇ ઉત્તર મળ્યો નહિ. એ હાંકથી નટુ ચાકર ગોવાળ ઘરમાંથી બ્હાર આવી ઘણું સમજાવીને વૃદ્ધને ઘરમાં લઈ ગયો.

બીજે દિવસે સ્હવારે નટુએ ઘર સાફ કરતાં જોયું કે કઠેરાની સ્હામે જ ઘરની અંદર પોટલીમાં બાંધેલ કાંઇ પડેલું છે. તેણે તે લઇ જઇને ભવાનીચરણને આપ્યું. ભવાનીચરણે ઉઘાડી જોયું તો તે

કોઇ જુનો દસ્તાવેજ હોય એવું જણાયું. ચસમાં મ્હાર કાઢી આંખે ચઢાવી, થોડું વાંચી તે ઝડપથી રાસમણિ પાસે ગયો તથા તેણે તેને એ કાગળ બતાવ્યો.

રાસમણિએ પૂછ્યું:—" આ શું છે ? "

ભવાનીચરણે કહ્યું:—" પેલું વીલ. "

રાસમણિએ કહ્યું:—" કોણે આપ્યું ? "

ભવાનીચરણે કહ્યું:—" કાલે રાત્રે એ આવ્યો હતો—તે આપી ગયો છે. "

રાસમણિએ પૂછ્યું:—" એથી શું થશે ? "

ભવાનીચરણે કહ્યું:—" હવે મ્હને એની કાંઈ જરૂર નથી." આમ કહી તેણે એ વીલ ફાડી નાખ્યું— છિન્ન ભિન્ન કરી નાખ્યું.

આ સમાચાર જ્યારે ફળીઆમાં ફેલાઇ ગયા ત્યારે બગલાચરણ માથું હલાવી ગર્વથી બોલ્યો:—" હું નહોતો કહેતો કે, કાળીપદને હાથે જ વીલ પાછું મળી આવશે ! "

રામચરણ મોદીએ કહ્યું:—" પણ મુરબ્બીભાઈ ! કાલે જ્યારે રાતની દશની ગાડી સ્ટેશને આવી પહોંચી ત્યારે એક સુંદર દેખાતા બાબુએ મ્હારી દુકાને આવી ચૌધરી કુટુંબના મકાનનો રસ્તો મ્હને પૂછ્યો હતો—મ્હેં તેમને રસ્તો દેખાડ્યો હતો. તેમના હાથમાં મ્હેં જાણે કે કાંઇ જોયું હતું—"

" અરે જાઓ જાઓ. " કહીને બગલાચરણે એ વાતને ઉડાવી દીધી.

મુક્તિનો ઉપાય

(૧)

ફકીરચંદ બાલ્યાવસ્થાથી જ ગંભીર પ્રકૃતિનો હતો. વૃદ્ધ-સમાજમાં તે કદાપિ અયોગ્ય દેખાતો નહિ. શીતળ જળ, ઠંડી તથા હાસ્ય પરિહાસ તે કદાપિ સહન કરી શકતો નહિ. એક રીતે તે ગભીર તો હતો જ તેમાં વળી વર્ષનો ઘણો ખરો સમય મુખ-મંડળની ચારે તરફ કાળો ગલપટ્ટો વીંટી રાખતો હોવાથી તે ભયંકર ઉંચા વર્ગનો માણસ હોય એમ લાગતું. તે ઉપરાંત ઘણી ન્હાની ઉમ્મરમાં જ તેના ઓષ્ઠાધર અને ગંડસ્થળ પુષ્કળ દાઢી મુછોથી ઢંકાઇ જવાથી સમસ્ત મુખમાં હાસ્યવિકાસનું સહજ પણ સ્થાન અવશિષ્ટ રહ્યું નહોતું.

સ્ત્રી હૈમવતીની ઉમ્મર ન્હાની હતી તથા તેનું મન પાર્થિવ વિષયમાં સર્વાંશે નિવિષ્ટ હતું. તે બંકિમ બાબુની નવલકથા વાંચવા ઇચ્છતી તથા સ્વામીની બરાબર દેવતારૂપે પૂજા કરતાં તેને તૃપ્તિ થતી નહોતી. તેને થોડું હસવું ખેલવું ગમતું હતું તથા વિકસવાને ઉન્મુખ થએલું પુષ્પ જેવી રીતે વાયુના આંદોલન અને પ્રભાતના પ્રકાશ માટે વ્યાકુળ થાય તેવી રીતે હૈમવતી પણ આ નવયૌવનના સમયે સ્વામી પાસેથી આદર તથા હાસ્યામોદની કાંઈક આશા રાખતી હતી; પરંતુ અવસર મળતાં સ્વામી તેને ભાગવત ભણાવતો હતો. સંધ્યાકાળે ભગવદ્ગીતા સંભળાવતો હતો તથા પત્નીની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થાય એ હેતુથી વચ્ચે વચ્ચે તે તેને શાસન કરવા પણ ચુકતો નહિ. જે દિવસે હૈમવતીની શય્યાના ઉશિકા નીચેથી ' કૃષ્ણકાન્તનું વીલ ' બહાર નીકળ્યું તે દિવસે એ ચંચળ પ્રકૃતિના

યુવતીને આખી રાત રડાવી ફકીર સ્થિર થયો હતો. નવલકથાનું વાંચન અને તેમાં વળી પતિદેવતાની પ્રતારણાનો વિષય ! ગમે તેમ હો પણ સતત આદેશ અનુદેશ, ઉપદેશ, ધર્મનીતિ તથા દંડનીતિદ્વારા છેવટે હૈમવતીના મુખનું હાસ્ય, મનનું સુખ તથા યૌવનનો આવેગ સર્વાંશે દબાવી દેવામાં સ્વામીદેવતાને સંપૂર્ણ સફળતા મળી હતી.

પરંતુ અનાસકત માણસ માટે સંસારમાં પુષ્કળ વિઘ્ન હોય છે. યથાક્રમે ફકીરને એક પુત્ર પુત્રી થવાથી સંસારબંધન વધી ગયું. પિતાની તાડનાથી આવા ગંભીર સ્વભાવના ફકીરને પણ નોકરી મેળવવા માટે ઑફિસે કચેરીએ જવું પડયું; પરંતુ નોકરી મળે એવો સંભવ દેખાયો નહિ. એમ થવાથી તેણે વિચાર્યું, 'બુદ્ધદેવની માફક હું સંસારનો ત્યાગ કરીશ; આવો વિચાર કરી એક દિવસે ગંભીર રાત્રે તે ઘર છોડી બ્હાર નીકળી પડયો.

(૨)

વચ્ચે થોડો ઇતિહાસ કહેવાની જરૂર છે. નવગ્રામવાસી ષષ્ઠીચરણનો એક પુત્ર હોઇ તેનું નામ માખનલાલ હતું. વિવાહ થયા પછી વિના વિલંબે સંતાનાદિ નહિ થવાથી પિતાના અનુરોધથી અને નવીનતાના લોભથી તેણે પુનર્વિવાહ કર્યો હતો. એ વિવાહ થઇ ગયા પછી તેની બન્ને સ્ત્રીઓને સાત કન્યાઓ અને એક પુત્ર થયો હતો.

માખન ઘણો શૉખીન તથા ચપળ સ્વભાવનો માણસ હતો. કોઇ પણ પ્રકારના ગંભીર કર્ત્તવ્યમાં જોડાવા તે તદ્દન નારાજ હતો. એક રીતે બાળબચ્ચાંનો ભાર તો હતો જ; તેમાં વળી જ્યારે બન્ને કર્ણધાર બન્ને કાન આમળવા લાગ્યા ત્યારે તદ્દન અસહ્ય થઇને એક ગંભીર રાત્રે તેણે ડુબકી મારી.

* બંગનવલકથાકારસમ્રાટ્ બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની એક અત્યંત લોકપ્રિય નવલકથા.

ઘણા કાળથી તેનો પત્તો નહોતો. ક્વચિત્ ક્વચિત્ એમ સાંભળવામાં આવતું હતું કે, એક વિવાહથી કેવું સુખ મળે છે તેની પરીક્ષા કરવા માટે તેણે કાશીમાં જઇ છુપી રીતે ફરીથી બીજો એક વિવાહ કર્યો હતો. એમ સાંભળવામાં આવતું હતું કે એ હતભાગ્ય થોડી શાન્તિ પણ મેળવી શક્યો હતો. કેવળ દેશમાં આવવા માટે વચ્ચે વચ્ચે તેનું મન ઉતાવળું બની જતું હતું; પણ પકડાઇ જવાના ભયથી તે આવી શકતો નહોતો.

(૩)

થોડા દિવસ સુધી ફરતો ફરતો ઉદાસીન ફકીરચંદ નવગ્રામમાં ઉપસ્થિત થયો. રસ્તાની બાજુએ આવેલા એક વડના ઝાડ નીચે એસી, નિશ્વાસ મૂકી તે બોલ્યોઃ—"અહા! વૈરાગ્યમેવાભયં. પુત્ર, ધન, જન કોઈ કોઇનું નથી. **कात्ते कान्ता कस्ते पुत्रः?**" કહીને તે એક ગાન ગાવા લાગ્યો.

'સાંભળ સાંભળ, અબોધ મન!
સાંભળ સાધુની ઉક્તિ, શાથી છે મુક્તિ
એ જ સુયુક્તિ કર તું ગ્રહણ!
ભવની શુક્તિ ભાંગી કર તું મુક્તિ–મુક્તા અન્વેષણ
અરે ઓ ભોળા મન, ભોળા મન રે!'

એકાએક ગાન બંધ થઇ ગયું. "પેલું કોણ છે! પિતાજીને પત્તો લાગ્યો હોય એમ જણાય છે! અરેરે! એમ હશે તો સર્વનાશ થઇ જશે! પુનઃ તેઓ સંસારના અંધકૂપમાં ખેંચી જશે! પલાયન કરી ગયા સિવાય હવે છુટકો નથી."

(૪)

ફકીરે ઝડપથી નજીક આવેલા એક ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ઘરનો ઘરડો માલિક ચુપકીદીથી એસી તમાકુનું સેવન કરતો હતો. ફકીરને ઘરમાં આવતો જોઈ તેણે પૂછ્યુંઃ—"કોણ છો તમે?"

ફકીરઃ—મુરબ્બી, હું સંન્યાસી છું.

વૃદ્ધઃ—સંન્યાસી છો ! અજવાળામાં આવો જોઇએ !

આમ કહી અજવાળામાં તાણી લઇ ફકીરના મ્હોં ઉપર નમી પડી ઘરડો માણસ મહા મુશિબતે જેવી રીતે પુસ્તક વાંચે તેવી રીતે તે ફકીરના મુખનું નિરીક્ષણ કરી કાંઇ બકવા લાગ્યો.

" આ તો મ્હારો માખનલાલ જ દેખાય છે ! બરાબર એ જ આંખો અને એ જ નાક છે, કેવળ કપાળ બદલાઇ ગયું છે તથા ચંદ્ર જેવું મ્હોં દાઢી મુછોમાં ઢંકાઇ ગયું છે ! " આમ કહી વૃધ્ધે સ્નેહપૂર્વક ફકીરના દાઢીવાળા મુખ ઉપર એક વખત હાથ પસ-વારીને કહ્યું:—" ભાઈ માખન ! "

વૃદ્ધનું નામ પટ્ટીચરણ હતું. ફકીરચંદે વિસ્મિત બની જઇને કહ્યુંઃ—" મહાશય ! મ્હારું નામ માખન નથી ! પહેલાં મ્હારું નામ ગમે તે હોય પરંતુ હમણાં ચિદાનંદ સ્વામી છે. આપની ઇચ્છા હોય તો આપ પરમાનંદ પણ કહી શકશો. "

પટ્ટીચરણઃ—ભાઇ ! તું તને ચિદાનંદ કહે કે પરમાનંદ કહે; પણ તું મ્હારો માખન જ છે એ હું ભૂલી શકું તેમ નથી ! ભાઇ ! શા દુઃખે તું સંસાર છોડી ચાલ્યો ગયો ? તને શી વાતની ઓછપ છે ? ત્હારે બે સ્ત્રી છે, મ્હોટી વહૂને ન ચ્હાતો હોય તો ન્હાની છે. બાળબચ્ચાંનું પણ દુઃખ નથી: ત્હારે સાત કન્યા અને એક પુત્ર છે. હું ત્હારો ઘરડો બાપ કેટલા દિવસ સૂધી જીવતો રહેવાનો છું ? ત્હારો સંસાર ત્હારો જ રહેશે !

ફકીરે વિશેષ વિસ્મિત બની જઈ કહ્યું:—" કેવો સર્વનાશ ! આ હકીકત સાંભળતાં પણ ભય ઉપજે છે ! "

શુભ ક્ષણે ખરો પ્રકાર જાણવામાં આવ્યો એટલે ફકીરે વિચાર્યું:—" બે દિવસ સૂધી વૃદ્ધને ત્યાં તેના પુત્ર તરીકે છુપાઇ

રહેવામાં શું નુકસાન છે? પછી મ્હારા પિતા મ્હને શોધવામાં નિરાશ થઈ ચાલ્યા જશે એટલે હું પણ આ વૃદ્ધને ત્યાંથી પલાયન કરી જઈશ."

ફકીરને ચુપ થઇ ગયેલો જોઈ વૃદ્ધના મનમાં સહજ પણ સંશય રહ્યો નહિ. હરિયા ચાકરને બોલાવી તેણે કહ્યું:—"અરે હરિયા! તું સહુને ખબર આપી આવ કે મ્હારો સાખન પાછો આવી પહોંચ્યો છે."

(૫)

જોતજોતાંમાં ઘણાં માણસો ભરાઈ ગયાં. પાડોશનાં ઘણાં ખરાં માણસોએ કહ્યું:—"એ જ છે." કોઇએ સંદેહ પણ દર્શાવ્યો; પરંતુ વિશ્વાસ કરવા માટે માણસો એટલાં બધાં વ્યગ્ર હતાં કે, તેઓ વહેમી માણસો ઉપર ઘણાં ક્રોધે ભરાયાં. તેઓ જાણે ઇચ્છાપૂર્વક જ રસભંગ કરવા આવ્યાં હોય એમ જ વિશ્વાસુ માણસોને લાગતું હતું.

ફકીરના અતિ ભીષણ અટલ ગાંભીર્ય તરફ નજર પણ કર્યા સિવાય પાડોશનાં માણસો તેને ઘેરી લઈ કહેવા લાગ્યાં:—"અરે! અમારો સાખન તો આજે ઋષિ થયો છે, તપસ્વી થયો છે. સૉજશૉખમાં ઘણા દિવસ વીતાડી આજે તે એકાએક મહામુનિ જમદગ્નિ બની ગયો છે!"

ઉન્નત ચિત્તવાળા ફકીરને આ શબ્દો ઘણા ખરાબ લાગ્યા; પણ નિરુપાયે તેને તે સહન કરવા પડ્યા. એક તેના શરીર ઉપર આવી પડીને પૂછ્યું:—"સાખન! ત્હેં ત્હારા શરીરના કાળા રંગને આવો ઉજળો કેવી રીતે કર્યો?"

ફકીરે ઉત્તર આપ્યો:—"યોગનો અભ્યાસ કરીને!"

સહુએ કહ્યું:—"યોગનો કેવો અદ્ભુત પ્રભાવ છે!"

એક વ્યક્તિ બોલી ઉઠી:—"એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે! શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, ભીમ જ્યારે હનુમાનનું પૂછડું ઉંચકવા ગયો ત્યારે કોઇ પણ રીતે ઉંચકી શકયો નહિ. એ કેવી રીતે બન્યું? યોગબળથી જ!"

આ વાત સહુને કબૂલ કરવી પડી. છેવટે ષષ્ઠીચરણે આવી ફકીરને કહ્યું:—"ભાઇ! એક વખત ઘરમાં જવાની જરૂર છે."

આ સંભાવનાનો ફકીરના મસ્તકમાં ઉદય થયો નહોતો. તેના મસ્તક ઉપર જાણે કે વજ્રાઘાત થયો. ઘણા સમય સૂધી ચુપ રહી પાડોશીઓનો પુષ્કળ ખોટો પરિહાસ વેઠી લઇને ફકીરે કહ્યું:—"પિતાજી! હું સંન્યાસી થયો છું. હું અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી શકીશ નહિ."

ષષ્ઠીચરણે પાડોશીઓને સંબોધી કહ્યું:—"ત્યારે હવે તમારે સહુને વિદાય થવું પડશે. હું વહૂઓને અત્રે જ તેડી લાવીશ. તેઓ ઘણી વ્યાકુળ બની ગઇ છે."

સઘળાં માણસો ઉઠી ચાલ્યાં ગયાં. ફકીરે ત્યાંથી દોટ મૂકવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ રસ્તે નીકળતાં બ્હાર પાડોશનાં માણસો કૂતરાંઓની માફક પોતાની પાછળ દોડશે એવી કલ્પના ઉપજતાં જ તેને નિસ્તબ્ધ ભાવથી બેસી રહેવું પડ્યું.

જેવો માખનલાલની બન્ને સ્ત્રીઓએ પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ ફકીરે મસ્તક નમાવી તેમને પ્રણામ કરી કહ્યું:—"માતાજી, હું તમારો બાળક છું!"

તરત જ ફકીરના નાકની સ્હામે એક કંકણવાળો હાથ ખડ્ગની માફક ખેંચી ગયો તથા એક કર્કશકંઠ સંભળાયો કે:—"અરે ઓ અભાગી, તું કોને મા કહે છે?"

તે સાથે જ બીજો એક ઉચ્ચ સ્વર પાડોશને કંપાવી બોલી ઉઠયો:—“ આંખે દેખાતું પણ નથી કે? ”

પોતાની સ્ત્રી તરફથી આવા શબ્દો સાંભળવાનો ફકીરને અભ્યાસ નહોતો. તેણે અત્યંત વ્યગ્ર બની જઈ બન્ને હાથ જોડીને કહ્યું:—“તમારી સમજફેર થાય છે ! હું આ અજવાળામાં ઉભો રહું છું; મ્હને બરાબર લક્ષ્યપૂર્વક જુઓ !”

પહેલી અને બીજી સ્ત્રીએ યથાક્રમે કહ્યું:—“ અમે તો બહુ જોયું છે ! જોઇ જોઇને આંખોનું તેજ ઘટી ગયું છે. તમે કાંઈ ન્હાના બાળક નથી તથા આજે જ જન્મ્યા નથી. તમારા આરંભના દાંત ઘણા વખતથી ભાંગ્યા છે. તમને જમ ભૂલી ગયા છે એટલે અમે પણ ભૂલી જઇશું કે?”

આવા પ્રકારનો દાંપત્ય આલાપ ક્યાં સુધી ચાલત એ અમે કહી શકતા નથી; કારણ ફકીર તદ્દન વાક્શક્તિરહિત થઇ નીચું જોઇ ઉભો રહ્યો હતો. એવામાં રસ્તે ઘણો કોલાહલ સાંભળી અને માણસો એકઠાં થતાં જોઇ ષષ્ઠીચરણે પ્રવેશ કર્યો. તેણે કહ્યું:—“આટલા દિવસ સુધી મ્હારું ઘર નિસ્તબ્ધ હતું. ચું કે ચાંનો અવાજ નહોતો. આજે બરાબર એમ લાગે છે કે, મ્હારો માખન પાછો આવ્યો છે!”

ફકીરે પોતાના બન્ને હાથ જોડી કહ્યું:—“ મહાશય ! આપની પુત્રવધૂઓના હાથમાંથી મ્હારું રક્ષણ કરો !”

ષષ્ઠીચરણ:— ભાઇ ! તું ઘણે દિવસે આવેલો હોવાથી તને કંટાળો લાગે છે. વહૂઓ ! તમે હમણાં જાઓ ! ભાઇ માખન તો હવે અહીં જ રહેશે; એને હું કોઇ પણ રીતે જવા દઇશ દઇશ નહિ. ”

બન્ને લલનાઓ વિદાય થઈ એટલે ફકીરે ષષ્ઠીચરણને કહ્યું:—“ મહાશય ! આપનો પુત્ર શા માટે સંસારનો ત્યાગ કરી ગયો છે

એનો હું સંપૂર્ણ અનુભવ કરી શક્યો છું. મહાશય! આપને મ્હારા પ્રણામ છે; હું હવે જાઉં છું. ”

આ વખતે વૃદ્ધ એટલા મ્હોટા સાદે રડી પડ્યો કે પાડોશનાં માણસોને તો એમજ લાગ્યું કે, માખને તેના બાપને માર્યો છે. તેઓ જોતજોતાંમાં દોડી આવ્યાં. સહુએ આવી ફકીરને એમ સાફ જણાવી દીધું કે, અહીં આવી લુચ્ચાઇભરી તપસ્વીગીરી ચાલશે નહિં. સારા માણસના છોકરાની માફક વખત પસાર કરવો પડશે. એક માણસ બોલી ઉઠ્યું:—“ આ તો પરમહંસ નહિ પણ પરમબક છે ! ”

ગંભીરતા, દાઢી, મુછો અને ગળાબંધના જોરથી ફકીરને આવાં કુત્સિત વચનો કદાપિ સાંભળવાં પડ્યાં નહોતાં. ગમે તેમ પણ ફકીર પાછો પલાયન કરી જાય નહિ એ માટે પાડોશનાં માણસો ઘણાં સાવધાન રહ્યાં. ખુદ જમીનદારે પાદ્રીચરણનો પક્ષ સ્વીકાર્યો.

(૬)

ફકીરે એવો સખ્ત પહેરો જોયો કે, મૃત્યુ થયા સિવાય પોતાને બ્હાર જ કાઢવામાં નહિ આવે એમ તેને લાગ્યું. તે એકલો ઘરમાં બેસી ગાન ગાવા લાગ્યો:—

“ સાંભળ સાધુની ઉક્તિ, શાથી છે મુક્તિ
એજ સુયુક્તિ કર તું ગ્રહણ. ”

કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે ગાનનો આધ્યાત્મિક અર્થ ઘણા અંશે ક્ષીણ થઇ ગયો હતો.

આવી રીતે પણ ગમે તે પ્રકારે દિવસો પસાર થાત; પરંતુ માખનના આગમનના સમાચાર મળતાં એક સાળો અને એક સાળી આવી પહોંચ્યાં.

આવીને પ્રથમ તો તેઓ ફકીરની દાઢી મુછો ખેંચવા લાગ્યાં. તેમણે કહ્યું: "આ તો ખરી નહિ પણ બનાવટી દાઢી મુછો છે. વેશ બદલવા માટે દાઢી મુછો ચોટાડી છે."

નાશિકા નીચેની મુછની ખેંચતાણ થવાથી ફકીરના જેવા અત્યંત મહત્ લોકને માટે પણ પોતાનુ માહાત્મ્ય સાચવવાનું મુશ્કિલ થઇ પડતું હતું. તે સિવાય કાન ઉપર પણ ઉપદ્રવ હતો; કેટલીક વખતે તેને આમળવામાં આવતા હતા તથા કેટલીક વખતે એવી ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો કે વગર આમળ્યે તે લાલ થઇ જતા હતા.

ત્યાર પછી ફકીરને તેઓ એવાં ગાયન ગાવાની આજ્ઞા કરવા લાગ્યાં કે, આધુનિક મ્હોટા મ્હોટા નૂતન પંડિતો પણ એ ગાયનોને આધ્યાત્મિક કહી શકે નહિ.

આહાર વખતે અને નિદ્રાધીન સ્થિતિમાં પણ ફકીર ઉપર ઘણો ઉપદ્રવ થતો હતો. ફકીર રીસાઇ ચ્હીડાઇને તથા લઢી વઢીને કોઇ પણ રીતે ઉપદ્રવ કરનારાંઓનાં મનમાં ભીતિનો સંચાર કરી શક્યો નહિ. તે સર્વસાધારણ પાસે વિશેષ હાસ્યાસ્પદ થવા લાગ્યો. તે ઉપરાંત અંતઃપુરમાંથી એક મધુર કંઠનું ઉચ્ચહાસ્ય વારંવાર સંભળાતું હતું. એ હાસ્ય પરિચિત હોય એમ લાગતું અને તેથી ફકીરનું મન બમણું અધીરું બની જતું હતું.

એ પરિચિત કંઠથી વાંચકો કાંઇ અપરિચિત નથી. એટલું જ કહીશું તો બસ થશે કે, ષષ્ઠીચરણ કોઇ એક સંબંધથી હૈમવતીનો મામો થતો હતો. વિવાહ પછી સાસરેથી પુષ્કળ જુલ્મ વેઠીને માતાપિતા વિનાની હૈમવતી વચ્ચે વચ્ચે ગમે તે કોઇ સગાવ્હાલાને ઘેર આશ્રય સ્વીકારતી હતી. ઘણા દિવસ પછી તે મામાને ઘેર આવી નેપથ્યમાંથી એક પરમ આશ્ચર્યજનક નાટકનું દર્શન કરતી હતી. એ વખતે હૈમવતીની સ્વાભાવિક રંગપ્રિયતાની સાથે પ્રતિહિંસાની પ્રવૃત્તિનો

ઉદ્રેક થયો હતો કે નહિ એ ચરિત્રતત્વજ્ઞ પંડિતો જ નક્કી કરશે; અમે એ નક્કી કરવા અશક્ત છીએ.

ઠઠ્ઠામશ્કરી કરનાર માણસો વચ્ચે વિશ્રામ લેતાં હતાં; પરંતુ સ્નેહી માણસોના હાથમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું કામ કઠિન હતું. સાત છોકરીઓ અને એક છોકરો ક્ષણ કાળ માટે ફકીરને છોડતાં નાહ; પિતાનો સ્નેહ સંપાદન કરવાના કામમાં તેમની માતાઓએ તેમને નિયુક્ત કરી દીધાં હતાં. વળી બન્ને માતાઓ વચ્ચે સહજ ઇર્ષ્યા દ્વેષ જેવું પણ હતું. પોતાનાં સંતાન વિશેષ આદર મેળવે એવો પ્રયત્ન બન્ને જણીઓ કરતી હતી. બન્ને જણીઓ પોતપોતાનાં સંતાનોને વિશેષ ઉત્તેજિત કરવા લાગી. પિતાના ગળામાં બાઝી પડવું, ખોળામાં બેસવું, મુખ ચુંબન કરવું વગેરે પ્રબળ સ્નેહકાર્યથી બન્ને પક્ષ એક બીજાને જીતવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

કહેવાની જરૂર નથી કે ફકીરનો સ્વભાવ ઘણો નિર્લિપ્ત હતો. જો તેમ ન હોત તો નિશ્ચિંતતાથી ને પોતાનાં સંતાનોનો ત્યાગ કરી આવી શકત નહિ. શિશુઓ ભક્તિ કરવાનું જાણતાં નથી, તેઓ સાધુત્વ આગળ નમ્ર થવાનું શીખેલાં હોતાં નથી અને એટલા માટે જ ફકીરનો શિશુજાતિ તરફ સહજ પણ અનુરાગ નહોતો: કીટ પતંગની માફક તેમને દેહથી દૂર રાખવાનો તે પ્રયત્ન કરતો હતો. હમણાં તે ઘણો ખરો વખત શિશુપંગપાલથી આચ્છન્ન થઇ બર્જોઇસ અક્ષરોની ન્હાની મ્હોટી ફુટનોટોથી ઘેરાયલા ઐતિહાસિક લેખની માફક શોભતો હતો. તેમનામાં ઉમ્મરનો ઘણો ફર્ક હતો તથા તેઓ સર્વ ફકીરની સાથે ઉમ્મર લાયક સભ્ય જનોનાં જેવો વ્યવહાર ચલાવતાં નહોતાં. ફકીરનાં નેત્રોમાં ઘણી વખતે અશ્રુનો સંચાર થતો હતો: એ આનંદાશ્રુઓ નહોતાં.

પારકાં છોકરાં જ્યારે વિવિધ સુરથી 'બાપા-બાપા' બોલીને આદર કરતાં હતાં ત્યારે પોતાની ભયંકર પશુશક્તિનો ઉપયોગ કર-

વાની ફકીરને ઘણી ઈચ્છા થતી હતી; પરંતુ ભયને લીધે તે તેમ કરી શકતો નહિ. આંખો તથા મ્હોં બગાડી તે ચુપ બેસી રહેતો હતો.

અંતે ફકીર ઘણા ખુમબરાડા મારીને કહેવા લાગ્યો—"હું ચાલ્યો જઈશ. જોઉં છું કે, કોણ મ્હને રોકી રાખે છે!"

એ વખતે ગામના લોકોએ એક વકીલ લાવી હાજર કર્યો. વકીલે આવીને કહ્યું:—"આપ જાણો છો કે, આપને બે સ્ત્રીઓ છે!"

ફકીર:—મહાશય ! અહીં આવ્યા પછી એ વાત પ્રથમ જ મ્હારા જાણવામાં આવી છે.

વકીલ:—વળી આપને સાત કન્યાઓ અને એક પુત્ર છે. કન્યાઓમાંથી બે જણીની ઉમ્મર વિવાહ કરવા યોગ્ય થઈ છે.

ફકીર:—મહાશય ! મ્હારા કરતાં આપને વિશેષ ખબર હોય એમ લાગે છે.

વકીલ:—આપના આ મ્હોટા કુટુંબના ભરણપોષણનો ભાર જો આપ નહિ લ્યો તો આપની બન્ને અનાથિની સ્ત્રીઓ ન્યાયમંદીરનો આશ્રય સ્વીકારશે એ હું આપને પ્રથમથી જ કહી રાખું છું.

ફકીર બધાના કરતાં ન્યાયમંદિર કિંવા અદાલતથી વિશેષ બ્હીતો હતો. તે જાણતો હતો કે, વકીલો પ્રશ્ન પૂછતી વખતે મહાપુરુષનાં માન મર્યાદાની ગંભીરતા ધ્યાનમાં રાખતા નથી— તેઓ ખુલ્લી રીતે અપમાન કરે છે અને જાહિર વર્તમાનપત્રોમાં એ રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થાય છે. ફકીરે આંસુથી ભીંજાયલી આંખોએ વકીલને પોતાનો વિસ્તૃત પરિચય આપવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો એટલે વકીલ તેની ચતુરાઇની, તેની હાજરજવાબીની અને તેની બનાવટી વાત

ફરવાની અસાધારણ શક્તિની પુષ્કળ પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. એ પ્રશંસા સાંભળી પોતાના હાથપગને દંશવાની ફકીરને ઇચ્છા થવા લાગી.

ફકીરને પુનઃ પલાયન કરી જવા તૈયાર થયેલો જોઇ વૃદ્ધ ષષ્ઠીચરણ શોકથી ઘણો અધીર બની ગયો. પાડોશનાં માણસો ફકીરને ચોતરફથી ઘેરી લઈ ઘણી ગાળો દેવા લાગ્યાં તથા વકીલે તેને એવો ધમકાવ્યો કે તે વિશેષ કાંઇ બોલી શકયો નહિ.

તે ઉપરાંત જ્યારે આઠ બાળક બાળિકાઓ ગાઢ સ્નેહથી ચોતરફથી તેને આલિંગન કરી તેના શ્વાસને રુંધવા લાગ્યાં ત્યારે અંતઃપુરમાં રહેલી હૈમવતી રડવું કે હસવું એ વિચારી શકી નહિ!

બીજો કોઇ ઉપાય નહિ સૂઝવાથી ફકીરે એક પત્ર લખીને પિતાને સઘળી સ્થિતિ નિવેદન કરી હતી. એ પત્ર મળતાંની સાથે જ ફકીરનો પિતા હરિચરણ આવી પહોંચ્યો. પાડોશનાં માણસો, જમીનદાર અને વકીલ કોઈ રીતે ફકીરને છોડતાં નહોતાં. એ ફકીર નહિ; પરંતુ માખન જ છે તેનાં સેંકડો અકાટ્ય પ્રમાણો તેઓ દર્શાવવા લાગ્યાં. જે ધાત્રીએ માખનને મ્હોટો કર્યો હતો એ બુઢ્ઢીને પણ બોલાવી હાજર કરવામાં આવી. તે કંપતા હાથે ફકીરનું મ્હોં ઉંચું કરી તેની દાઢી ઉપર શ્રાવણ ભાદ્રની વર્ષાધારા માફક અશ્રુધારા વર્ષાવવા લાગી.

આટલાથી પણ ફકીર ઠેકાણે આવ્યો નહિ ત્યારે ઘુમટો ખેંચી બે સ્ત્રીઓ તેની પાસે હાજર થઇ. પાડોશનાં માણસો વ્યાકુળતાથી ઉઠી ઘરની બ્હાર ચાલ્યાં ગયાં. કેવળ બે બાપ, ફકીર અને બાળકો ત્યાં રહ્યાં.

બન્ને સ્ત્રીઓ જોરથી હાથ હલાવી કહેવા લાગી:—"કયા ચુલ્હામાં જવું છે? કયા જમને ઘેર જવાની મરજી થઇ છે?"

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી નહિ શકાવાથી ફકીર ચુપ બેસી રહ્યો; પરંતુ તેના ભાવ ઉપરથી કોઇ ખાસ જમના ઘર તરફ તેનો પક્ષપાત હોય એમ લાગ્યું નહિ. હમણાં તો ગમે તે જમને ઘેર જવાથી તેનું રક્ષણ થાય તેમ હતું. એક વખત ઘરમાંથી બ્હાર કેવી રીતે નીકળવું તેની ચિંતા એ કર્યા કરતો હતો.

પછી એક રમણીમૂર્તિએ ગૃહમાં પ્રવેશ કરી ફકીરને પ્રણામ કર્યા.

પ્રથમ આશ્ચર્યચકિત અને પછી આનંદિત બની જઈ ફકીર બોલી ઉઠ્યો:—"આ તો હૈમવતી છે!"

પોતાની અથવા પારકી સ્ત્રી જોઇને આટલો પ્રેમ તેનાં નેત્રોમાં પહેલાં કદાપિ પ્રકાશ્યો નહોતો. તેને એમ જ લાગ્યું કે, મૂર્તિમતી મુક્તિ પોતે જ આવી હાજર થઇ હતી.

બીજો એક માણસ મ્હોં ઉપર શાલ વીંટી છુપાઇ રહીને ઉપરોક્ત બનાવ જોયા કરતો હતો. એનું નામ માખનલાલ હતું. એક અપરિચિત ભોળા માણસને પોતાના આસને બિરાજેલો જોઇ અત્યાર સૂધી તે પરમ સુખ અનુભવતો હતો. અંતે જ્યારે હૈમવતીને ઉપાસ્થત થયેલી જોઈ તે એમ સમજી શક્યો કે, ઉક્ત નિરપરાધી વ્યક્તિ તેનો પોતાનો બનેવી છે ત્યારે દયાને વશ થઈ, ઘરમાં પ્રવેશ કરી તેણે કહ્યું:—"ના ના, પોતાના માણસને આવા સંકટમાં નાખવો એ મહા પાપ છે." પછી બન્ને સ્ત્રીઓ તરફ આંગળી કરી તેણે કહ્યું:—"આ મ્હારું દોરડું છે અને આ મ્હારો લાકડો છે."

માખનલાલના આવા અસાધારણ મહત્વ અને વીરત્વથી પાડોશનાં માણસો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં.

ઉદ્ધાર

ગૌરી પ્રાચીન ધનાઢ્ય વંશની લાડકોડમાં ઉછરેલી સુંદરી કન્યા હતી. તેના સ્વામી પરેશે હીન સ્થિતિમાંથી પોતાની કમાણીથી સ્થિતિની કિંચિત્ ઉન્નતિ કરી હતી. જ્યાં સુધી તે ગરીબ સ્થિતિમાં હતો ત્યાં સુધી કન્યાને દુઃખ પડશે એવા ભયથી પરેશનાં સાસૂ સસરાએ કન્યાને શ્વસુરપક્ષમાં મોકલી નહોતી. ગૌરી બરાબર મ્હોટી ઉમ્મરની થયા પછી જ સાસરે આવી હતી.

આ સઘળાં કારણથી જ પરેશ સુંદરી યુવતી સ્ત્રીને સર્વાંશે પોતાની આધીનતામાં ધારતો નહોતો તથા વહેમી સ્વભાવ તેનો એક રોગ હોય એમ લાગતું હતું.

પરેશ પશ્ચિમના એક ન્હાના શહેરમાં વકીલાત કરતો હતો. ઘરમાં વિશેષ સગાંવ્હાલાં નહોતાં–એકલી સ્ત્રીને માટે તેનું મન ઘણું ઉદ્વિગ્ન રહેતું હતું. વચ્ચે વચ્ચે કોઇ દિવસે તે અદાલતમાંથી કવખતે ઘેર આવી ચઢતો હતો. પહેલ વહેલાં સ્વામીના આવા આકસ્મિક અભ્યુદયનું કારણ ગૌરી સમજી શકતી નહોતી.

વચ્ચે વચ્ચે કોઇ કારણ વગર પરેશ નોકરોને રજા આપવા લાગ્યો. કોઈ પણ નોકરને વિશેષ દિવસ સુધી તે નોકરીમાં રાખતો નાહ. તેમાં પણ વળી અગવડની આશંકા દર્શાવી જે નોકરને કાયમ રાખવાનો ગૌરી વિશેષ આગ્રહ દર્શાવતી તેને પરેશ એક ક્ષણ કાળ માટે પણ સ્થાન આપતો નહિ. તેજસ્વિની ગૌરી એથી જેટલો આઘાત અનુભવતી તેટલો જ અસ્થિર થઇને સ્વામી વારંવાર અદ્ભુત વ્યવહાર કરતો હતો.

અંતે આત્મસંવરણ નહિ કરી શકાવાથી પરેશે જ્યારે દાસીને

એકાંતમાં બોલાવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સંદિગ્ધ પ્રશ્ન પૂછવા માંડ્યા ત્યારે એ સઘળી વાત ગૌરીના સાંભળવામાં આવી. અભિમાનિની, ઓછું બોલનારી નારી અપમાનથી આહત થઇ સિંહણની માફક મનમાં ને મનમાં ઉત્તેજિત થવા લાગી તથા એ ઉન્મત્ત સંદેહ દંપતીની વચ્ચે પ્રલયખડ્ગની માફક પડી બન્નેને તદ્દન વિચ્છિન્ન કરી નાખ્યાં.

ગૌરીની પાસે જ્યારે પોતાનો તીવ્ર સંદેહ ખુલ્લો થયો અને લજ્જા ભાંગી ગઇ ત્યારે પરેશ હમ્મેશાં પગલે પગલે સ્પષ્ટ આશંકા દર્શાવી સ્ત્રીની સાથે કલહ કરવા લાગ્યો અને ગૌરી જેમ જેમ નિરુત્તર, અવજ્ઞા અને કશાઘાતની માફક તીવ્ર કટાક્ષથી તેના આપાદ મસ્તકને ક્ષત વિક્ષત કરવા લાગી તેમ તેમ તેના સંશયની મત્તતા વધી જવા લાગી.

આવી રીતે સ્વામીસુખ પ્રાપ્ત કરવામાં નિરાશ થયેલી પુત્ર વગરની તરૂણીએ ધર્મમાં મન રોક્યું. હરિસભાના નવીન પ્રચારક બ્રહ્મચારી પરમાનંદ સ્વામીને બોલાવી તેણે ગુરુમંત્ર લીધો તથા તેમની પાસે ભાગવતની કથા સાંભળવાની શુરુઆત કરી. નારી-હૃદયનો સઘળો વ્યર્થ સ્નેહ—પ્રેમ કેવળ ભક્તિ આકારમાં એકત્રિત થઇ ગુરૂદેવના પદતળમાં સમર્પિત થયો.

પરમાનંદના સાધુચરિત્ર સંબંધી દેશ વિદેશમાં કોઇના પણ મનમાં સંદેહ નહોતો. સહુ તેની પૂજા કરતાં હતાં. પરેશ તેમના સંબંધી મ્હોં ખોલીને સંશય પ્રદર્શિત કરી શકતો નહોતો તેથી એ પ્રકાર ગુપ્ત ક્ષતની માફક તેના મર્મ સુધી ઉંડો ઉતરતો હતો.

એક દિવસે નજીવા કારણથી વિષમય ઉદ્ગાર બ્હાર નીકળી પડયા. સ્ત્રીની પાસે પરમાનંદનો ઉલ્લેખ કરી પરેશે તેમને 'દુરાચારી, ઠગ' કહી ગાળો દીધી અને કહ્યું:—"ત્હારા શાલગ્રામને

સ્પર્શ કરી સોગન આઇને કહે જોઇએ કે, એ બકધાર્મિકને તું મનમાં ને મનમાં ચ્હાય છે કે નહિ?”

પગ નીચે ચગદાયલી નાગણની માફક ક્ષણ માત્રમાં જ અતિ ઉત્તેજિત બની જઇ મિથ્યા સ્પર્ધાથી સ્વામીને વીંધી નાખી ગૌરીએ રુંધાઇ ગયેલા કંઠે કહ્યું:—“ચ્હાઉં છું. તમારે જે કરવું હોય તે કરો!”—પરેશ તત્કાળ ઘરને તાળું વાસી, સ્ત્રીને કેદ કરી અદાલતમાં ચાલ્યો ગયો.

પરમાનંદ એકાન્ત ગૃહમાં બેસી મંધ્યાન્હે શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતા હતા. એકાએક મેઘ વગર ખેંચાઈ આવેલી વિજળીની માફક ગૌરી બ્રહ્મચારીના શાસ્ત્રાધ્યનની વચ્ચે આવી બેસી પડી.

ગુરૂએ કહ્યું:—“આ શું!”

શિષ્યાએ કહ્યું:—“ગુરૂદેવ! અપમાનિત સંસારમાંથી મ્હારો ઉદ્ધાર કરી મ્હને લઇ ચાલો. તમારી સેવાના વ્રતમાં હું જીવન સમર્પણ કરીશ.”

પરમાનંદે કઠોર તિરસ્કાર કરી ગૌરીને ઘેર મોકલી દીધી; કિન્તુ હાય ગુરૂદેવ! તે દિવસનું અકસ્માત છિન્ન થઇ ગયેલું અધ્યયનસૂત્ર પાછું પ્રથમની માફક બરાબર સંધાઇ ગયું કે?

ઘેર આવી, ખુલ્લાં બારણાં જોઈ પરેશે સ્ત્રીને પૂછ્યું:—“અહીં કોણ આવ્યું હતું?”

સ્ત્રીએ કહ્યું:—“કોઇ આવ્યું નહોતું; હું ગુરૂદેવને ઘેર ગઇ હતી.”

પરેશે ક્ષણ કાળ ફીક્કા પડી જઇ પછી રક્તવર્ણ બનીને કહ્યું:—“કેમ ગઈ હતી?”

ગોરીએ કહ્યું:—“મ્હારી મરજી!”

તે દિવસથી પહેરો બેસાડી, સ્ત્રીને ઘરમાં ગોંધી રાખી પરેશે

એવા ઉપદ્રવનો આરંભ કર્યો કે જેથી આખા શહેરમાં નિન્દા ફેલાઇ ગઇ !

આ સઘળા કુત્સિત અપમાન તથા અત્યાચારના સમાચારથી પરમાનંદની હરિચિંતા દૂર થઈ ગઈ. આ નગરનો સત્વર ત્યાગ કરવો જોઇએ એવું કર્તવ્યબુદ્ધિથી તેમણે વિચાર્યું; પરંતુ જેના ઉપર જુલ્મ ગુજરતો હતો તેનો ત્યાગ કરી કોઇ પણ રીતે એઓ દૂર જઇ શક્યા નહિ. છેલ્લાં થોડા રાત્રિ દિવસનો ઇતિહાસ અંતર્યામી જ જાણતા હતા.

અંતે કેદી હાલતમાં એક દિવસે ગૌરીને એક પત્ર મળ્યો. તેમાં લખેલું હતું કે:—"વત્સે ! વિચાર કરી જોતાં એમ જણાય છે કે, અત્યાર પૂર્વે અનેક સાધ્વી સાધક રમણીઓએ કૃષ્ણપ્રેમમાં પડી સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે. જો કદાચ સંસારના જુલ્મથી હરિપાદપદ્મમાંથી ત્હારું ચિત્ત ખસી જતું હોય તો તેમ જણાવજે; જેથી ભગવાનની સહાયતાથી તેમની સેવિકાનો ઉદ્ધાર કરી પ્રભુના અભય પાદારવિંદમાં અર્પણ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. ફાગણ વદ ૧૧ ને બુધવારે બપોરે બે વાગ્યે ત્હારી ઇચ્છા હશે તો તમારી પુષ્કરિણીના તીરે મ્હારી સાથે મુલાકાત થઇ શકશે."

ગૌરીએ પત્રને ચોટલાના વાળ સાથે બાંધી ચોટલામાં છુપાવી રાખ્યો. ફાગણ વદ ૧૧ ને દિવસે મધ્યાન્હે સ્નાન કરતાં પૂર્વે ચોટલો છોડતાં પેલો પત્ર તેના જોવામાં આવ્યો નહિ. કદાચ પત્ર બિછાનામાં નીકળી પડ્યો હશે અને સ્વામીના હાથમાં આવ્યો હશે એવો સંદેહ તેના મનમાં ઉપજ્યો. એ પત્ર વાંચી સ્વામી ઇર્ષ્યાથી બળી જાય છે એમ વિચારી ગૌરીએ મનમાં ને મનમાં એક પ્રકારનો જ્વાળામય આનંદ અનુભવ્યો; છતાં તેનો શિરોભૂષણ પત્ર પાષણ્ડના હસ્તસ્પર્શથી અપમાનિત થાય છે એવી કલ્પના પણ તે સહન કરી શકી નહિ. ઝડપથી તે સ્વામીના બેઠકખાનામાં ગઇ.

ત્યાં જઈ તેણે જોયું કે, સ્વામી જમીનપર પડી ગેં ગેં કરતો હતો, મ્હોંમાંથી ફીણ નીકળતું હતું, નેત્રો નિસ્તેજ બની ગયાં હતાં. પતિના જમણાં હાથની વાળેલી મુઠીમાંથી પત્ર પડાવી લઈ ઝડપથી ડૉક્ટર બોલાવી લાવવા માણસ દોડાવ્યો.

ડૉક્ટરે આવીને કહ્યું, 'ઍાપેપ્લેક્ષી.' એ વખતે રોગીનું મૃત્યુ થયું હતું.

તે દિવસે બ્હાર ગામ પરેશનો એક જરૂરી કેસ હતો. સંન્યાસીનું એટલે સુધી પતન થયું હતું કે એ કેસની ખબર મળતાં ગૌરીને મળવા માટે તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા.

સદ્યવિધવા ગૌરીએ બારીમાંથી જોવા ગુરૂદેવને પુષ્કરિણીના તટ ઉપર જોયા કે તરત જ ચકિત થઇ જઈ નીચું જોયું. ગુરૂ કયાંથી કયાં ઉતરી પડ્યા હતા તે જાણે કે આ ક્ષણે એ સ્પષ્ટ સમજી શકી.

ગુરૂએ હાંક મારીઃ—" ગૌરિ ! "

ગૌરીએ કહ્યુંઃ—" આવું છું, ગુરૂદેવ. "

મૃત્યુના સમાચાર મળતાં પરેશનાં સ્નેહીજનો સત્કાર માટે જ્યારે ઉપસ્થિત થયાં ત્યારે તેમણે ગૌરીના મૃતદેહને સ્વામી પાસે સૂઇ રહેલો જોયો. વિષપાન કરી ગૌરી મરી ગઇ હતી. વર્ત્તમાનકાળમાં આવા આશ્ચર્યજનક સહમરણના દૃષ્ટાંતથી, સતીમાહાત્મ્યથી સહુ સ્તંભિત બની ગયાં.

પોષ્ટ માસ્તર

નોકરી મળતાંની સાથે જ પહેલવહેલું પોષ્ટમાસ્તરને ઉલાપુર ગામમાં જવું પડ્યું. ગામ સામાન્ય વર્ગનું હતું. પાસે એક રંગનું કારખાનું હોઇ એ કારખાનાના સાહેબે ઘણો પ્રયત્ન કરી આ નવી પોષ્ટઑફિસ સ્થાપન કરાવી હતી.

આપણા પોષ્ટમાસ્તર કલકત્તામાં ઉછર્યા હતા. જળમાંના માછલાને જળમાંથી બ્હાર કાઢવામાં આવે અને જેવી તેની સ્થિતિ થાય તેવી જ સ્થિતિ આપણા પોષ્ટમાસ્તરની આ ગામડામાં આવવાથી થઇ હતી. એક અંધકારમય પ્રશસ્ત મકાનમાં તેમની ઑફિસ હતી. થોડે દૂર એક ન્હાનું તળાવ તથા તેની ચોતરફ જંગલ આવેલું હતું. ઉપરોક્ત કારખાનાના નોકરોને ફુરસદ મળતી નહોતી તથા તેઓ ગૃહસ્થ માણસોને મળવા માટે ઉપયુક્ત પણ નહોતા.

વિશેષે કરીને કલકત્તામાં ઉછરેલા યુવકો બરાબર હળીમળી જવાનું જાણતા નથી. અજાણ્યા સ્થાને જઇને તેઓ ઉદ્ધત અથવા એકમાર્ગી બની જાય છે. આ કારણથી જ સ્થાનિક લોકો સાથે તેઓ બરાબર હળીમળી શકતા નથી. ક્વચિત્ એકાદ કવિતા લખવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. એ કવિતામાં એવો ભાવ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે કે, આખો દિવસ તરૂપલ્લવનું કંપન તથા આકાશમાં મેઘ જોઇને જીવન ઘણા સુખમાં પસાર થાય છે, પરંતુ અંતર્યામી જાણે છે કે જો અરેબિયન્ નાઇટ્સમાંનો કોઇ દૈત્ય આવી એક જ રાત્રિમાં એ સઘળાં શાખા પલ્લવો અને સઘળાં વૃક્ષો કાપી નાખી પાકો રસ્તો બનાવી દે તથા હારબંધ આવેલાં ગગનચુંબિન મકાનો આકાશના

મેઘને દૃષ્ટિમર્યાદાથી રોકી રાખે તો જ એ અધમુઆં ભદ્રસંતાન પુનઃ જીવન મેળવી શકે.

પોષ્ટમાસ્તરનો પગાર ઘણો થોડો હતો. તેમને પોતાને હાથે રસોઇ બનાવીને જમવું પડતું હતું તથા ગામની એક માબાપ વગરની અનાથ બાળિકા તેમનું કામકાજ કરતી હતી. તેને કોઇ કોઈ વખતે થોડું ખાવાનું મળતું હતું. એ બાળિકાનું નામ રતન હોઈ તેની ઉમ્મર બાર તેર વર્ષની હતી. તેનો વિવાહ થઇ શકે એવો સંભવ દેખાતો નહોતો.

સંધ્યા સમયે જ્યારે ગામના ગોવાળીઆઓનાં ઘરમાંથી ધુમાડાના ગોટા નીકળતા, જ્યારે ઝીમ ઝીમ અવાજ સાંભળવામાં આવતો, જ્યારે અંધકારમય વૃક્ષલતાઓનો ખડખડાટ સાંભળી કવિ-હૃદય પણ સહજ કંપી ઉઠતું ત્યારે ઘરના ખુણામાં એક મંદતેજ-વાળો દીપક સળગાવી પોષ્ટમાસ્તર બોલાવતા હતા કે, " રતન ! "

રતન દ્વાર નજીક બેસી, આવી હાંક સાંભળવાની રાહ જોયા કરતી; પરંતુ એક હાંકે ઘરમાં આવતી નહોતી. તે કહેતીઃ—" બાબુ ! મ્હને કેમ બોલાવી ? "

પોષ્ટમાસ્તરઃ—તું શું કરે છે ?

રતનઃ—હમણાં ચુલ્હો સળગાવવા જવું પ'શે; રસોડાનું કામ હજી બાકી છે.

પોષ્ટમાસ્તર—ત્હારું રસોડાનું કામ પછી થશે; પહેલાં ચલમ ભરી લાવ જોઇએ.

વિના વિલંબે બન્ને ગાલ ફુલાવી ચલમમાં ફુંક મારતાં મારતાં રતન પ્રવેશ કરતી. તેના હાથમાંથી ચલમ લઇ પોષ્ટમાસ્તર તેને

પૂછતા, 'ઠીક રતન! ત્હારી મા તને યાદ આવે છે કે?"

એ ઘણી વાત હતી. રતનને થોડી વાત યાદ હતી અને થોડી યાદ નહોતી. મા કરતાં તેને બાપ તેને વિશેષ ચ્હાતો હતો. બાપ તેને થોડો થોડો સાંભરતો હતો આખો દિવસ મહેનત કરી સંધ્યાકાળે તેનો બાપ ઘેર આવતો. એવી એક બે સંધ્યા સ્વચ્છ છબીની માફક રતનના મનમાં અંકિત હતી.

વાત ચાલતાં ચાલતાં ક્રમે રતન પોષ્ટમાસ્તરના પગ પાસે જમીન ઉપર બેસી પડતી. એને એ વખતે એનો ન્હાનો ભાઇ યાદ આવતો હતો. વાતમાં ને વાતમાં ઘણી રાત વીતિ જતી એટલે પોષ્ટમાસ્તર રાંધવાને આળસી જતા હતા. રતન ઝડપથી દેવતા સળગાવી કેટલીક ભાખરીઓ સેકી લાવતી તથા એ ભાખરીઓ બન્નેના રાત્રિના આહારમાં કામ આવતી હતી.

કોઇ કોઇ દિવસે સંધ્યા સમયે એ પ્રશસ્ત વાંસડાના બનેલા મકાનના એક ખુણામાં લાકડાની ખુરસી ઉપર બેસી પોષ્ટમાસ્તર પોતાના ઘરની વાત કાઢતા હતા—ન્હાનો ભાઈ, મા તથા બ્હેનની વાત, પ્રવાસમાં એકાંત મકાનમાં બેસી જેને માટે હૃદય વ્યથિત થઇ જતું હતું તેની વાત કાઢતા હતા. હમ્મેશાં જે સઘળી વાતો મનમાં યાદ આવતી હતી, પરંતુ કારખાનાના ગુમાસ્તાઓને કહી શકાય એવી નહોતી એ વાતો એક અશિક્ષિત ન્હાની બાળિકાને કહેવામાં માસ્તરને કાંઇ અનુચિત લાગતું નહોતું. અંતે એવું થયું કે, બાળિકા વાતચિત વખતે માસ્તરનાં ઘરનાં માણસોને મા, બ્હેન, ભાઈ વગેરે કહી ચિરપરિચિત તરીકે તેમનો ઉલ્લેખ કરવા લાગી. બાળિકાએ પોતાના ક્ષુદ્ર હૃદયપટપર તેમની કાલ્પનિક મૂર્ત્તિ પણ ચીતરી લીધી.

એક દિવસે વર્ષાઋતુના મેઘમુક્ત મધ્યાન્હે સહજ ગરમ સુકો-મળ વાયુ વાતો હતો. ભીંજાઈ ગયેલા ઘાસ અને વૃક્ષલતાઓમાંથી

એક પ્રકારની ગંધ ઉત્પન્ન થતી હતી. જાણે ક્લાન્ત ધરણીના નિશ્વાસ શરીર ઉપર આવીને લાગતા હોય એવો ભાસ થતો હતો. એક હઠીલું પંખી પોતાની ફરિયાદ પ્રકૃતિના દરબારમાં અત્યંત કરૂણ સ્વરે વારંવાર સંભળાવતું હતું. પોષ્ટમાસ્તરના હાથમાં કામ નહોતું. એ દિવસે વર્ષાના જળથી ભીંજાયલાં તરૂપલ્લવોના હિલ્લોલ તથા પરાજિત વર્ષાના છૂટા છવાયલા સાદા મેઘ વાસ્તવિક રીતે જોવા લાયક હતા. પોષ્ટમાસ્તર તે જોતા હતા તથા એમ વિચારતા હતા કે, આ વખતે પાસે કોઈ નિકટનું આત્મીય હોય—હૃદય સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનાર સ્નેહમયી માનવમૂર્ત્તિ હોય તો ! ક્રમે મનમાં એમ થવા લાગ્યું કે, પેલું પંખી પણ વારંવાર એ જ વાત બોલે છે તથા આ જનહીન તરૂછાયાનિમગ્ન મધ્યાન્હના પલ્લવધ્વનિનો અર્થ પણ એવો જ છે. કોઇ વિશ્વાસ કરતું નહિ તથા જાણી શકતું નહિ; પરંતુ ન્હાના ગામડાના સાધારણ પગારના સબ પોષ્ટમાસ્તરના મનમાં રજાને દિવસે ગંભીર તથા નિસ્તબ્ધ મધ્યાન્હે આવા પ્રકારના એક ભાવનો ઉદય થતો હતો.

પોષ્ટમાસ્તરે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી હાંક મારી:—" રતન ! "

રતન એ વખતે એક જામફળી નીચે બેસી કાચું જામફળ ખાતી હતી. પ્રભુનો કંઠસ્વર સાંભળી તે જલ્દી દોડી આવી તથા હાંફતાં હાંફતાં બોલી:—" ભાઇ ! મ્હને કેમ બોલાવી ? "

પોષ્ટમાસ્તરે કહ્યું—"હું તને થોડો થોડો અભ્યાસ કરાવીશ.

આમ કહી મધ્યાન્હનો સઘળો વખત પોષ્ટમાસ્તરે રતનને 'અ ને કાંઇ નહિ અ' 'અને કાનો આ' શીખવવામાં વીતાડ્યો તથા આવી રીતે થોડા દિવસમાં જ રતન બે અક્ષર શીખી શકી.

હવે શ્રાવણ માસના વર્ષણનો અંત જ નહોતો. તળાવ, નાળાં, ખાડા વગેરે સહુ પાણીથી ભરાઇ ગયું હતું. અહર્નિશ દેડકાંઓનો અવાજ અને વૃષ્ટિનો અવાજ સંભળાતો હતો.

રસ્તાનો અવર જવર લગભગ બંધ થઇ ગયો હતો. નૌકામાં બેસી હાટમાં જઇ શકાતું હતું.

એક દિવસે પ્રાતઃકાળથી ઘણાં વાદળાં થયાં હતાં. પોષ્ટમાસ્તરની શિષ્યા ઘણા સમય સૂધી બારણાં પાસે રાહ જોઇ બેસી રહી હતી. હમ્મેશાંની માફક નિયમિત હાંક સાંભળવામાં નહિ આવવાથી પોતાની સ્લેટ પેન લઇ તેણે ધીમે ધીમે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે પોષ્ટમાસ્તરને પોતાના ઢોલીઆ ઉપર સૂઇ રહેલા જોઈ તેઓ વિશ્રામ લે છે એમ વિચારી બિલ્કુલ અવાજ કર્યા સિવાય બ્હાર જવાની તૈયારી કરી. એવામાં તેણે સાંભળ્યું—“ રતન ! ”

તત્કાળ પાછી ફરી રતને કહ્યું—“ ભાઇ! ઉંઘતા હતા કે ? ”

પોષ્ટમાસ્તરે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું—“ શરીર સારું હોય એમ લાગતું નથી. મ્હારા કપાળ ઉપર હાથ મૂકીને જો જોઇએ. ”

આવા તદ્દન સોબત વગરના પ્રવાસમાં મુશળધાર વૃષ્ટિ વખતે રોગથી ક્લાન્ત બની ગયેલું શરીર સહજ સેવા મેળવવાને ઇચ્છે છે. ગરમ લલાટ ઉપર ‘ લલાટે રાખ કર ત્હારો, પછી એ તાવ પણ ષ્યારો ’ એ કવ્યુક્તિ પ્રમાણે કંકણભૂષિત કોમળ હાથનો સ્પર્શ યાદ આવે છે. ઘોર પ્રવાસમાં રોગની પીડામાં સ્નેહમયી નારીરૂપે જનની અને બ્હેન પાસે બેઠી હોય એવી મન ઇચ્છા કરે છે. પ્રવાસી પોષ્ટમાસ્તરના મનની ઇચ્છા પણ વ્યર્થ થઇ નહિ. બાળિકા રતન હવે બાળિકા ન રહી. એ ક્ષણે જ તેણે જનનીનું પદ સ્વીકારી લીધું. તે વૈદ્યને બોલાવી લાવી. યથાસમયે દવા ખવડાવી, આખી રાત ઉશિકા પાસે જાગતી બેસી રહી. તેણે પથ્ય તૈયાર કર્યું તથા સેંકડો વખત પૂછ્યું—“ કેમ ભાઇ ! થોડો આરામ લાગે છે કે ? ”

ઘણા દિવસ પછી પોષ્ટમાસ્તર ક્ષીણ શરીરે રોગશય્યાનો ત્યાગ કરી ઉઠ્યા હવે તેમણે આ સ્થળેથી કોઇ પણ પ્રકારે બદલી

કરાવવાનો પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો. ગામનાં હવાપાણી તથા સુખાકારી ખરાબ હોવાનો ઉલ્લેખ કરી તત્કાળ કલકત્તાના ઉપરી અધિકારીઓ તરફ પોતાની બદલી કરવા માટેની અરજી મોકલી.

રોગસેવામાંથી મુક્તિ મેળવી રતને પાછું દ્વારની બ્હાર ફરીથી પોતાનું સ્થાન લીધું; પરંતુ હવે પ્રથમની માફક તેને હાંક મારવામાં આવતી નહોતી. વચ્ચે વચ્ચે તે ડોકીયું કરી પોષ્ટમાસ્તર અત્યંત ચંચળ ભાવથી ખુરશીમાં બેઠેલા અથવા પલંગમાં સૂઇ રહેલા જોતી હતી. રતન હાંક સાંભળવા ની રાહ જોઇ બેસી રહેતી હતી. પાછી પોતાને હાંક પડે અને જે કાંઇ આવડયું છે તે ભૂલી જવાય એવી આશંકાથી બાળિકા દ્વારની બ્હાર બેસી હજારો વખત પોતાનું જુનું શિક્ષણ તાજું કરતી હતી. અને લગભગ એક અઠવાડીઆ પછી એક દિવસે સંધ્યા સમયે તેનો હાંક પડી. ઉત્તેજિત હૃદયથી રતને ઘરમાં પ્રવેશ કરી કહ્યું—"ભાઇ! મ્હને બોલાવી કે?"

પોષ્ટમાસ્તરે કહ્યું—"હા, રતન! કલે જ હું જાઉં છું."

રતનઃ—ક્યાં જાઓ છો ભાઇ?

પોષ્ટમાસ્તરઃ—ઘેર જાઉં છું.

રતનઃ—પાછા ક્યારે આવશો?

પોષ્ટમાસ્તરઃ—હવે પાછો આવનાર નથી.

રતને બીજું કાંઇ પૂછયું નહિ. પછી પોષ્ટમાસ્તરે પોતે જ તેને કહ્યું કે, તેમણે બદલી થવા માટે અરજી કરી હતી–અરજી નામંજુર થઇ હતી અને તેથી તેમણે નોકરીનું રાજીનામું આપી ઘેર ચાલ્યા જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

ઘણા સમય સૂધી કોઇએ કાંઇ વાત કરી નહિ. ક્ષીણ તેજવાળો દીપક સળગવા લાગ્યો તથા એક ઠેકાણે ઘરની જીર્ણ છતને ભેદી એક માટીના પાત્ર ઉપર ટપટપ કરતું વૃષ્ટિનું જળ પડવા લાગ્યું.

થોડા સમય પછી રતન ધીમે ધીમે ઉઠીને રસોડામાં ભાખરી બનાવવા ગઇ. હમ્મેશાંની માફક આજે તે ઝડપથી ભાખરી કરી શકી

નહિ વચ્ચે વચ્ચે તેના મનમાં અનેક વિચાર ઉપજતા હોય એમ લાગતું હતું. પોષ્ટમાસ્તરનો આહાર સમાપ્ત થયા પછી બાળિકાએ એકાએક તેમને પૂછ્યું:—"ભાઇ! મ્હને તમારે ઘેર લઇ જશો કે?"

પોષ્ટમાસ્તરે હસીને કહ્યું:—"કેવી રીતે એમ બની શકે?"

એ પ્રકાર શાં શાં કારણોથી અસંભવ હતો તે બાળિકાને સમજાવવાની પોષ્ટમાસ્તરને જરૂર જણાઇ નહિ.

આખી રાત સ્વપ્નમાં અને જાગરણમાં બાળિકાના કાનમાં પોષ્ટમાસ્તરના હાસ્યધ્વનિનો કંઠસ્વર સંભળાવા લાગ્યો કે:—"કેવી રીતે એમ બની શકે?"

પ્રભાત થતાં પૂર્વે ઉઠી પોષ્ટમાસ્તરે પોતાને ન્હાવાનું પાણી તૈયાર જોયું. તેઓ ક્યારે વિદાય થનાર હતા એ વાત બાળિકા કોઇ કારણથી તેમને પૂછી શકી નહિ. પાછી સ્હવારે જરૂર પડશે એમ ધારી રતન એટલી વ્હેલી નદીએથી તેમને માટે સ્નાન કરવાનું જળ ભરી લાવી હતી. સ્નાન થઈ ગયા પછી રતનને હાક પડી. રતને ચુપકીદીથી ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો તથા આજ્ઞા જાણવા માટે પ્રભુના મ્હોં તરફ જોયું. પ્રભુએ કહ્યું:—"રતન! મ્હારી જગ્યાએ જે માસ્તર આવશે તેમને ત્હારી મ્હારી માફક સંભાળ રાખવાની હું ભલામણ કરી જઇશ. હું જાઉં છું તેથી ત્હારે ચિંતા નહિ કરવી પડે."

આ શબ્દો અત્યંત સ્નેહમય તથા દયાર્દ્ર હૃદયમાંથી નીકળ્યા હતા એમાં સંદેહ નહોતો; પરંતુ નારીહૃદયને કોણ સમજી શકે? રતને ઘણી વખત પ્રભુનો ઘણો તિરસ્કાર સહન કર્યો હતો; પરંતુ તે આ નરમ શબ્દો સહન કરી શકી નહિ. ઉત્તેજિત હૃદયથી રડી પડીને તેણે કહ્યું:—"ના, તમારે કોઇને કાંઇ કહેવું પડશે નહિ. હું રહેવા ઇચ્છતી નથી."

પોષ્ટમાસ્તરે રતનનો આવો વ્યવહાર કદાપિ જોયેલો નહિ હોવાથી તેઓ અવાક્ બની ગયા.

નવા પોષ્ટમાસ્તર આવ્યા. તેમને સઘળો ચાર્જ સોંપી જુના પોષ્ટમાસ્તર વિદાય થવા લાગ્યા. જતી વખતે તેમણે રતનને બોલાવી કહ્યું, "રતન! તને હું કદાપિ કાંઇ આપી શકયો નથી. આજે વિદાય થતી વખતે તને જે કાંઈ આપું છું તેથી થોડા દિવસ ત્હારું ગુજરાન થશે."

રસ્તાના ખરચ જેટલા પૈસા પાસે રાખી પગારના જે રૂપિયા મળ્યા હતા તે પોષ્ટમાસ્તરે ખીસ્સામાંથી બ્હાર કાઢયા. એ વખતે રતને તેમના પગે પડી કહ્યું:—"ભાઇ! તમારે પગે પડું છું. મ્હને કાંઇ જોઇતું નથી. હું તમારા બન્ને પગે પડું છું; મ્હારે માટે કોઇને કાંઇ ફિકર કરવી પડશે નહિ."

આમ કહી એકી દોટે તે ત્યાં પલાયન કરી ગઈ.

જુના પોષ્ટમાસ્તર નિશ્વાસ મૂકી, હાથમાં કંતાનની બેગ લઇ, ખાંધે છત્રી લઇ, મજુરને માથે લીલી અને શ્વેત રેખાઓથી ચીતરાયલી ટીનની પેટી ચઢાવી ધીમે ધીમે નૌકા તરફ જવા લાગ્યા.

તેઓ જ્યારે નૌકામાં ચઢયા અને નૌકા ચાલૂ થઇ, જયારે વર્ષાજળથી ઉછળતી નદી ધરણીના અશ્રુરાશીની માફક ચારે દિશાએ છલછલ કરવા લાગી ત્યારે હૃદયમાં એક પ્રકારની વિષમ વેદના અનુભવવા લાગ્યા. ગામડાની એક સામાન્ય બાળિકાના મુખની કરૂણ છબી જાણે કે એક વિશ્વવ્યાપી બૃહત્ અવ્યક્ત મર્મવ્યથા પ્રકાશિત કરવા લાગી. એક વખત પાછા ફરવાની ઘણી ઇચ્છા થઇ. જગતના ખોળામાંથી સરકી ગયેલી એ અનાથિનીને સાથે લઇ આવવાનો વિચાર ઉપજ્યો; પરંતુ એ વખતે પુષ્કળ પવન ફુંકાતો હતો, વર્ષાનો પ્રવાહ પ્રબળ વેગથી વહેતો હતો. ગામ પસાર થઇ ગયું હતું અને નદીતટપર આવેલું સ્મશાન દેખાતું હતું. નદીના પ્રવાહમાં તણાતા પથિકના ઉદાસ હૃદયમાં એ તત્વનો ઉદય થયો કે,

જીવનમાં આવા કેટલા વિયોગ અને કેટલાં મૃત્યુ છે ! પાછા ફરવાથી શું ફળ છે ! પૃથ્વીમાં કોણ કોનું છે !

પરન્તુ રતનના મનમાં કોઇ તત્વનો ઉદય થયો નહિ. તે એ પોષ્ટઑફિસના મકાનની ચોતરફ અશ્રુજળ વર્ષાવી ભટકયા કરતી હતી. ભાઇ કદાચ પાછા આવશે એવી આશાના બંધનમાં પડી કોઇ પણ રીતે ન એ સ્થળેથી દૂર જઇ શકતી નહોતી. હાય! બુદ્ધિહીન માનવહૃદય! ભ્રાન્તિ કોઇ રીતે દૂર થતી નથી, યુકિતશાસ્ત્રનું વિધાન ઘણા વિલંબ પછી મસ્તકમાં પ્રવેશ કરે છે, પ્રબળ પ્રમાણનો પણ અવિશ્વાસ કરી મિથ્યા આશાને બન્ને બાહુપાશમાં બાંધી હૃદયની અંદર સજ્જડ પકડી રાખવામાં આવે છે. અંતે એક દિવસે સઘળી નાડી કાપી હૃદયનું લોહી ચુસી એ પલાયન કરે છે ત્યારે જ જ્ઞાન આવે છે અને બીજા ભ્રાન્તિપાશમાં પડવા માટે ચિત વ્યાકુળ બની જાય છે.

લેણદેણ.

પાંચ પુત્ર પછી જ્યારે કન્યા જન્મી ત્યારે બાપે ઘણા પ્રેમથી તેનું નામ નિરૂપમા રાખ્યું. આ વંશમાં એવું શૉખીન નામ અત્યાર પૂર્વે સાંભળવામાં આવ્યું નહોતું. મુખ્યત્વે કરીને દેવદેવાદિનાં નામ જેવાં કે, ગણેશ, કાર્તિક, પાર્વતી વગેરે પ્રચલિત હતાં.

હમણાં નિરૂપમાના વિવાહની વાત ચાલતી હતી. તેના પિતા રામસુંદર મિત્રે ઘણી શોધ કરી; પરંતુ એકકે મનપસંદ પાત્ર મળી આવ્યું નહિ. અંતે એક મ્હોટા રાવબહાદુરના એકના એક છોકરાને તેમણે શોધી કાઢયો. આ રાવબહાદુરની પૈતૃક સંપતિ જો કે લગભગ ઉડી ગઇ હતી; છતાં ઘર કુળવાન્ હતું.

વરપક્ષ તરફથી દશ હજાર રૂપિયા અને પુષ્કળ દાનસામગ્રી માગવામાં આવી. રામસુંદરે આગળ પાછળનો વિચાર નહિ કરતાં એ માગણી સ્વીકારી. આવા પાત્રને હાથમાંથી જવા દેવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી.

હવે બીજી તરફથી રૂપિયાની ગોઠવણ કોઈ રીતે થઈ નહોતી ઉછીના લાવવા છતાં, અમુક વસ્તુઓ વેચી નાખવા છતાં ૭ સાત હજાર રૂપિયા બાકી રહ્યા. બીજી તરફથી વિવાહનો દિવસ નજીક આવતો હતો.

અંતે વિવાહનો દિવસ ઉપસ્થિત થયો. ઘણા ભારે વ્યાજથી એક જણે બાકીના રૂપિયા આપવા હા કહી હતી; પરંતુ વખત આવ્યે એ માણસ ઉપસ્થિત થયો નહિ. વિવાહના મંડપમાં તુમુલ આંદોલનનો આરંભ થઇ ગયો. રામસુંદરે આપણા રાવબહાદુરના ચરણોમાં નમી પડી કહ્યું: " આ શુભ કાર્ય સંપન્ન થવા દો. બાકીની રકમ હું અવશ્ય ભરપાઇ કરીશ. "

રાવબહાદુરે ઉત્તરમાં કહ્યું:—" બધી રકમ મળ્યા શિવાય વરને મંડપમાં લાવવામાં આવશે નહિ. "

આ દુર્ઘટનાથી અંતઃપુરમાં ઘણો શોક ફેલાઇ ગયો. આ ગંભીર વિપદનું જે મૂળ કારણ હતું તે નિરૂપમા પાનેતર પહેરી, ઘરેણાં પહેરી, કપાળ ઉપર ચંદનનું લેપન કરી ચુપ બેસી રહી.ભાવી શ્વસુરપક્ષ તરફ તેને ઘણી ભક્તિ કિંવા અનુરાગ ઉપજતો હોય એમ લાગતું નહોતું.

એવામાં એક સગવડ થઈ. વર એકાએક તેના પિતૃદેવતા વિરુદ્ધ થયો. તેણે બાપને કહ્યું:—" આવું વેચવું ખરીદવું હું સમજતો નથી; વિવાહ કરવા આવ્યો છું એટલે વિવાહ કરીને જ જઇશ. "

બાપ જે કોઇને જોતા તેને એમ કહેતા હતા કે " જુઓ છે મહાશય ? આજકાલના છોકરાઓનું કેવું વર્તન છે ! " એક બે પ્રવીણ માણસ હતા તેમણે કહ્યું:—" શાસ્ત્રજ્ઞાન, નીતિજ્ઞાન બિલ્કુલ નથી તેથી જ આવું વર્તન નજરે પડે છે ! "

ચાલૂ શિક્ષણનું વિષમય ફળ પોતાના સંતાનમાં પ્રત્યક્ષ કરી રાવબહાદુર લાચાર બની ગયા. એક પ્રકારના વિષણ્ણ નિરાનંદ ભાવમાં વિવાહ સંપન્ન થઈ ગયો.

નિરૂપમાને સાસરે વિદાય કરતી વખતે બાપે તેને હૃદય સાથે ચાંપી. તે અશ્રુને રોકી શકયો નહિ. નિરૂએ પૂછ્યું:—" બાપા ! તેઓ મ્હને પાછી નહિ આવવા દે કે ? "

રામસુંદરે આશ્વાસનસૂચક સ્વરે કહ્યું:—" નહિ કેમ આવવા ? બ્હેન ! હું જાતે આવી તને પાછી ઘેર તેડી લાવીશ. "

રામસુંદર વારંવાર કન્યાને મળવા જતો હતો; પરંતુ વહેવાઇને ઘેર તેનું બિલ્કુલ માન નહોતું. ચાકરો સુદ્ધાં તેના તરફ તુચ્છ ભાવથી જોતા હતા. અંતઃપુરની બ્હાર એક સ્વતંત્ર ઓરડા–

માં કોઇ દિવસે પાંચ મિનીટ માટે તે કન્યાને મળી શકતો હતો અને કોઇ દિવસે નહોતો મળી શકતો.

વહેવાઇના ઘર તરફથી થતું અપમાન સહન નહિ થઇ શકવાથી રામસુંદરે કોઇ પણ રીતે બાકીના રૂપિયા ભરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ છતાં દેવાનો જે ભાર ખાંધ ઉપર લીધો હતો તે જ ઉંચકી શકાતો નહોતો. ખરચ માટે પણ ઘણી તાણ પડતી હતી તથા લેણદારોની નજર ચુકવવા હમ્મેશાં હીન કૌશલોનો આશ્રય લેવો પડતો હતો.

પેલી તરફ સાસરે નિરૂપમાને ઉઠતાં બેસતાં તીવ્ર વાગ્બાણ વેઠવાં પડતાં હતાં. પિયરની નિંદા સાંભળી, ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરી રૂદન કરવું એ તેનું નિત્યકાર્ય થયું હતું.

મુખ્યત્વે કરીને સાસૂનો જુલ્મ કોઇ રીતે અટકતો નહોતો. જો કોઇ કહેતું કે, "અહા ! કેવી લક્ષ્મી જેવી વહૂ છે ! વહૂનું મ્હોં જોતાં નેત્રો શીતળ થાય તેમ છે !" તો એવા વખતે સાસૂ ગર્જના કરી બોલી ઉઠતી કે:—"લક્ષાધિપતિની છોકરી લક્ષ્મી જ હોયને !"

વહૂના ખાવા પીવાની પણ કોઇ સંભાળ રાખતું નહોતું. જો કોઇ દયાળુ પાડોસણ કોઇ ત્રુટીનો ઉલ્લેખ કરતી તો સાસૂ કહેતી હતી કે, "જો એના બાપે પૂરતા પૈસા આપ્યા હોત તો પૂરી સંભાળ લેવામાં આવત."

સહુ એવો જ ભાવ બતાવતાં હતાં કે, વહૂનો જાણે કોઇ અધિકાર જ નથી; તે છેતરીને આ સ્થળે આવી છે !

કન્યાના અનાદર તથા અપમાનની વાત તેના પિતાના કાંન સુધી પહોંચી હોય એમ લાગતું હતું. અંતે રામસુંદર પોતાનું રહેવાનું ઘર વેચી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

રાવબહાદુરે ઉત્તરમાં કહ્યું:—" બધી રકમ ગણ્યા સિવાય વરને મંડપમાં લાવવામાં આવશે નહિ."

આ દુર્ઘટનાથી અંતઃપુરમાં ઘણો શોક ફેલાઇ ગયો. આ ગંભીર વિપદનું જે મૂળ કારણ હતું તે નિરૂપમા પાનેતર પહેરી, ઘરેણાં પહેરી, કપાળ ઉપર ચંદનનું લેપન કરી ચુપ બેસી રહી.ભાવી શ્વસુરપક્ષ તરફ તેને ઘણી ભક્તિ કિંવા અનુરાગ ઉપજતો હોય એમ લાગતું નહોતું.

એવામાં એક ગગડ થઈ. વર એકાએક તેના પિતૃદેવતા વિરુદ્ધ થયો. તેણે બાપને કહ્યું:—" આવું વેચવું ખરીદવું હું સમજતો નથી; વિવાહ કરવા આવ્યો છું એટલે વિવાહ કરીને જ જઇશ."

બાપ જે કોઇને જોતા તેને એમ કહેતા હતા કે " જુઓ છો મહાશય ? આજકાલના છોકરાઓનું કેવું વર્તન છે ! " એક બે પ્રવીણ માણસ હતા તેમણે કહ્યું:—" શાસ્ત્રજ્ઞાન, નીતિજ્ઞાન બિલકુલ નથી તેથી જ આવું વર્તન નજરે પડે છે ! "

ચાલૂ શિક્ષણનું વિષમય ફળ પોતાના સંતાનમાં પ્રત્યક્ષ કરી રાવબહાદુર લાચાર બની ગયા. એક પ્રકારના વિષણ્ણ નિરાનંદ ભાવમાં વિવાહ સંપન્ન થઈ ગયો.

નિરૂપમાને સાસરે વિદાય કરતી વખતે બાપે તેને હૃદય સાથે ચાંપી. તે અશ્રુને રોકી શકયો નહિ. નિરૂએ પૂછ્યું:—" બાપા ! તેઓ મ્હને પાછી નહિ આવવા દે કે ? "

રામસુંદરે આશ્વાસનસૂચક સ્વરે કહ્યું:—" નહિ કેમ આવવા દે ? બ્હેન ! હું જાતે આવી તને પાછી ઘેર તેડી લાવીશ."

રામસુંદર વારંવાર કન્યાને મળવા જતો હતો; પરંતુ વહેવાઇને ઘેર તેનું બિલકુલ માન નહોતું. ચાકરો સુદ્ધાં તેના તરફ તુચ્છ ભાવથી જોતા હતા. અંતઃપુરની બ્હાર એક સ્વતંત્ર ઓરડા-

માં કોઇ દિવસે પાંચ મિનીટ માટે તે કન્યાને મળી શકતો હતો અને કોઇ દિવસે નહોતો મળી શકતો.

વહેવાઇના ઘર તરફથી થતું અપમાન સહન નહિ થઇ શકવાથી રામસુંદરે કોઇ પણ રીતે બાકીના રૂપિયા ભરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ છતાં દેવાનો જે ભાર ખાંધ ઉપર લીધો હતો તે જ ઉંચકી શકાતો નહોતો. ખરચ માટે પણ ઘણી તાણ પડતી હતી તથા લેણદારોની નજર ચુકવવા હમ્મેશાં હીન કૌશલ્યોનો આશ્રય લેવો પડતો હતો.

પેલી તરફ સાસરે નિરૂપમાને ઉઠતાં બેસતાં તીવ્ર વાગ્બાણ વેઠવાં પડતાં હતાં. પિયરની નિંદા સાંભળી, ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરી રૂદન કરવું એ તેનું નિત્યકાર્ય થયું હતું.

મુખ્યત્વે કરીને સાસુનો જુલ્મ કોઇ રીતે અટકતો નહોતો. જો કોઇ કહેતું કે, " અહા ! કેવી લક્ષ્મી જેવી વહૂ છે ! વહૂનું મ્હોં જોતાં નેત્રો શીતળ થાય તેમ છે ! " તો એવા વખતે સાસુ ગર્જના કરી બોલી ઉઠતી કે:—" લક્ષાધિપતિની છોકરી લક્ષ્મી જ હોયને ! "

વહૂના ખાવા પીવાની પણ કોઇ સંભાળ રાખતું નહોતું. જો કોઇ દયાળુ પાડોસણ કોઇ ત્રુટીનો ઉલ્લેખ કરતી તો સાસુ કહેતી હતી કે, " જો એના બાપે પૂરતા પૈસા આપ્યા હોત તો પૂરી સંભાળ લેવામાં આવત. "

સહુ એવો જ ભાવ બતાવતાં હતાં કે, વહૂનો જાણે કોઇ અધિકાર જ નથી; તે છેતરીને આ સ્થળે આવી છે !

કન્યાના અનાદર તથા અપમાનની વાત તેના પિતાના કાંન સુધી પહોંચી હોય એમ લાગતું હતું. અંતે રામસુંદર પોતાનું રહેવાનું ઘર વેચી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

પુત્રોને પોતે ઘર બ્હાર વિનાના કરવા બેઠો હતો એ વાત તેણે તેમનાથી છુપાવી રાખી. તેણે પોતાનું ઘર વેચી નાખી એ ઘરમાં જ ભાડે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આ કાર્ય પોતાના મૃત્યુ સુધી કોઇના જાણવામાં ન આવે એવું કૌશલ વાપરવાનો તેનો સંકલ્પ હતો.

આમ છતાં એ વાત છોકરાઓના જાણવામાં આવી. સહુ રડી પડ્યા. મ્હોટા ત્રણ છોકરા પરણેલા હોઇ તેઓમાંથી કોઇને સંતાન સુદ્ધાં થયાં હતાં. ઘર વેચવાનું બંધ પડયું.

હવે રામસુંદર ભિન્ન ભિન્ન સ્થળેથી ઉંચા વ્યાજે થોડા થોડા પૈસાનું દેવું કરવા લાગ્યો. અંતે સંસારનું ખરચ ચલાવવામાં પણ ઘણી હરકત પડવા લાગી.

બાપનું મ્હોં જોઇ નિરૂ સઘળું સમજી શકી. વૃદ્ધના પાકી ગયેલા વાળમાં અને હમ્મેશાં સંકુચિત રહેતા ભાવમાં દીનતા તથા દુશ્ચિંતા દેખાતી હતી. પિતા જ્યારે પુત્રીનો ગુન્હેગાર હતો ત્યારે પશ્ચાત્તાપ છુપાવી શકાય ખરો કે ? વહેવાઇના ઘરની રજા મેળવી રામસુંદર જ્યારે ક્ષણ કાળ માટે કન્યાને મળી શકતો ત્યારે પિતાનું હૃદય કેટલું બધું ફાટતું હતું એ તેનું મુખ જોઇને સ્પષ્ટ સમજી શકાતું હતું.

એ વ્યથિત પિતૃહૃદયને સાંત્વના આપવા માટે થોડા દિવસ પિયર જવાને નિરૂ અધીર બની ગઈ હતી. પિતાનું મ્લાન મુખ જોઇ તે હવે દૂર રહી શકતી નહોતી. એક દિવસે તેણે રામસુંદરને કહ્યું કે,—“ બાપા ! મ્હને એક વખત ઘેર લઇ જાઓ. ”

રામસુંદરે કહ્યું:—“ સારું ”

પરંતુ તેનું કાંઇ જોર નહોતું. પોતાની કન્યા ઉપર પિતાનો સ્વાભાવિક અધિકાર હોય છે તે તેણે જાણે કે પોતાના લેણાના રૂપિયામાં બીજાનો સોંપ્યો હતો. કન્યાનું દર્શન કરવા માટે પણ તેને

સંકોચસહ ભિક્ષા માગવી પડતી હતી તથા કેટલીક વખત નિરાશા મળતાં તે બીજો બોલ બોલી શકતો નહોતો.

પણ કન્યા ઘેર આવવાની ઇચ્છા દર્શાવે એટલે પિતા તેને તેડી ગયા સિવાય કેવી રીતે રહી શકે ? એટલા માટે એ વિષયની વાત વહેવાઇ મહાશય પાસે કાઢતાં પૂર્વે રામસુંદરે કેટલી હીનતા, કેટલું અપમાન તથા કેટલું નુકસાન વેઠી ત્રણ હજાર રૂપિયા એકઠા કર્યા હતા એ ઇતિહાસ ગુપ્ત રહે એ જ સારું છે.

ત્રણ હજાર રૂપિયાની નોટો લઈ રામસુંદર વહેવાઈ પાસે જઇને બેઠો. પ્રથમ હાસ્યમુખે પાડોશની વાત કાઢી. હરિકૃષ્ણને ઘેર મ્હોટી ચોરી થઇ હતી તેનું તેણે સાદ્યંત વર્ણન કર્યું. નવીન-માધવ અને રાધામાધવ નામના બન્ને ભાઈની તુલના કરી વિદ્યા-બુદ્ધિ તથા સ્વભાવ સંબંધી રાધામાધવની પ્રશંસા અને નવીન-માધવની નિંદા કરી. પછી હુક્કાને એક બાજૂએ ગોઠવી વાતમાં ને વાતમાં તેણે કહ્યું કેઃ—" હાં હાં વહેવાઈ ! પેલા આપના રૂપિયા બાકી છે ને ! હમ્મેશાં આવતી વખતે લઇ આવવાનો વિચાર કરું છું; પણ ઘેરથી નીકળું છું ત્યારે ભૂલી જાઉં છું ! " આવી રીતે એક લાંબી ભૂમિકા કરી હૃદયનાં ત્રણ હાડકાંની માફક ત્રણ નોટો તેણે બ્હાર કાઢી. કેવળ ત્રણ હજારની નોટો જોવામાં આવતાં રાવસાહેબ ખડખડાટ હસી પડ્યા. તેમણે કહ્યુંઃ—" રહેવા દ્યો વહેવાઈ ! મ્હને એનું કામ નથી. " એક પ્રચલિત કહેવતનો ઉલ્લેખ કરીને તેમણે કહ્યું, નજીવા કારણથી તેઓ દુર્ગંધમાં હાથ નાખવા ઇચ્છતા નથી.

પછી કન્યાને પિયર મોકલવાની વાત કોઇના મુખમાંથી નીક-ળતી નહોતી. રામસુંદરે વિચાર્યું, એ સઘળો કુટુંબિતાનો સંકોચ પોતાને હવે શોભતો નથી. દુઃખદ ભાવથી ઘણા સમય સુધી ચુપ બેઠા પછી તેણે મૃદુસ્વરે એ વાત કાઢી. રાવબહાદુરે કોઇ પણ

કારણનો ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય કહ્યું:—" હમણાં મોકલવાનું બની શકે તેમ નથી. " આમ કહી તેઓ કાર્યવશતઃ અન્ય સ્થળે ચાલ્યા ગયા.

રામસુંદર કન્યાને મ્હોં બતાવ્યા વગર પેલી નોટો પાછી ખીસ્સામાં મૂકી ઘેર ચાલ્યો ગયો. સઘળા રૂપિયા એકઠા કરી જ્યાં સુધી કન્યા ઉપરનો પોતાનો અધિકાર સંકોચ સિવાય સાબિત ન કરી શકાય ત્યાં સુધી વહેવાઇને ઘેર નહિ જવાની તેણે પોતાના મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી.

ઘણા દિવસ વીતિ ગયા. નિરૂપમા માણસ ઉપર માણસ મોકલતી હતી; પરંતુ પિતાનાં દર્શન કરી શકતી નહોતી. અંતે અભિમાનને વશ થઇ તેણે માણસ મોકલવાનું બંધ કર્યું—એ વખતે રામસુંદરના મનમાં ઘણો આઘાત થયો; છતાં તે પુત્રી પાસે ગયો નહિ.

આશ્વિન માસ આવ્યો. રામસુંદરે કહ્યું કે. ' આ વખતે પૂજા ઉપર નિરૂને અવશ્ય ઘેર લાવીશ નહિ તો—' કહી તેણે એક ઘણા સખત સોગન લીધા.

પંચમી કિંવા ષષ્ઠીને દિવસે ખેસને છેડે કેટલીક નોટ બાંધી રામસુંદર ઘેરથી બ્હાર જવા તૈયાર થયો. એવામાં પાંચ વર્ષની ઉમ્મરના તેના એક પૌત્રે આવી કહ્યું:—" દાદા ! મ્હારે માટે ગાડી લેવા જાઓ છો કે ? " ઘણા દિવસથી તેને ઠેલણગાડી ઉપર ચઢી હવા ખાવા જવાનો શૉખ થયો હતો; પરંતુ કોઈ રીતે તેનો એ શૉખ પાર પડતો નહોતો. ૭ વર્ષની એક પૌત્રીએ આવી કહ્યું, પૂજાના નિમંત્રણમાં જવા લાયક એક પણ સારું વસ્ત્ર તેની પાસે નથી.

રામસુંદર એ જાણતો હતો તથા એ સંબંધી હુક્કો પીતાં પીતાં તે ઘણી ચિંતા કરતો હતો. રાવબહાદુરને ઘેર જ્યારે પૂજાનું નિમંત્રણ થશે ત્યારે તેની વહુઓને નહિ જેવા અલંકારો પહેરી

કૃપાપાત્ર દરિદ્રની માફક જવું પડશે એ વાર્ત્તા સ્મરણ કરી તેણે અંતરના ઉંડાણમાં ઘણા નિશ્વાસ મૂક્યા હતા; પણ તેથી તેના લલાટની વાર્ધક્યરેખા ઘણી ગંભીર અંકિત થવા ઉપરાંત બીજું ફળ ફળ્યું નહોતું.

દીનતાથી દુઃખી થતા ગૃહનો રૂદનધ્વનિ કાનમાં લઇ વૃદ્ધ રામસુંદરે વહેવાઇના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. આજે તેને સંકોચભાવ નહોતો. નોકર ચાકરો તરફ પહેલાં જે સચકિત દૃષ્ટિપાત કરતો તે દૂર થયો હતો. આજે જાણે કે તેણે પોતાના જ મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. અંદર જઇ તેણે સાંભળ્યું કે, રાવબહાદુર ઘરમાં નથી; થોડો વખત રાહ જોવી પડશે. અંતરની ઉત્તેજનાને રોકી નહિ શકાવાથી રામસુંદર પુત્રીને જઇ મળ્યો. બન્નેનાં નેત્રમાંથી હર્ષાશ્રુજળ પડવા લાગ્યું. પિતા રડતો હતો અને પુત્રી પણ રડતી હતી. બન્નેમાંથી કોઇ વાત કરી શકતું નહોતું. આવી સ્થિતિમાં થોડો સમય પસાર થયો. ત્યાર પછી રામસુંદરે કહ્યું:–" બ્હેન ! આ વખતે તને જરૂર ઘેર લઇ જાઉં છું. હવે કાંઇ હરકત નથી."

એવામાં રામસુંદરના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હરમોહને તેના બન્ને ન્હાના પુત્રને સાથે લઇ એકાએક એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે પિતાને કહ્યું:–" બાપા ! આ વખતે અમને ભીખારી બનાવ્યાને ! "

રામસુંદરે સહસા અગ્નિમૂર્ત્તિ બની જઇ કહ્યું:–" તમારે માટે હું નરકગામી થાઉં કે ? તમે મ્હને મ્હારા સત્ય કર્ત્તવ્યનું પાલન નહિ કરવા દ્યો કે ? " રામસુંદરે પોતાનું ઘર વેચી નાખ્યું હતું. આમ એકાએક એ વાત તેઓ જાણી શક્યા તેથી તે તેમના ઉપર ઘણો રોષે ભરાયો અને વિરક્ત બની ગયો !

તેના પાત્રે બન્ને હાથથી તેને પકડીને કહ્યું:–" દાદા ! મ્હારે માટે ગાડી ન લાવ્યાને ! "

નીચું જોઇ બેસી રહેલા રામસુંદર પાસેથી કાંઇ ઉત્તર નહિ

ગળવાથી બાળકે નિરૂ પાસે જઈ કહ્યું:–" ફોઇ ! મ્હને એક ગાડી લાવી આપશો ? "

નિરૂપમા સઘળો પ્રકાર સમજવામાં આવતાં બોલી:–" બાપા ! હવે જો તમે મ્હારા શ્વસુરને એક પૈસો પણ આપશો તો હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે તમે મ્હને જોઈ શકશો નહિ. "

રામસુંદરે કહ્યું:–" ના બ્હેન ! એવું બોલીશ નહિ. જો આ રૂપિયા હું ન આપી શકું તો તેથી ત્હારા બાપનું અપમાન છે અને ત્હારું પણ અપમાન છે ! "

નિરૂએ કહ્યું–" તમે રૂપિયા આપો તો જ અપમાન છે ! તમારી પુત્રીની કાંઇ મર્યાદા નથી કે ? હું શું કેવળ રૂપિયાની જ કોથળી છું કે જ્યાં સુધી રૂપિયા હોય ત્યાં સુધી મ્હારી કિમ્મત હોય ? બાપા ! આ રૂપિયા આપી તમે હવે મ્હારું અપમાન કરશો નહિ. વળી મ્હારા સ્વામીને તો આ રૂપિયા જોઇતા નથી. "

રામસુંદરે કહ્યું:–" જો હું રૂપિયા નહિ આપું તો તને આવવા નહિ દે. "

નિરૂ:—ના આવવા દે તો શું કરવું ? તમે પણ હવે મ્હને તેડી જવાની વાત કાઢશો નહિ.

રામસુંદર કંપતા હાથે પેલી નોટો ખેસને છેડે બાંધી પાછો ચોરની માફક સહુની દૃષ્ટિ ચુકાવી ઘેર ચાલ્યો ગયો.

પણ રામસુંદર રૂપિયા લાવ્યો હતો તથા કન્યાના નિષેધથી એ રૂપિયા પાછા લઈ ગયો હતો એ વાત ગુપ્ત રહી નહિ. કોઇ કુતૂહલ વૃત્તિની દાસીએ છુપી રીતે એ વાત સાંભળી લઇ નિરૂની સાસુને કહી દીધી. એ વાત સાંભળવામાં આવ્યા પછી સાસુના અત્યાચારનો પાર રહ્યો નહિ.

નિરૂપમા માટે તેનું સાસરું શરશય્યા બની ગયું. વિવાહ થયા પછી થોડા જ વખતમાં તેનો પતિ ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ થઈ નોકરી

ઉપર ચાલ્યો ગયો હતો તથા સોબતના દોષથી ચરિત્રહીન ન બની જાય એ કારણથી નિરૂપમાને તેના કોઇ પણ સગાવ્હાલાને મળવાની હવે રજા નહોતી.

આ વખતે નિરૂને એક પ્રકારની ગંભીર પીડા થઇ; પરંતુ એ માટે તેની સાસૂને માથે સઘળો દોષ મૂકી શકાય એમ નહોતું. નિરૂ પોતાના શરીર તરફ બિલકુલ ધ્યાન આપતી નહોતી. કાર્તિક માસની ઠંડીમાં તે માથા ઉપર બારી ખુલ્લી રાખતી હતી. ઠંડીના વખતમાં શરીર ઉપર જોઇએ એવાં વસ્ત્ર પહેરતી નહિ તથા આહારાદિના નિયમ પણ પાળતી નહોતી. વચ્ચે વચ્ચે દાસી જ્યારે તેનું ખાવાનું લઇ આવતાં ભૂલી જતી ત્યારે તે તેને એ વાત યાદ કરાવતી નહોતી. તે પારકાના ઘરની દાસદાસી હોય ઘરધણી ઘરધણીઆણીની કૃપા ઉપર આધાર રાખીને તેમને ઘેર રહેતી હોય એવો સંસ્કાર તેના મનમાં દૃઢ થયો હતો. આવો ભાવ પણ તેની સાસૂ સહન કરી શકતી નહોતી. તે જો કદાચ જમવા તરફ વહૂનું દુર્લક્ષ્ય જોતી તો કહેતી કે, ' નવ્વાબની છોકરી ખરીને ! ગરીબ ઘરનું અન્ન એને ગળે નહિ ઉતરતું હોય !'

રોગ જ્યારે વધી ગયો ત્યારે સાસૂએ કહ્યું:–" એ બધા ચાળા છે ! "

અંતે એક દિવસે નિરૂએ નમ્રતાથી સાસૂને કહ્યું:–" બા ! મ્હારા બાપા તથા ભાઇઓને એક વખત જોવાની મ્હારી ઇચ્છા છે."

સાસૂએ કહ્યું:–" એ બાપને ઘેર જવાનું એક છળ છે. "

કહીશું તો કોઇને ખરું લાગશે નહિ કે, જે દિવસે સંધ્યાકાળે નિરૂનો શ્વાસ ચાલવા લાગ્યો તે જ દિવસે ડૉક્ટરે પહેલ વહેલી તેના શરીરની તપાસ કરી. એ પહેલી તપાસ જ છેલ્લી તપાસ થઇ.

ઘરની મ્હોટી વહૂ મરી ગઈ. ઘણી ધામધુમથી તેની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા સમાપ્ત થઇ. પ્રતિમા-વિસર્જનનો સમારોહ કરવામાં રાજ-

બહાદુરની એ જીલ્લામાં જેવી ખ્યાતિ હતી તેવી જ ખ્યાતિ મ્હોટી વહૂના સત્કારના સમારોહની પણ ફેલાઇ ગઈ. એવાં ચંદનનાં લાકડાંની ચિતા એ પ્રદેશમાં કોઇએ જોઈ નહોતી ! વળી શ્રાદ્ધની એવી ધામધુમ રાવબહાદુર સિવાય બીજું કોઈ કરી શકે એ અશક્ય હતું. એમ પણ સાંભળવામાં આવતું કે, આ કાર્યથી રાવબહાદુરને સાથે થોડું દેવું થયું હતું.

રામસુંદરને શાંત્વના આપતી વખતે તેની કન્યાનું કેવા મહા-સમારોહથી મૃત્યુ થયું હતું તેનું સહુ સવિસ્તાર વર્ણન કરતાં હતાં.

બીજી તરફથી ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટનો પત્ર આવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે, "મ્હેં સઘળો બંદોબસ્ત કરી દીધો છે તેથી વિના વિલંબે મ્હારી સ્ત્રીને અત્રે મોકલજો."

આ પત્રના ઉત્તરમાં રાવબહાદુરની મહિષીએ લખ્યું કે— "ભાઇ ! ત્હારે માટે બીજી એક વહૂ શોધી કાઢી છે. તું રજા લઇ જલ્દી ઘેર આવજે."

આ વખતે પણ વીસહજાર રૂપિયા નગદ લેવાના હતા !

હાડપિંજર

અમે ત્રણે બાલ્યાવસ્થાના સોબતીઓ જે ઓરડામાં સૂઇ રહેતા હતા તેની પાસેના જ ઓરડામાં દિવાલ ઉપર એક હાડપિંજર લટકતું હતું. રાત્રે જ્યારે વાયુ ફુંકાતો હતો ત્યારે એ હાડપિંજરનાં હાડકાં ખખડતાં હતાં; દિવસે એ હાડકાંઓને અમે હલાવતા હતા. એ વખતે પંડિત મહાશય પાસે અમે મેઘનાદવધ તથા કૅમ્બેલ સ્કૂલના એક વિદ્યાર્થી પાસે અસ્થિવિદ્યા શીખતા હતા. અમને સકળ વિષયોમાં હોશિયાર કરી દેવાની અમારા વડિલોની ઇચ્છા હતી. તેમની ઇચ્છા કેટલા અંશે સફળ થઇ હતી એ અમને જેઓ ઓળખતા હતા તેમને જણાવવાની જરૂર નહોતી. વળી જેઓ અમને ન ઓળખતા હોય તેમનાથી એ વાત છુપાવવામાં જ કલ્યાણ હતું.

ત્યાર પછી ઘણો વખત પસાર થઇ ગયો. એ દરમ્યાન પેલા ઓરડામાંથી હાડપિંજર અને અમારા ભેજામાંથી અસ્થિવિદ્યા ક્યાં ચાલ્યાં ગયાં એ અમે પોતે પણ જાણતા નથી.

થોડા દિવસ ઉપર એક રાત્રે કોઇ કારણને લીધે સ્થાનનો અભાવ થવાથી મ્હારે પેલા હાડપિંજરવાળા ઓરડામાં જ સૂઇ રહેવું પડ્યું. અભ્યાસ નહિ હોવાથી ઉંઘ આવતી નહોતી. આમ તેમ પાસું ફેરવતાં ફેરવતાં ટાવરના મ્હોટા કલાકો વાગી ગયા. એવામાં ઓરડાના ખુણામાં જે દીવેલનો દીવો સળગતો હતો તે બુઝાઇ ગયો. અત્યાર પહેલાં અમારા મકાનમાં એક બે ભયંકર બનાવ બની ગયા હતા; તેથી દીપક બુઝાઇ જતાં સાહજિક રીતે મનમાં મૃત્યુની વાત યાદ આવી. મનમાં એમજ લાગ્યું કે આ મધ્યરાત્રે એક દીપશિખા ચિર અંધકારમાં ભળી ગઇ. પ્રકૃતિ પાસે એ જેવો બનાવ હતો તેવો જ બનાવ મનુષ્યના પ્રાણની શિખાનો

છે. એ પ્રાણશિખા કોઇ એક રાત્રે એકાએક બુઝાઈ વિસ્મૃત થાય છે.

ધીમે ધીમે પેલા હાડપિંજરની વાત યાદ આવી. તેના જીવિત કાળના વિષયની કલ્પના કરતાં એકાએક એમ લાગ્યું કે, જાણે એક ચેતન વ્યક્તિ અંધકારમાં દિવાલ ઉપરથી નીચે ઉતરી આવી, મ્હારા બિછાનાની આસપાસ ફર્યા કરે છે. તેનો ઉતાવળથી ચાલતો શ્વાસ સંભળાવા લાગ્યો. તે જાણે કોઇ વસ્તુ શોધતી હોય એવી રીતે ઝડપથી ફરવા લાગી. હું એટલું તો અવશ્ય સમજી શક્યો કે, એ સઘળી મ્હારા નિદ્રાહીન ગરમ મસ્તકની કલ્પના અથવા તરંગી ભેજાનો ભ્રમ છે. મ્હારા મસ્તકમાં ઝડપથી જે લોહી વહે છે તેનોજ અવાજ હું સાંભળું છું. આવું સમજવા છતાં મ્હારું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું. કારણ વગરનો આ ભય દૂર કરવા હું મ્હોટેથી બોલી ઉઠયો:—"કોણ છે?"

પગનો અવાજ મ્હારી શય્યા પાસે આવી સંભળાતો બંધ થયો તથા હું એવો ઉત્તર સાંભળી શક્યો કે, "હું મ્હારું પેલું હાડપિંજર શોધવા આવી છું."

મ્હેં વિચાર્યું કે, પોતાની કાલ્પનિક સૃષ્ટિ સમક્ષ ભય દર્શાવવો વૃથા છે. ઉશિકાને દૃઢતાથી પકડી રાખી હમ્મેશાંની પરિચિત વ્યક્તિ માફક મ્હેં કહ્યું:—"આવી મધ્યરાત્રે બહુ સારું કામ શોધી કાઢયું છે! હવે એ હાડપિંજરની તને શી જરૂર છે?"

અંધકારમાં બિછાનાની પાસેથી જ ઉત્તર મળ્યો, "તમે કેવું બોલો છો! મ્હારા હૃદયનાં હાડકાં એ હાડપિંજરમાં હતાં! મ્હારું છવ્વીસ વર્ષનું યૌવન એની ચારે તરફ વિકસિત થયું હતું; એ એક વખત જોવાની મ્હને ઇચ્છા ન થાય કે?"

તત્કાળ મ્હેં કહ્યું:—"વાત તો ખરી છે. તું ત્હારા હાડપિંજરની શોધ કર; હું ઉંઘી જવાનો પ્રયત્ન કરું છું."

તેણે કહ્યું:—"તમે એકલા હો એમ લાગે છે. હું તમારી પાસે બેસી થોડી વાતચિત કરું છું. પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં હું પણ માણસની સાથે બેસી માણસ સાથે વાત કરતી હતી. આ પાંત્રીસ વર્ષથી હું કેવળ શ્મશાનના વાયુમાં હુ હુ અવાજ કરી ભટકું છું. આજે તમારી પાસે બેસી ફરી એક વખત માણસની માફક વાતચિત કરું છું."

મ્હને એમ લાગ્યું કે, કોઇ મ્હારા ઓછાડના પાસે બેઠું. નિરુપાય બની મ્હેં સહજ ઉત્સાહસહિત કહ્યું:—"બહુ સારું. મન પુષ્કળ પ્રફુલ્લ થાય એવી વાત તું કહે."

તેણે કહ્યું:—"સર્વોત્તમ મજાહ કિંવા આનંદની વાત સાંભળવી હોય તો હું મ્હારું જીવનવૃત્તાંત જ કહું?"

આ વખતે ટાવરમાં ટંગ ટંગ અવાજ કરતા બે ટકોરા વાગ્યા. એ વ્યક્તિ કહેવા લાગી:—"જ્યારે હું માણસ હતી અને ન્હાની હતી ત્યારે એક વ્યકિતથી જમ જેટલી બ્હીતી હતી. એ મ્હારા પતિ હતા. જાળમાં સપડાવાથી માછલીની જેવી સ્થિતિ થાય તેવી જ સ્થિતિ મ્હારી મ્હારા સ્વામી પાસે હતી. મ્હને એમજ લાગતું કે, કોઇ એક સંપૂર્ણ અપરિચિત જીવ જાળ નાખી મ્હને મ્હારા સ્નિગ્ધ તેમજ ગંભીર જન્મજળાશયમાંથી બ્હાર ખેંચી કાઢી લઇ જાય છે; તેના પંઝામાંથી કોઇ પણ રીતે મ્હારી મુક્તિ થાય તેમ નથી. વિવાહ થયા પછી બે મહિને જ મ્હારા સ્વામીનું મૃત્યુ થયું. મ્હારાં સગાં સંબંધીઓએ મ્હારા વતી ઘણું કલ્પાંત કર્યું. મ્હારા સસરાએ અનેક લક્ષણો મેળવી મ્હારાં સાસૂને કહ્યું:—'શાસ્ત્રમાં જે કન્યાને વિષકન્યા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે જ આ કન્યા છે.' એ વાત હજી પણ મ્હને બરાબર યાદ છે. સાંભળો છો કે? મ્હારી આ વાત તમને કેવી લાગે છે?"

મ્હેં કહ્યું:—“ ઘણી સારી લાગે છે. વાતની શરુઆત ઘણી રસિક છે.”

“ત્યારે સાંભળો. આનંદથી હું બાપને ઘેર પાછી આવી. ધીમે ધીમે મ્હારી ઉમ્મર વધવા લાગી. લોકો મ્હારાથી છુપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ હું પોતે સારી રીતે જાણતી હતી કે, મ્હારા જેવી સુંદરી ભાગ્યે જ સંસારમાં નજરે પડે છે. તમે શું ધારો છો ?”

“ત્હારું કહેવું સંભાવિત હોય એમ લાગે છે; છતાં મ્હેં તો તને કોઇ વખતે જોઇ નથી.”

“શું કહો છો ? જોઇ નથી ? મ્હારું આ હાડપિંજર ! હા-હા–હા–હા ! હું મશ્કરી કરતી નથી. અરેરે ! હમણાં હું કેવી રીતે સાબિત કરું કે, આ બે આંખોના ખાલી ખાડાઓમાં બે વિશાળ કાળી તેજસ્વી આંખો હતી ! ગુલાબી અધરોષ્ઠ ઉપર જે મૃદુહાસ્ય હતું તેની કલ્પના કરાવી શકાય એવો કોઇ માર્ગ હવે રહ્યો નથી. વળી આ કેટલાંક શુષ્ક હાડકાં ઉપર જે લાલિત્ય, લાવણ્ય, યૌવનના તરંગ વગેરે દિવસે દિવસે પ્રસ્ફુટિત થતું હતું તેની હમણાં તમને વાત કહેતાં હસવું આવે છે તેમજ ક્રોધ પણ ઉપજે છે. મ્હારા એ શરીરમાંથી અસ્થિવિદ્યા શીખી શકાય એવી એ વખતના મ્હોટા મ્હોટા ડૉકટરોની પણ ધારણા નહોતી. હું જાણું છું કે, કોઇ એક ડૉકટરે પોતાના એક અંગત મિત્ર આગળ મ્હારો ઉલ્લેખ ‘કનકચંપા’ કહીને કર્યો હતો. એનો અર્થ એટલો જ હતો કે, પૃથ્વીનાં બીજાં સઘળાં મનુષ્યો અસ્થિવિદ્યા અને શરીરતત્વનાં દૃષ્ટાન્તસ્થળ હતાં; કેવળ હું એકલી જ સૌન્દર્યરૂપી પુષ્પના જેવી હતી. કનકચંપામાં હાડપિંજર હોય ખરું કે ?

“હું જ્યારે ચાલતી ત્યારે તમે મ્હને જોઇ હોત તો સમજી શકત કે, એક હીરો હલાવતાં તેની ચારે તરફ જેવી રીતે જ્યોતિ

ઝગઝગી ઉઠે તેવી જ રીતે મ્હારા દેહની પ્રત્યેક ગતિમાં સૌન્દર્યનું તેજ સ્વાભાવિક રીતે જ ઝગઝગી ઉઠતું હતું. વચ્ચે વચ્ચે ઘણા સમય સુધી હું પોતે જ મ્હારા બન્ને હાથ જોયા કરતી હતી. પૃથ્વીના સઘળા ઉદ્ધત પુરુષોનાં મ્હોંમાં લગામ નાખી તેમને બરાબર પકડી રાખી શકે એવા એ બે હાથ હતા. સુભદ્રા જ્યારે અર્જુનને લઇ વિજયરથમાં બેસી ત્રણ લોકને વિસ્મિત કરી રથ ચલાવી ગઇ હતી ત્યારે તેના હાથ સુંદર, હથેળી લાલચોળ અને આંગળીઓ લાવણ્યશિખા જેવી હશે એમ મ્હને લાગે છે.

" પરંતુ મ્હારા નિર્લજ્જ, ખુલ્લા, અલંકાર વગરના વૃદ્ધ હાડપિંજરે તમારી આગળ મ્હારા નામ વિરુદ્ધ ખોટી સાક્ષી આપી છે. એ વખતે હું નિરુપાયે ચુપ હતી. એથી જ પૃથ્વીનાં સઘળાં મનુષ્યોમાંથી તમારા ઉપર મ્હને વિશેષ ગુસ્સો ભરાયો છે. મ્હારું સોળ વર્ષનું જીવતું, યૌવનના તાપથી ગરમ બનેલું લાલચોળ રૂપ એક વખતે તમને બતાવી, ઘણા કાળની તમારી નિદ્રા ઉડાવી દઇ તમારી અસ્થિવિદ્યાને અસ્થિર બનાવી હાંકી કાઢવાની મ્હને ઘણી ઇચ્છા થાય છે."

મ્હેં કહ્યું:—" જો હમણાં તને શરીર હોત તો હું તને સ્પર્શ કરીને કહેત કે, અસ્થિવિદ્યા તરફ મ્હને બિલકુલ રૂચિ નથી. ત્હારું ભુવનમોહન પૂર્ણયૌવનનું રૂપ રજનીના અંધકારપટ ઉપર પૂર્ણતેજથી પ્રકાશી નીકળ્યું છે. હવે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી."

" મ્હારી કોઇ બ્હેનપણી નહોતી. મ્હારા ભાઇએ વિવાહ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. અંતઃપુરમાં હું એકલી જ હતી. બગીચામાં એક વૃક્ષની છાયા નીચે બેસી હું વિચારતી હતી કે, આખી દુનિયા મ્હને ચ્હાય છે, સઘળા તારાઓ મ્હારું નિરીક્ષણ કરે છે, વાયુ વારંવાર ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી મ્હારી આસપાસ ફુંકાય છે. વળી જે તૃણાસન ઉપર હું બે પગ મૂકીને બેસતી હતી તેનામાં

એ ચૈતન્ય હોત તો તે ફરીથી અચેતન બની જાત. પૃથ્વીના સઘળા યુવાન પુરુષો આ તૃણપુંજનું રૂપ ધારણ કરી મ્હારા ચરણો નીચે ઉભા રહ્યા હોય એવી કલ્પના હું કરતી હતી. હૃદયમાં કોઇ પણ કારણ સિવાય એક પ્રકારની અવ્યક્ત વેદના હું અનુભવતી હતી.

" મ્હારા ભાઈના એક મિત્ર શશિશેખર જ્યારે મેડિકલ કૉલેજમાં પસાર થઇ આવ્યા ત્યારે તેઓ જ અમારા ઘરના ડૉક્ટર બન્યા. પહેલાં છુપી રીતે ઘણી વખતે મ્હેં તેમને જોયા હતા. મ્હારા ભાઈ તો ઘણા અદ્દભુત માણસ હતા—પૃથ્વીને તેઓ બરાબર આંખ ખોલીને જોઇ શકતા નહોતા. ખરી રીતે જોવા જતાં તેઓ સંસારને એક છેડે જઇને બેઠા હતા.

" કેવળ એક શશિશેખર જ તેમના મિત્ર હતા. આમ હોવાથી બ્હાર એકત્રિત થતા યુવકોમાં હું શશિશેખરનું સર્વદા દર્શન કરી શકતી હતી. સંધ્યાકાળે પુષ્પતરૂઓ ઉપર હું જ્યારે સમ્રાજ્ઞીનું આસન સ્વીકારતી હતી ત્યારે પૃથ્વીની સઘળી પુરુષજાતિ શશિશેખરની મૂર્ત્તિ ધારણ કરી મ્હારા ચરણોમાં ઉપસ્થિત થતી હતી,—સાંભળો છો કે ? કેમ લાગે છે ?"

મ્હેં નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—" મ્હને એમ લાગે છે કે, જો હું શશિશેખર થઇ જન્મ્યો હોત તો સારું થાત. "

" પ્રથમ બધી વાત સાંભળો. એક દિવસે મ્હને તાવ આવ્યો હતો. આકાશમાં વાદળાં ઘેરાએલાં હતાં. ડૉક્ટર મ્હને જોવા આવ્યા હતા. એ પ્રથમ દર્શન હતું.

" મ્હેં બારી તરફ મ્હોં રાખ્યું હતું. સંધ્યાની ઉજ્વળ જ્યોતિથી રોગીમુખની મલિનતા દૂર કરવાની મ્હારી ઇચ્છા હતી. ડૉક્ટરે જ્યારે ઓરડામાં પ્રવેશ કરી એક વખત મ્હારા મુખ તરફ

જોયું ત્યારે મનમાં ને મનમાં મ્હેં ડૉક્ટર બનીને કલ્પનાથી મ્હારા પોતાના મુખ તરફ જોયું. સંધ્યાકાળની એ જ્યોતિમાં કોમળ ઉશિકા ઉપર કુસુમપલ્લવના જેવું પરંતુ સહજ વિવર્ણ એક મુખ હતું. કેશગુચ્છની કેટલીક લટો લલાટ ઉપર આવી પડી હતી તથા લજ્જાથી નમી ગયેલી વિશાળ આંખોનાં પલ્લવોએ કપોળ ઉપર છાયાનો વિસ્તાર કર્યો હતો.

" ડૉક્ટરે નમ્ર તથા મૃદુ સ્વરે ભાઇને કહ્યું, ' એક વખત હાથ જોવો પડશે. '

" મ્હેં મ્હારો સુકોમળ હાથ ઓઢેલા વસ્ત્રમાંથી બ્હાર કાઢયો. એક વખત હાથ તરફ જોઇ મ્હેં વિચાર્યું, જો એ હાથમાં લીલી બંગડીઓ હોત તો તે વિશેષ સુંદર દેખાત. રોગીનો હાથ લઈ નાડી તપાસતાં ડૉક્ટરની આવી અસ્થિરતા અત્યાર પૂર્વે મ્હેં કદાપિ જોઈ નહોતી. ધ્રુજતી આંગળીઓથી ડૉક્ટરે મ્હારી નાડી તપાસી. તેઓ મ્હારા જ્વરની ગરમી સમજી શક્યા તથા તેમના અંતરની નાડી કેવી રીતે ચાલે છે એનો હું પણ કાંઇક આભાસ મેળવી શકી. કેમ, મ્હારી વાત ખરી લાગતી નથી ? "

મ્હેં કહ્યું, " શા માટે ખરી ન લાગે ! મનુષ્યની નાડી સર્વ-સ્થિતિમાં સમાન ભાવથી ચાલતી નથી. "

" કાળક્રમે ફરી બે ચાર વખત બીમાર પડી આરોગ્ય મેળવ્યા પછી મ્હેં " જોયું કે, મ્હારી સંધ્યાકાળની પેલી માનસિક સભામાં પૃથ્વીના કરોડો પુરુષોની સંખ્યા ઘણી ઘટી જઇ છેવટે એકમાં આવી અટકી. મ્હારી પૃથ્વી જનશૂન્ય જેવી બની ગઇ. જગતમાં કેવળ એક ડૉક્ટર અને એક રોગી અવશિષ્ટ રહ્યાં.

સંધ્યાકાળે છુપી રીતે હું કેસુડા રંગની એક સાડી પહેરતી હતી. બરાબર ચોટલો ઓળી તેમાં બેલફુલ ગુંથી લેતી હતી. પછી હાથમાં એક આયનો લઇ બાગમાં જઇને હું બેસતી હતી. એ વખતે ડૉક્ટર બનીને હું મ્હારું દર્શન કરતી હતી, મુગ્ધ થતી

હતી, ન્હાતી હતી, પ્રેમ કરતી હતી; છતાં પ્રાણની અંદર એક દીર્ઘ નિશ્વાસ સંધ્યાકાળના વાયુની માફક હુ હુ કર્યા કરતો કરતો હતો.

"એ વખત પછી હું એકલી નહોતી; જ્યારે ચાલતી ત્યારે પગની આંગળીઓ પૃથ્વી ઉપર કેવી રીતે પડે છે તે જોઇ વિચારતી કે મ્હારી એ ચાલ પરીક્ષામાં પસાર થએલા નવીન ડૉકટરને કેવી લાગશે! મધ્યાન્હકાળે ગંભીર નિસ્તબ્ધતામાં વચ્ચે વચ્ચે એકાદ પંખી ઘણે દૂર કાંઇ અવાજ કરતું ઉડી જતું હતું. અને હું સફેદ ચાદર બિછાવી પોતાને હાથે બિછાનું કરી સૂતી હતી. બિછાનામાં પડેલા મ્હારા એક ખુલ્લા હાથને જોઇ હું એમ વિચારતી કે, કોઇ તેના ઉપર ચુંબન કરી ધીમે ધીમે ચાલ્યું જાય છે. હવે એમ ધારો જોઇએ કે, આ વાત હું આટલેથી બંધ કરું તો?"

મ્હેં કહ્યું:—"તો પણ કાંઈ ખોટું નથી; જો કે એથી વાત થોડી અપૂર્ણ રહે છે ખરી; પરંતુ કલ્પનાની સહાયતાથી તેને પૂર્ણ કરવામાં બાકીની રાત સહેલાઇથી વીતિ જાય તેમ છે."

"પરંતુ એમ કરવાથી વાત ઘણી ગંભીર થઈ પડે છે. એનો ઉપહાસ ક્યાં રહે છે! ઠીક, પછી સાંભળો. થોડી ઘણી ખ્યાતિ મળતાં જ અમારા મકાનના પહેલે માળે ડૉકટરે પોતાનું દવાખાનું ઉઘાડ્યું. પછી હું હસતાં હસતાં ઔષધની હકીકત તેમને પૂછતી હતી. ડૉકટરી સંબંધીની વાતચિત કરતાં કરતાં ઝેરની હકીકત સહેલાઇથી મનુષ્ય કેવી રીતે મરી શકે વગેરે હકીકત, તેમને પૂછતી હતી. ડૉકટરી સંબંધીની વાતચિત કરતાં કરતાં ડૉકટરનું મ્હોં ખુલી જતું હતું. મૃત્યુની હકીકત સાંભળી સાંભળીને તે જાણે કે ઘરના જાણીતા માણસ જેવું થઇ ગયું. આખા જગતમાં પ્રેમ અને મૃત્યુ એ બેને જ હું જોવા લાગી.

" મ્હારી વાત પૂરી થવા આવી છે; હવે બહુ બાકી નથી."

મ્હેં મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—" રાત પણ પૂરી થવા આવી છે."

" થોડા દિવસ સૂધી ડૉક્ટર ઘણા અસ્થિર જોવામાં આવતા હતા. મ્હારી પાસે તેઓ ઘણા શર્માતા હતા. એક દિવસે હમ્મેશાંના કરતાં વિશેષ સાજસજ્જા કરી ભાઇની ઘોડાગાડી તેમણે તૈયાર કરાવી. તેઓ રાતે કોઇ સ્થળે જવાના હતા.

" હવે હું સ્થિર રહી શકી નહિ. ભાઇ પાસે જઈ આસ-તેમની કેટલીક વાતચિત કર્યા પછી મ્હેં પૂછ્યું, ' ભાઇ ! ડૉક્ટર સાહેબ આજે ગાડી લઇ ક્યાં જાય છે ? '

" ટૂંકમાં ભાઈએ ઉત્તર આપ્યો, ' મરવા "

" મ્હે કહ્યું, ' ના, ખરી વાત કહો. "

" પ્રથમના કરતાં સહજ વિશેષ ખુલાસો કરીને તેમણે કહ્યું, ' વિવાહ કરવા. '

" મ્હેં કહ્યું, ' આ ખરી વાત છે કે ! ' આમ કહી હું પુષ્કળ હસવા લાગી.

" ધીમે ધીમે હું એમ સાંભળી શકી કે આ વિવાહથી ડૉક્ટરને બાર હજાર રૂપિયા મળવાના હતા.

" પરંતુ મ્હારી પાસે એ સમાચાર છુપાવી મ્હારું અપમાન કરવાનું શું કારણ હતું ? જો તેઓ આવું કામ કરશે તો હું હૃદય ચીરી મરી જઇશ એમ ક્યાં મ્હે તેમને કહ્યું હતું ? પુરુષ ઉપર વિ-શ્વાસ રાખી શકાય તેમ નથી; પૃથ્વીમા મ્હેં કેવળ એક જ પુરુષ જોયો છે તથા એક જ ક્ષણે સઘળું જ્ઞાન મેળવ્યું છે.

" રોગી તપાસી સંધ્યા થતાં પૂર્વે ડૉક્ટર ઘરમાં આવ્યા એટલે મ્હેં પુષ્કળ હસતાં હસતાં કહ્યું, ' ડૉક્ટર મહાશય ! આજે આપનો વિવાહ છે ને ? '

"મ્હારી પ્રફુલ્લતા જોઇ ડૉક્ટર લજ્જિત થવાને બદલે ચિંતાતુર થયા.

"મ્હેં પૂછ્યું, 'વાજીંત્રો વગેરેની વ્યવસ્થા કેમ નથી કરી. ?'

"આ પ્રશ્ન સાંભળી એક નિશ્વાસ મૂકી તેમણે કહ્યું, 'વિવાહનો પ્રકાર એટલો બધો આનંદજનક છે કે ?'

"આ શબ્દો સાંભળી હસી હસીને હું અસ્થિર બની ગઇ. આવી વાત મ્હેં કદાપિ સાંભળી નહોતી. મ્હેં કહ્યું, 'વાજીંત્રો અને દીપમાળાઓનો બંદોબસ્ત થવો જ જોઇએ.'

પછી ભાઇને મ્હેં અનેક રીતે સમજાવ્યા એટલે તેઓ ઉત્સવની યથોચિત વ્યવસ્થા કરવામાં ગુંથાયા.

"પછી હું વાતચિત કરવા લાગી. વધૂ ઘરમાં આવશે એટલે શું કરશો એવો પ્રશ્ન પૂછી મ્હેં કહ્યું, 'ડૉક્ટર મહાશય ! એ વખતે પણ આપ રોગીની નાડી તપાસતા ફર્યા કરશો કે ?' હી-હી-હી ! જો કે માણસનું અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને પુરુષનું મન દષ્ટિગોચર હોતું નથી; છતાં મ્હારી આ વાતથી ડૉક્ટરનું હૃદય વીંધાઇ ગયું હતું એમ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહી શકું છું.

"મોડી રાત્રે લગ્ન હતું. સંધ્યાકાળે ડૉક્ટર ભાઇની સાથે અગાશીમાં બેસી મદ્યથી ભરેલાં એક બે પાત્રને ઇનસાફ આપતા હતા. બન્નેને મદ્યપાનની ટેવ હતી. ધીમે ધીમે આકાશમાં ચંદ્રનો ઉદય થયો.

"મ્હેં હસતાં હસતાં નજીક જઇને કહ્યું, 'ડૉક્ટર મહાશય ! યાત્રાનો વખત થયો છે એ વાત ભૂલી ગયા છો કે શું ?'

"આ સ્થળે બહુજ થોડી વાત કહેવાની જરૂર છે. અત્યાર સુધીમાં છુપી રીતે દવાખાનામાં જઇ હું થોડું વિષ લઇ આવી હતી તથા એ વિષનો કેટલોક અંશ છુપી રીતે સુયોગ મળતાં

ડૉકટરના ગ્લાસમાં મ્હેં ભેળવી દીધો હતો. કયું વિષ ખાવામાં આવતાં મનુષ્યનું મૃત્યુ થાય છે એ હું ડૉકટર પાસે શીખી હતી.

"એક જ ઘુંટડે પાત્રમાં અવશિષ્ટ રહેલા મદ્યનું પાન કરી ડૉકટરે સહજ આર્દ્ર અને ગદ્‌ગદ કંઠે કહ્યું, 'ત્યારે હું જાઉં છું.'

"શરણાઇનો શોર થવા લાગ્યો, વાજીંત્રો વાગવા લાગ્યાં. મ્હેં એક બનારસી સાડી પહેરી. પેટીમાં જેટલાં ઘરેણાં હતાં તે બધાં બ્હાર કાઢી પહેરી લીધાં. કપાળમાં કુમકુમનો ચાંલ્લો કર્યો. પછી બગીચામાં આવેલા પેલા બકુલવૃક્ષ નીચે મ્હેં બિછાનું બિછાવ્યું.

"રાત્રિ ઘણી સુંદર હતી, જ્યોત્સ્ના પ્રકાશતી હતી અને સુપ્ત જગતની ક્લાન્તિ હરી લઈ દક્ષિણવાયુ વિહરતો હતો. બાગમાં જુઈ અને વેલફુલની સુગંધિનો વિસ્તાર થયો હતો.

"વાજીંત્રો અને શરણાઇનો અવાજ ધીમે ધીમે જ્યારે દૂર ચાલ્યો ગયો, જ્યોત્સ્ના મલિન થતાં અંધકારનો જ્યારે વિસ્તાર થયો, તરૂપલ્લવ, આકાશ તથા સમસ્ત જીવનનાં ઘરબાર લઇને જ્યારે મ્હારી ચારે તરફથી માયાની માફક અદૃશ્ય થઇ જવા લાગી ત્યારે હું આંખો મીંચી હસી.

"લોકો આવીને જ્યારે મ્હને જુએ ત્યારે આ હાસ્ય જાણે કે રંગીન નશાની માફક મ્હારા અધર ઉપર કાયમ રહે એવી મ્હારી ઇચ્છા હતી. મ્હારી અનંતરાત્રિના વાસરઘરમાં ધીમે ધીમે જ્યારે હું પ્રવેશ કરું ત્યારે આ હાસ્ય અત્રેથી મુખ ઉપર લઇ જવાની ઇચ્છા હતી. ક્યાં છે એ વાસરઘર? ક્યાં છે મ્હારો એ વિવાહનો વેશ? મ્હારા પોતાનામાંથી ખટખટ અવાજ થતાં જાગીને જોયું તો ત્રણ બાળકો મ્હને લઈ અસ્થિવિદ્યા શીખતા હતા. હૃદ-યમાં જે સ્થળે સુખ દુઃખ અનુભવાતાં હતાં તથા યૌવનની પાંખ-

ટીઓ એક પછી એક ખીલતી હતી ત્યાં માસ્તર સોટી ધરીને કયા લાકડાનું કયું નામ છે એ શીખવતા હતા. મ્હારા ઓષ્ઠ ઉપર જે અંતિમ હાસ્ય હતું, એ તમે જોઇ શક્યા હતા કે?

"કેમ, વાત કેવી લાગી?"

મેં કહ્યું:—"વાત ઘણી પ્રફુલ્લકર છે."

આ વખતે સવાર થયું હતું. મેં કહ્યું, 'હજી વાત બાકી છે કે?' કાંઇ ઉત્તર મળ્યો નહિ.

પ્રભાતકાળના પ્રકાશનો ઓરડામાં સંચાર થયો.

બહાર અને અંદર

34326

વિપિનકિશોરનો જન્મ શ્રીમંતને ઘેર થયો હતો, તેથી તે જે પ્રમાણમાં ખરચ કરવાનું જાણતો હતો તેનાથી અડધા પ્રમાણમાં પણ કમાવાનું જાણતો નહોતો. આમ હોવાથી જે ઘરમાં તેનો જન્મ થયો હતો એ ઘરમાં વિશેષ દિવસ સુધી તેનાથી રહી શકાયું નહિ.

કોમળ અંગવાળો તથા દેખાવડો વિપિનકિશોર ગાવા બજાવવામાં ઉસ્તાદ હતો. કામકાજમાં તે ઘણો અપટુ હતો, સંસારને માટે સર્વથા નિરુપયોગી હતો, જીવનયાત્રાનો નિર્વાહ કરવામાં તે જગન્નાથદેવના રથના જેવો અચળ હતો; એ રથને ચલાવવા માટે જેટલી તૈયારી જોઇએ તેટલી જ તૈયારી હમણાં વિપિનકિશોરને પોતાનો જીવનરથ ચલાવવા માટે મળી આવી હતી.

સાભાગ્યના પ્રસાદથી રાજા ચિત્તરંજને સ્ટેટ ઑફ વૉર્ડ્‌સમાંથી પોતાની મિલકત મેળવી મોજશોખ માટે નાટક કંપની સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો હતો. વિપિનકિશોરનો સુંદર ચહેરો તથા ગાન ગાવાની તેમજ ગાન રચવાની તેની શક્તિથી મુગ્ધ થઇ પ્રેમપૂર્વક રાજાસાહેબે તેને પોતાના નોકરોમાં દાખલ કર્યો હતો.

રાજા બી, એ. પાસ હતા. તેમનામાં કોઈ પણ પ્રકારની ઉચ્છ્રંખલતા નહોતી. તેઓ મ્હોટા માણસ હોવા છતાં નિયમિત સમયે તથા ચોક્કસ સ્થળે શયન ભોજન કરતા હતા. વિપિનકિશોરનું આગમન થયા પછી તેમની નિયમિતતા દૂર થઇ ગઇ. તેનાં ગાન સાંભળતાં સાંભળતાં તથા તેણે રચેલા સંગીત નાટકની ચર્ચા કરતાં કરતાં ખોરાક ઠંડો થઇ જતો હતો-રાત ઘણી વીતિ જતી હતી. દીવાનજી એમ કહેતા કે, તેમના સ્થિર સ્વભાવવાળા માલિકના

ચરિત્રમાં જો કાંઇ દોષ હોય તો વિપિનકિશોરના તરફ તેમની અતિશય આસક્તિ હતી, એ જ હતો.

રાણી વસંતકુમારી મૃદુસ્વરે ઠપકો આપતી હોય તેમ તેણે સ્વામીને કહ્યું:—" આ વાંદરો ક્યાંથી તમારું શરીર ખરાબ કરવા અહીં આવ્યો છે ! એ દૂર થશે ત્યારે જ મ્હારા જીવને ટાઢક વળશે. "

યુવતી સ્ત્રીની ઇર્ષ્યાથી રાજા મનમાં ને મનમાં ખુશી થતા હતા—હસતા હતા. તેઓ એમ વિચારતા હતા કે, સ્ત્રીઓ જેને ચ્હાય છે તેને જ જાણે છે. જગતમાં સ્નેહનાં પાત્ર ઘણાં હોય છે એ વાત સ્ત્રીઓના શાસ્ત્રમાં લખેલી હોતી નથી. જે માણસે સ્ત્રીના કાનમાં વિવાહના મંત્રોનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય છે તે માણસ માટે જ સ્ત્રીજાતિનો સઘળો આદર હોય છે. પતિને જમવા આવતાં જો અડધા કલાકનો વિલંબ થાય છે તો તે સ્ત્રીને માટે અસહ્ય થઇ પડે છે. સ્વામીના આશ્રિતને દૂર કરી દેવાથી તેને એક મુઠી અનાજ મળશે કે કેમ તેની ચિંતા સ્ત્રીને હોતી નથી. સ્ત્રીજાતિનો આવો વિચારશૂન્ય પક્ષપાત કદાચ દૂષણીય હશે; પરંતુ ચિત્તરંજનને આ પક્ષપાત અપ્રીતિકર લાગ્યો નહિ. એટલા માટે તેઓ વારંવાર વિપિનનાં વિશેષ ગુણગાન કરી પોતાની સ્ત્રીને ચ્હીડવતા તથા આનંદ અનુભવતા હતા.

આ રાજકીય રમત બીચારા વિપિન માટે સારી નીવડી નહિ. અંતઃપુરની વિરુદ્ધતાથી તેના ભોજનાદિની વ્યવસ્થામાં પગલે પગલે કાંકરા પડવા લાગ્યા. ધનવાન ઘરના નોકર, આશ્રિત ગૃહસ્થ લોક તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ વિરુદ્ધતા દર્શાવે છે—રાણીના અત્યાચારનું દર્શન કરી, સાહસ મેળવી તેઓ અંદરખાનેથી વિપિન તરફ ઘણો તિરસ્કાર દર્શાવતા હતા.

એક દિવસે રાણીએ હરિયાને ઠપકો આપતાં કહ્યું:—" તું આખો દિવસ શું કરે છે ? કોઇ પણ કામ વખતે તું નજરે પડતો નથી ! "

હરિયાએ કહ્યું:—"રાજા સાહેબની આજ્ઞાનુસાર વિપિન બાબુની સરભરા કરવામાં મ્હારો વખત પસાર થઈ જાય છે."

રાણીએ કહ્યું:—"ઓહો! વિપિનબાબુ તો મ્હોટા નવ્વાબ બની ગયા હોય એમ લાગે છે!"

બીજા દિવસથી હરિયાએ વિપિનનો એંઠવાડો કાઢવાનું બંધ કર્યું. કોઇ કોઇ વખતે તો તે ખાવાનું સુદ્ધાં ઢાંકી જતો નહોતો. ટેવ નહિ હોવા છતાં વિપિન પોતાનાં એંઠાં વાસણો પોતાને હાથે સાફ કરવા લાગ્યો તથા વચ્ચે વચ્ચે ઉપવાસ કરવા લાગ્યો. એ સંબંધી રાજા પાસે ફરિયાદ કરવી એ એના સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતું. કોઇ પણ ચાકર સાથે તકરાર કરી જાણી જોઈ તે પોતાનું અપમાન કરાવતો નહિ. આવી રીતે વિપિનના ભાગ્યમાં બ્હારથી પ્રેમ વધવા લાગ્યો તથા અંદરથી તિરસ્કારનો પાર ન રહ્યો.

'સુભદ્રાહરણ' નામક સંગીત નાટક રીહર્સલને અંતે તૈયાર થયું હતું. રાજમહાલયના આંગણામાં જ એનો અભિનય થયો. રાજાએ પોતે કૃષ્ણનો વેશ લીધો અને વિપિને અર્જુનનો વેશ લીધો. અહા! અર્જુનનો જેવો કંઠ હતો તેવું જ તેનું રૂપ હતું! દર્શકો ઉપરાઉપરી ધન્યવાદ આપવા લાગ્યાં.

રાત્રે રાજાએ આવી રાણી વસંતકુમારીને પૂછ્યું:—"ખેલ કેવો લાગ્યો?"

રાણીએ કહ્યું:—"ઘણો સારો. વિપિને અર્જુનનો વેશ ભજવવામાં કમાલ કરી છે! એનો ચ્હેરો સુંદર અને કંઠ મધુર છે!"

રાજા બોલ્યા:—"અને મ્હારો ચ્હેરો કદરૂપો છે કે? મ્હારો રાગ પણ સારો નથી કેમ?!"

રાણી બોલી:—"તમારી વાત અલગ છે!" આમ કહી તેણે પાછી વિપિનના અભિનયની વાત કાઢી.

રાજાએ પહેલાં આજની રાણીની ભાષા કરતાં પણ વિશેષ ઉત્તેજિત ભાષામાં રાણી પાસે વિપિનનાં ગુણગાન કર્યાં હતાં; છતાં આજે રાણીને મુખે કેવળ આટલી પ્રશંસા સાંભળી તેમણે એમ વિચાર્યું કે, મૂર્ખ માણસો વિપિનની હદ ઉપરાંત પ્રશંસા કરે છે! એનો મ્હેરો અને કંઠસ્વર કાંઇ વિશેષ પ્રશંસાપાત્ર નથી! થોડા કાળ પૂર્વે રાજા પણ ઉપરોક્ત મૂર્ખ માણસોના વર્ગમાં હતો. આજે એકાએક કયા કારણથી તેની વિચારશક્તિ જાગૃત થઇ!

બીજા દિવસથી વિપિનના ભોજનની ઘણી સારી વ્યવસ્થા થઇ. વસંતકુમારીએ રાજાને કહ્યું:—"વિપિનને કચેરીની અંદર નોકર ચાકર સાથે જમવા બેસાડવો એ એક પ્રકારનો અન્યાય છે. ગમે તેમ હો; પણ પૂર્વે એક વખતે તેની સ્થિતિ સારી હતી."

રાજાએ વાતને ઉડાવી દઇ ટૂંકમાં જ કહ્યું:—"હં."

પુત્રને અન્નપ્રાશન કરાવવાનો શુભ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો એટલે ફરીથી એક વખતે નાટક જોવાની ઇચ્છા રાણીએ દર્શાવી. રાજાએ રાણીની એ ઇચ્છા તરફ આંખ આડા કાન કર્યા.

એક દિવસે કપડાં જોઇએ એવાં સારાં ધોવાયલાં નહિ હોવાથી રાજાએ હરિયાને ઠપકો આપ્યો. ઠપકો સાંભળી તેણે કહ્યું:—"હું શું કરું? રાણીમાની આજ્ઞાથી વિપિનબાબુની સેવાચાકરી કરવામાં મ્હારો વખત વીતિ જાય છે."

રાજાએ ક્રોધે ભરાઇ કહ્યું:—"એમ! વિપિન મ્હોટો નવ્વાબ બની ગયો છે! એનાથી પોતાનાં વાસણ પણ સાફ નથી કરી શકાતાં કે!"

સંધ્યાકાળે જ્યારે સંગીતની આલોચના થાય ત્યારે પાસેના ઓરડામાં પર્દા પાછળ રહી વિપિનનાં ગાન સાંભળવાની ઇચ્છા રાણીએ રાજા પાસે પ્રકટ કરી. હવે રાજાએ વખત નહિ ગુમાવતાં

પ્રથમની માફક બરાબર નિયમિત સમયે જમવા તથા સુઇ રહેવા માંડ્યું. સંગીતની ચર્ચા બંધ પડી ગઇ.

મધ્યાન્હકાળે રાજા જમીનદારીનું કામકાજ તપાસતા હતા. એક દિવસે તેઓ હમ્મેશાંના કરતાં કાંઇક વહેલા અંતઃપુરમાં ગયા. એ વખતે રાણી કાંઇ વાંચતી હતી. રાજાએ પૂછ્યું:—"શું વાંચે છે ?"

રાણીએ પ્રથમ સહજ ગભરાઇને કહ્યું:—"વિપિનબાબુનાં ગાનની એક ચોપડી મંગાવી તેમાંથી એક બે ગાન મોઢે કરૂં છું. તમારો શોખ એકાએક મટી જવાથી હવે ગાન સાંભળવાનું મળે તેમ નથી." એ શોખને ઘણા વખત પૂર્વે મટાડી દેવાના જે પ્રયત્નો રાણીએ કર્યા હતા તેનું તેને કોઇએ સ્મરણ કરાવ્યું નહિ.

બીજે જ દિવસે રાજાએ વિપિનને વિદાય કરી દીધો—કાલથી કેવી રીતે તેને એક મુઠી અનાજ મળશે એ સંબંધી તેમણે કાંઇ વિચાર કર્યો નહિ.

દુઃખ કેવળ એટલું જ નહોતું; અત્યાર સુધીમાં વિપિનનો રાજા ઉપર સરળ સ્નેહભાવ થયો હતો. પગાર કરતાં રાજાનો પ્રેમ તેને માટે વિશેષ કિંમતી થઇ પડ્યો હતો. ઘણો વિચાર કરી જોવા છતાં શા અપરાધથી આજે પોતે રાજાનો પ્રેમ ગુમાવી બેઠો એ વિપિન નક્કી કરી શક્યો નહિ. એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી પોતાના પુરાતન તંબુરાને ગલેફ પહેરાવી બંધુશૂન્ય બૃહત્ સંસારમાં તે બ્હાર નીકળી પડ્યો—જતી વખતે પોતાની પાસે વધેલા બે રૂપિયા તેણે રાજાના નોકર હરિયાને ઇનામમાં આપી દીધા.

મહામાયા

(૧)

મહામાયા અને રાજીવલોચને નદીતટ ઉપર આવેલા એક જીર્ણ મંદિરમાં મુલાકાત કરી.

મહામાયાએ કાંઇ બોલ્યા સિવાય પોતાની સ્વાભાવિક ગંભીર દૃષ્ટિમાં સહજ તિરસ્કાર ભેળવી રાજીવના મુખ તરફ જોયું. એનો અર્થ એ હતો કે 'આજે શા સાહસથી તમે આવા કવખતે મ્હને અત્રે બોલાવી છે. ? આજ સુધી હું તમારી સઘળી વાતો સાંભળતી આવી છું તેથી જ તમારી હિમ્મત આટલી બધી વધી ગઇ છે કે ?'

એક રીતે જોવા જતાં રાજીવ મહામાયાનો ભય રાખીને ચાલતો હતો તેથી આજના મહામાયાના દૃષ્ટિપાતે તેને વિચલિત બનાવી દીધો. એક બે વાત સ્થિરભાવથી ગોઠવીને કહેવાનો તેનો વિચાર હતો; પરંતુ એ વિચાર તે પાર પાડી શકયો નહિ. વળી વિના વિલંબે આ મિનલનું કાંઇ કારણ દર્શાવ્યા સિવાય પણ ચાલે તેમ નહોતું. તે ઝડપથી બોલી ઉઠયો:—" આપણે બન્ને અહીંથી નાસી જઇ વિવાહ કરીએ એવી મ્હારી ઇચ્છા છે. " રાજીવને જે વાત કહેવી હતી તે તેણે કહી તો ખરી; પરંતુ જે ભૂમિકા અથવા વાકયરચનાનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રથમ તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો તે પાર પડ્યો નહિ. તેની વાત તદ્દન નીરસ, અલંકારશૂન્ય તથા અદ્ભુત સંભળાઇ. એ વાત બોલીને તે પોતે જ ચંચળ બની ગયો. બીજી બે ચાર વાતનો સંબંધ જોડી અસલ વાતને નરમ કરવા જેટલી શક્તિ તેનામાં રહી નહિ. નદીતીરે

જીર્ણ મંદિરમાં મધ્યાન્હકાળે મહામાયાને બોલાવી એ મુરખ માણસે કેવળ એટલુંજ કહ્યું કે, " ચાલ આપણે વિવાહ કરીએ ! "

મહામાયા કુલિન ઘરની કુમારી હતી. તેની ઉમ્મર ચોવીસ વર્ષની હતી. એ યુવતીનું સૌન્દર્ય સર્વાંશે વિકસિત થયું હતું. શરત્કાળના તડકા જેવી તે જાણે કે કાચા સોનાની મૂર્ત્તિ હતી—એ તડકાના જેવી તેજસ્વી અને નીરવ હતી. તેની દષ્ટિ દિવસના પ્રકાશ જેવી ખુલ્લી તથા નિર્ભય હતી.

મહામાયાનો પિતા હયાત નહોતો—મ્હોટો ભાઈ હતો; તેનું નામ ભવાનીચરણ ચટ્ટોપાધ્યાય હતું. ભાઇ બ્હેનની પ્રકૃતિ મુખ્યત્વે કરીને સમાન હતી. મ્હોં બંધ હોવા છતાં તેના ઉપર એક પ્રકારનું એવું તેજ હતું કે મધ્યાન્હકાળની માફક ચુપકીદીથી બાળી શકે. લોકોને ભવાનીચરણનો કારણ નહિ હોવાં છતાં ભય લાગતો હતો.

રાજીવ વિદેશી માણસ હતો. એ ગામમાં આવેલા રેશમના કારખાનાના મુખ્ય સાહેબ તેને પોતાની સાથે લઇ આવ્યા હતા. રાજીવનો પિતા એ સાહેબનો નોકર હતો. તેનું મૃત્યુ થયા પછી તેના ન્હાની ઉમ્મરના પુત્ર રાજીવના ભરણપોષણનો ભાર પોતે ઉપાડી લઇ સાહેબ તેને તેની બાલ્યાવસ્થામાં જ બામનહાટીના કારખાનામાં લઈ આવ્યા હતા. જે પ્રાચીનકાળની વાત કહેવામાં આવે છે એ કાળમાં સાહેબલોકોમાં આવી સહૃદયતા ખાસ કરીને જોવામાં આવતી હતી. બાળકની સાથે કેવળ તેની સ્નેહમગી ફોઇ હતી. તે રાજીવને સાથે લઇ ભવાનીચરણની પાડોશમાં રહેતી હતી. મહામાયા રાજીવની શૈશવસહચરી હતી તથા રાજીવની ફોઇ સાથે મહામાયાનું સુદૃઢ સ્નેહબંધન હતું.

રાજીવની ઉમ્મર વધતાં વધતાં સત્તર, અઢાર અને ઓગણીસ વર્ષની થઇ; છતાં ફોઇના પુષ્કળ આગ્રહ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી

તે વિવાહ કરતો નહોતો. બંગાળી છોકરામાં આવી અસામાન્ય બુદ્ધિ જોઇ સાહેબ ઘણા ખુશી થયા. સાહેબ કુંવારા હતા. ' રાજીવે પોતાનો જ આદર્શ સ્વીકાર્યો છે એમ તેમણે વિચાર્યું. એવામાં સાહેબનું મૃત્યુ થયું.

બીજી તરફથી જોઇતા પૈસાના અભાવે મહામાયા માટે યોગ્ય કુળવાન વર મળી આવતો નહોતો. એ કુમારીની ઉમ્મર પણ દિવસે દિવસે વધવા લાગી.

વાંચકોને કહેવાની જરૂર નથી કે, વિવાહબંધન દેવતાનું કાર્ય હોય તેમણે આજ સુધી આ નરનારી તરફ ઘણું દુર્લક્ષ્ય કર્યું હતું. પરંતુ પ્રેમબંધનનો ભાર જેમના તરફ હતો તેમણે અત્યાર સુધી પોતાના વખતનો નાશ કર્યો નહોતો. વૃદ્ધ પ્રજાપતિ જ્યારે ઝોકાં ખાતા હતા ત્યારે યુવક કામદેવ સંપૂર્ણ જાગૃત સ્થિતિમાં હતા.

ભગવાન્ કામદેવનો પ્રભાવ ભિન્ન લોક ઉપર ભિન્ન ભાવથી પ્રકાશિત થાય છે કામદેવતાની ઉત્તેજનાથી રાજીવ બે ચાર મનની વાત કહેવાનો સુયોગ શોધતો હતો; પરંતુ મહામાયા રાજીવને સુયોગ આપતી નહોતી. તેની નિસ્તબ્ધ ગંભીર દૃષ્ટિ રાજીવના વ્યાકુળ હૃદયમાં એક પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન કરતી હતી.

આજે સેંકડો વખત ગળાના સમ દઈ રાજીવ મહામાયાને આ જીર્ણ મંદિરમાં બોલાવી શક્યો હતો. પોતાના મનની સઘળી વાત આજે તેણે મહામાયાને કહી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. જીવનપર્યંત સુખ અગર મૃત્યુ એ બે વિષયનો આધાર આજની વાત ઉપર હતો. જીવનના આવા સંકટના દિવસે રાજીવે કેવળ એટલું જ કહ્યું કે ' આપણે બન્ને અહીંથી નાસી જઇને વિવાહ કરીએ ' આટલું કહ્યા પછી અભ્યાસ ભૂલી ગયેલા વિદ્યાર્થીની માફક કિંકર્તવ્યવિમૂઢ બની તે ઉભો રહ્યો.

રાજીવ આવી વાત કહેશે એવી મહામાયાના મનમાં કલ્પના સુદ્ધાં નહોતી. ઘણા સમય સુધી તે ચુપકીદી ધારણ કરી ઉભી રહી.

મધ્યાન્હકાળના અનેક અચોક્કસ કરૂણધ્વનિ હોય છે. એ ધ્વનિ આ નિસ્તબ્ધતામાં સંભળાવા લાગ્યા. વાયુને લીધે મંદિરનાં ભાંગેલાં બારણાં અત્યંત મૃદુ આર્ત્તસ્વરથી ધીમે ધીમે ઉઘડવા અને બંધ થવા લાગ્યાં. મંદિરના ગોખલાઓમાં બેઠેલાં કબુતરો મૃદુ અવાજ કરવા લાગ્યાં હતાં. સુકાં પાંદડાંઓ ઉપરથી ' સર સર ' અવાજ કરી ખીસકોલીઓ ચાલી જતી હતી. એકાએક ગરમ વાયુનો એક ઝપાટો મયદાન તરફથી આવી સઘળાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓ હલાવવા લાગ્યો, એકાએક નદીનું પાણી ભાંગેલા ઘાટના પગથીઆં ઉપર ચડી આઘાત કરવા લાગ્યું. આ સઘળા આકસ્મિક આળસુ અવાજો ભેદી બહુ દૂરથી એક ગોવાળીઆની વાંસળીનો મધુર સુર સંભળાતો હતો. મહામાયાના મુખ તરફ જોવાનું સાહસ નહિ હોવાથી રાજીવ જાણે કે શાન્ત સ્વપ્ન જોતો હોય એવી રીતે નદી તરફ જોઇ રહ્યો હતો.

થોડી ક્ષણ પછી મ્હોં ફેરવી રાજીવે ભિક્ષુકની માફક ફરી એક વખત મહામાયાના મુખ તરફ જોયું. મહામાયાએ માથું હલાવી કહ્યું:—" ના, એમ બની શકશે નહિ. "

જેવું મહામાયાએ માથું હલાવ્યું તેવી જ રાજીવની આશા જમીનદોસ્ત થઇ. રાજીવ ઘણી સારી રીતે જાણતો હતો કે, મહામાયાનું માથું મહામાયાના પોતાના નિયમ પ્રમાણે હાલતું; બીજા કોઇનામાં તેને વિચલિત કરવાની શક્તિ નહોતી. કુળનું પ્રબળ અભિમાન મહામાયાના વંશમાં ઘણા કાળથી વહેતું હતું. તે કદાપિ રાજીવ જેવા અકુલિન બ્રાહ્મણને વિવાહ કરવા સંમત થાય ખરી કે ? પ્રેમ કરવો એ જૂદી વાત છે અને વિવાહ કરવો એ પણ જૂદી વાત છે. ગમે તેમ હો, પરંતુ મહામાયા એટલું તો સમજી શકી કે, પોતાના વિચારશૂન્ય વ્યવહારને લીધે જ રાજીવની સ્પર્ધા આટલી

બધી વધી ગઈ હતી. તે તત્કાળ મંદિરનો ત્યાગ કરી ચાલી જવા તૈયાર થઇ.

રાજીવે વખત વિચારી તત્કાળ કહ્યું:—" હું આવતી કાલે જ આ દેશનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જઇશ."

એ ખબરનું પોતાને શું કામ છે એવો ભાવ દર્શાવવાનો એક વખત મહામાયાએ વિચાર કર્યો; પરંતુ તેનાથી એમ બની શક્યું નહિ. ત્યાંથી વિદાય થઇ જવા માટે તેના પગ ઉપડ્યા નહિ. શાન્ત ભાવથી તેણે પૂછ્યું:—" ચાલ્યા જવાનું કાંઇ કારણ ?"

રાજીવે કહ્યું:—" મ્હારા સાહેબની અહીંથી સોનાપુરના કારખાનામાં બદલી થઈ છે. મ્હને તેઓ સાથે લઈ જાય છે."

મહામાયા પાછી ઘણા સમય સૂધી ચુપ રહી. તેણે વિચારી જોયું કે, બન્ને જણાંનાં જીવનની ગતિ જૂદી જૂદી દિશાએ છે—એક મનુષ્યને હમ્મેશાં નજરબંદીમાં રાખી શકાતું નથી. બીડેલા ઓષ્ઠને સહજ ખુલ્લા કરી તેણે કહ્યું:—" સારું !" તેનો આ શબ્દ ગાઢ નિશ્વાસ જેવો સંભળાયો.

કેવળ આટલો શબ્દ ઉચ્ચારી મહામાયા પુનઃ ચાલી જવાની તૈયારી કરતી હતી એવામાં રાજીવે ચમકી ઉઠીને કહ્યું:—" ચટ્ટોપાધ્યાય મહાશય !"

મહામાયાએ જોયું કે, ભવાનીચરણ તેનો પત્તો મેળવી મંદિર તરફ આવતો હતો. રાજીવે મહામાયા ઉપર આવી પડનાર સંકટનો વિચાર કરી મંદિરની ભાંગેલી દિવાલને ઓળંગી ચાલ્યા જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મહામાયાએ બળપૂર્વક તેનો હાથ પકડી તેને જતો અટકાવ્યો. ભવાનીચરણે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો—એક વખત તેણે ચુપકીદીથી બન્નેનાં મુખ તરફ જોયું.

મહામાયાએ રાજીવના મુખ તરફ જોઈ દૃઢકંઠે કહ્યું:—" રાજીવ ! હું તમારે જ ઘેર આવીશ. તમે મ્હારે માટે રાહ જોજો."

ભવાનીચરણ ચુપચુપ મંદિરની બ્હાર નીકળ્યો. મહામાયાએ પણ ચુપચુપ તેનું અનુસરણ કર્યું. રાજીવ ભાન ભૂલી પોતાને જાણે કે ફાંસીનો હુકમ થયો હોય એવી રીતે ત્યાં ઉભો રહ્યો.

(૨)

એ રાત્રે ભવાનીચરણે એક પાનેતર લઇ આવી મહામાયાને કહ્યું:—"આ પાનેતર પહેરી મ્હારી સાથે ચાલ."

મહામાયાએ પાનેતર પહેરી ભવાનીચરણનું અનુસરણ કર્યું. ભવાનીચરણની આજ્ઞા તો શું પણ તેના સંકેતને સુદ્ધાં અમાન્ય કરવાની કોઇનામાં શક્તિ નહોતી.

એ રાત્રે બન્ને જણાં નદીતીરે આવેલા શ્મશાન તરફ જવા લાગ્યાં. ઘરથી શ્મશાન કંઇ બહુ દૂર નહોતું. ત્યાં ગંગાયાત્રીના ઘરમાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ મૃત્યુની રાહ જોયા કરતો હતો. તેની શય્યા પાસે જઇ બન્ને જણાં ઉભાં રહ્યાં. ઘરના એક ખુણામાં પુરોહિત બ્રાહ્મણ હાજર હતો. ભવાનીચરણે તેને સંકેત કર્યો. વિના વિલંબે શુભાનુષ્ઠાનની વ્યવસ્થા કરી તે તૈયાર થઇ ગયો. મહામાયા સમજી ગઇ કે, એ મરવા પડેલા વૃદ્ધ સાથે તેનો વિવાહ હતો. તેણે કોઈ પણ પ્રકારની બાધા કરી નહિ. થોડે દૂર સળગતી બે ચિતાઓના પ્રકાશમાં, લગભગ અંધકારમય ગૃહમાં મૃત્યુકષ્ટના આર્ત્તધ્વનિ સાથે અસ્પષ્ટ મંત્રોચ્ચારણના મિલનમાં મહામાયાનો વિવાહ થઇ ગયો.

જે દિવસે વિવાહ થયો તેને બીજે જ દિવસે મહામાયા વિધવા થઇ. આ માઠા બનાવથી વિધવાએ કાંઈ વિશેષ શોક અનુભવ્યો નહિ. રાજીવ પણ મહામાયાના વિવાહના આકસ્મિક સમાચાર સાંભળી જેવો વજ્રાહત થયો હતો તેવો વજ્રાહત તેના વૈધવ્યના સમાચાર સાંભળી થયો નહિ. ઉલટો તે થોડી પ્રફુલ્લતા અનુભવવા લાગ્યો; પરંતુ એ ભાવ વિશેષ સમય સુધી ટકી રહ્યો નહિ. બીજા એક કઠોર

આશ્વાનથી રાજીવ જમીનદોસ્ત થઇ ગયો. તેને એવી ખબર મળી કે, મહામાયા સતી થવાની હોવાથી શ્મશાનમાં આજે ઘણી ધામધુમ છે.

સાહેબની મદદ મેળવી આ ભયંકર પ્રકારને બળપૂર્વક અટકાવવાનો પ્રથમ તેણે વિચાર કર્યો. પછી તેને યાદ આવ્યું કે સાહેબની બદલી થવાથી તેઓ આજે સોનાપુર ચાલ્યા ગયા હતા. રાજીવને સાથે લઇ જવાની ઇચ્છા તેમણે દર્શાવી હતી; પરંતુ તે એક મહિનાની રજા લઇ અત્રે રોકાયો હતો.

મહામાયાએ તેને કહ્યું હતું કે, "તમે મ્હારે માટે રાહ જોજો." કોઇ પણ રીતે રાજીવ મહામાયાનું એ વચન ઉથાપી શકયો નહોતો. હમણાં એક માસની રજા તેણે લીધી હતી; પરંતુ જરૂર ઉપસ્થિત થતાં બે માસ, ત્રણ માસ અને છેવટે સાહેબની નોકરી છોડી ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગી હમ્મેશાંને માટે રાહ જોવા તે તૈયાર હતો.

રાજીવ દીવાનાની માફક દોડધામ કરી આત્મહત્યા અગર તો એવું કાંઇ કરવાને તૈયાર થયો હતો. એવામાં સંધ્યાકાળે મુશળધાર વૃષ્ટિ સાથે પ્રચંડ વંટાળીઆનું તોફાન ઉપસ્થિત થયું. જાણે કે ઘર માથા ઉપર તૂટી પડે, એવું એ ભયંકર તોફાન હતું. પોતાના અંતરના જેવો જ બાહ્યપ્રકૃતિમાં મહાન્ વિપ્લવ ઉપસ્થિત થયેલો રાજીવે જ્યારે જોયો ત્યારે તે કાંઇક અંશે શાન્ત થયો. પ્રકૃતિ પોતાનો પક્ષ સ્વીકારી કોઇ પણ પ્રકારનું પ્રતિવિધાન કરતી હોય એમજ તેને લાગ્યું. રાજીવ ઇચ્છાનુસાર શક્તિનો પ્રયોગ કરી શકતો નહોતો; પરંતુ પ્રકૃતિ આકાશ પાતાળ એક કરી પુષ્કળ શક્તિનો પ્રયોગ કરતી હતી.

એવામાં બ્હારથી કોઇએ જોરથી બારણું ઠેલ્યું. રાજીવે ઝડપથી બારણું ઉઘાડયું. ભીંજાયલા વસ્ત્રે એક સ્ત્રીએ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેનું મસ્તક અને મ્હોં ઘુમટામાં ઢંકાયલું હતું. એ મહામાયા છે એમ રાજીવ તત્કાળ જાણી શકયો!

ઉત્તેજિત સ્વરે રાજીવે પૂછ્યું:—"મહામાયા! તું ચિતામાંથી ઉઠી આવી છે?!"

મહામાયાએ કહ્યું:—"હા. તમારે ઘેર આવવાને હું કબૂલ થઇ હતી. હું મ્હારી કબૂલત પાળવા આવી છું; પરંતુ રાજીવ! હું પહેલાં હતી તે હવે નથી. મ્હારામાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. મનમાં જ હું કેવળ પ્રથમની મહામાયા છું. કદાપિ મ્હારો ઘુમટો નહિ ખોલવાની તથા મ્હારું મુખ નહિ જોવાની પ્રતિજ્ઞા કરશો તો જ હું તમારા ઘરમાં રહી શકીશ. તમારાથી તેમ ન બની શકે તો હું પુનઃ ચિતામાં જઈ બળી મરું!"

મૃત્યુના હાથમાંથી મહામાયા મળી આવી એ જ બસ હતું. રાજીવે તરત જ કહ્યું:—"તું ત્હારી ઇચ્છા હોય એવી રીતે રહેજે. જો તું મ્હને છોડી જઇશ તો હું બચીશ નહિ."

મહામાયાએ કહ્યું:—"ત્યારે જે સ્થળે તમારા સાહેબની બદલી થઈ છે તે સ્થળે હમણાં ને હમણાં જ ચાલો."

ઘરમાં જે કાંઇ હતું તે બધું પડતું મૂકી રાજીવ મહામાયાને સાથે લઇ એ તોફાનમાં બ્હાર નીકળી પડયો. વટોળીઆનું તોફાન એટલું બધું હતું કે, ઉભા રહી શકવામાં પણ મુશ્કેલી હતી. વટોળીઆના જોરથી કાંકરા આવી શરીર ઉપર વાગવા લાગ્યા. બન્ને જણાં રસ્તો છોડી ખુલ્લા મયદાનમાં ચાલવા લાગ્યાં. વાયુના વેગે પાછળથી આઘાત કરવા માંડયા. વટોળીઓ જાણે કે લોકાલયમાંથી એ માણસને છિન્ન કરી પ્રલય તરફ ઉડાવી લઇ જવા લાગ્યો.

(૩)

આ વાતને કાલ્પનિક કિંવા અલૌકિક ધારવાનું કાંઇ કારણ નથી. જ્યારે સતી થવાનો રીવાજ ચાલતો હતો ત્યારે આવો બનાવ કોઈ કોઈ વખતે બનતો.

મહામાયાના હાથપગ બાંધી તેને ચિતામાં સમર્પણ કરી યથાસમયે અગ્નિપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. અગ્નિ પણ ધું ધું અવાજ કરતો સળગી ઉઠ્યો હતો. એવા સમયે પ્રચંડ વટોળીઆ સહિત

મુસળધાર વૃષ્ટિનો આરંભ થયો. જેઓ શ્મશાનમાં અગ્નિસંસ્કાર કરવા ગયા હતા તેમણે ઝડપથી ગંગાયાત્રીના ઘરમાં પ્રવેશ કરી બારણાં બંધ કરી દીધાં. વૃષ્ટિને લીધે ચિતાનો અગ્નિ બુઝાઇ જતાં વાર લાગી નહિ. એ સમય દરમ્યાન મહામાયાના હાથનું બંધન બળી ગયું હતું અને તેના બન્ને હાથ મુક્ત થયા હતા. અસહ્ય દાહદુઃખથી કાંઇ પણ બોલ્યા સિવાય મહામાયાએ ઉઠી બેઠી થઇ પગનું બંધન છોડી નાખ્યું. પછી શરીર ઉપર બળી ગયેલા લૂગડાંના કકડા દબાવી તે ચિતામાંથી ઉઠી પોતાને ઘેર ગઇ. ઘેર કોઇ નહોતું. સહુ શ્મશાનમાં જ હતાં. દીપક સળગાવી એક વસ્ત્ર પહેરી મહામાયાએ દર્પણમાં એક વખત પોતાનું મુખ જોયું. પછી દર્પણને જમીન ઉપર પછાડી એક વખત તેણે કાંઈ વિચાર કર્યો. ત્યાર બાદ મ્હોં ઉપર લાંબો ઘુમટો ખેંચી નજીક આવેલા રાજીવને ઘેર તે ગઈ અને ત્યાં જે કાંઇ બન્યું તે વાંચકો જાણે છે.

હમણાં મહામાયા રાજીવના ઘરમાં હોવા છતાં રાજીવ સુખી નહોતો. બન્ને વચ્ચે કેવળ એક માત્ર ઘુમટાનું અંતર હતું. એ ઘુમટો મૃત્યુના જેવો ચિરસ્થાયી હોઈ મૃત્યુ કરતાં પણ વિશેષ દુઃખદાયક હતો. મૃત્યુની વિયોગવેદનાના ધ્વનિને નિરાશા કાળક્રમે કાંઇક અંશે ભૂલાવે છે; પરંતુ આ ઘુમટાના વિયોગમાંથી એક જીવતી આશા હમ્મેશાં દુઃખી કરતી હતી.

મહામાયાનો નિસ્તબ્ધ શાન્ત ભાવ એક રીતે અસહ્ય તો હતો જ; તેમાં વળી આ ઘુમટાની અંદરની નિસ્તબ્ધતા વિશેષ અસહ્ય થઇ પડી હતી. રાજીવ જાણે કે એક પ્રકારે મૃત્યુના સહવાસમાં જ રહેતો હતો. એ નિસ્તબ્ધ મૃત્યુ રાજીવના જીવને આલિંગન કરી હમ્મેશાં જાણે કે તેને દુઃખી કરવા લાગ્યું. પૂર્વે જે મહામાયાને રાજીવ જાણતો હતો તેને તે ગૂમાવી બેઠો. તેની સદૈવની સુંદર સ્મૃતિને પોતાના સંસારમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી રાખવામાં પણ એ ઘુમટામાં છુપાઈ રહેલી મૂર્ત્તિ હમ્મેશાં પાસે રહી ચુપકીદીથી બાધા કરવા

લાગી. રાજીવ વિચારતો કે, મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઘણું અંતર છે—વિશેષતઃ મહામાયા પુરાણવર્ણિત કર્ણના જેવી સહજકવચધારી છે—તેણે પોતાના સ્વભાવની ચોતરફ એક આવરણ લઇ જન્મ ગ્રહણ કર્યો છે. ત્યાર પછી વચ્ચે જાણે કે ફરી બીજી વખત જન્મ ગ્રહણ કરી તે બીજું એક આવરણ લઇ આવી છે. હમ્મેશાં પાસે રહેવા છતાં તે એટલે દૂર જઇ પહોંચી હતી કે રાજીવ હવે તેનો પત્તો મેળવી શકતો નહોતો. કેવળ એક માયા-કૂપની બ્હાર બેસી અતૃપ્ત તથા તૃષિત હૃદયે તે આ સૂક્ષ્મ પરંતુ અચળ રહસ્યને ભેદવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

આવી રીતે આ બન્ને સંગી વિનાનાં પ્રાણી કેટલાક કાળ સૂધી એકત્ર રહ્યાં.

એક દિવસે વર્ષાકાળમાં દશમીની રાત્રે મેઘ દૂર થતાં ચંદ્રે દર્શન દીધું. સ્થિર ચાંદની રાત ઊંઘી ગયેલી પૃથ્વીના ઉશિકા પાસે જાગતી બેસી રહી. એ રાત્રે નિદ્રાનો ત્યાગ કરી રાજીવ પણ બારી પાસે બેઠો હતો. વનમાંથી એક જાતની ગંધ આવતી હતી તથા તમરાં-ઓનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો. અંધકારમય તરૂશ્રેણીના છેડા ઉપર ચંદ્ર ચાંદીના થાળની માફક દેખાતો હતો. આવા સમયે મનુષ્ય કોઈ એક સ્પષ્ટ વાતનો વિચાર કરે કે કેમ એ કહી શકાય તેમ નથી. કેવળ તેનું સમસ્ત અંતઃકરણ કોઈ એક દિશા તરફ ખેંચાય છે—વનની માફક એક પ્રકારની ગંધ કાઢે છે તથા તમરાંના જેવો અવાજ કરે છે. રાજીવે શો વિચાર કર્યો તે અમે જાણતા નથી: પરંતુ પ્રથમના સઘળા નિયમો ભાંગી ગયા હોય એમ આજે એને લાગ્યું. આજે વર્ષારાત્રિએ પોતાનું મેઘાવરણ ખોલી નાખેલું હોઈ તે પ્રથમની મહામાયા જેવી નિસ્તબ્ધ, સુંદર અને ગંભીર દેખાય છે. રાજીવનું સઘળું અસ્તિત્વ એ મહામાયા તરફ ઝડપથી દોડયું.

સ્વપ્નમાં ચાલતો હોય એવી રીતે રાજીવ ઉઠીને મહામાયાના શયનગૃહમાં ગયો. મહામાયા એ વખતે ઉંઘતી હતી.

રાજીવ નજીક જઈ ઉભો રહ્યો. તેણે મસ્તક નમાવ્યું. મહામાયાના મુખ ઉપર ચાંદનીનો પ્રકાશ પડ્યો હતો. પણ હાય ! આ શું ? પેલું ચિરપરિચિત મુખ ક્યાં છે ? ! ચિતાના અગ્નિની શિખાઓએ પોતાની નિષ્ઠુર જીભથી મહામાયાના મુખના ડાબા ભાગનું કેટલુંક સૌંદર્ય ચુસી લઈ પોતાની ક્ષુધાનું ચિહ્ન રાખ્યું હતું.

અમને એમ લાગે છે કે, રાજીવ ચમકી ઉઠ્યો હશે તથા તેના મુખમાંથી એક અવ્યક્ત ધ્વનિ નીકળ્યો હશે. મહામાયા ચમકી જાગી ઉઠી—તેણે પોતાની સ્હામે રાજીવને જોયો. તત્કાળ ઘુમટો ખેંચી શય્યાનો ત્યાગ કરી તે ઉઠી ઉભી થઈ. રાજીવ વખત [illegible] જમીન ઉપર પડ્યો તથા મહામાયાના પગ પકડી તેણે કહ્યું:—“ મ્હને ક્ષમા આપ.”

મહામાયા કાંઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય ઘરમાંથી બ્હાર નીકળી ગઈ. ફરીથી તેણે રાજીવના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો નહિ. પછી કોઈ પણ સ્થળે તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એ ક્ષમાશૂન્ય વિદાયનો શાન્ત ક્રોધાગ્નિ રાજીવના સમસ્ત જીવનમાં દગ્ધચિહ્ન રાખી ગયો.

કાબુલીવાળો

પાંચ વર્ષની ઉમ્મરની મ્હારી ન્હાની કન્યા મિનિ એક ક્ષણ પણ બોલ્યા સિવાય ચુપ રહી શકતી નહિ. પૃથ્વીમાં જન્મ ગ્રહણ કરી ભાષાનું શિક્ષણ મેળવવામાં તેનું કેવળ એક વર્ષ ગયું હતું. ત્યાર પછીથી જ્યાં સુધી તે જાગૃત હોય ત્યાં સુધીના સમયની એક ક્ષણ પણ તે મૌન ભાવમાં ગૂમાવતી નહિ. તેની મા ઘણી વખત ધમકાવીને તેનું મ્હોં બંધ કરી દેતી હતી; પરંતુ હું તેમ કરી શકતો નહિ. મિનિ ચુપ બેસી રહેતી તો એવું અસ્વાભાવિક લાગતું કે મ્હારાથી તે સહન થઇ શકતું નહિ. આમ હોવાથી મ્હારી સાથે તેની વાતચિત કાંઇક ઉત્સાહસહિત ચાલતી હતી.

સ્હવારે હું મ્હારી નવલકથાનું સત્તરમું પ્રકરણ લખતો હતો એવામાં મિનિએ આવી પહોંચી વાતનો આરંભ કરી દીધો કેઃ— "બાપા! રામદયાળ દરવાન કાગડાને કૌવો કહે છે, તે કાંઇ જાણતો નથી; ખરું ને?"

પૃથ્વીમાં ભાષાની વિભિન્નતા સંબંધી હું તેને જ્ઞાન આપવાની તૈયારી કરું તે પહેલાં તેણે બીજો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કરી કહ્યુંઃ— "જુઓ બાપા! ભોળો કહે છે કે, આકાશમાંના હાથી પોતાની સુંઢમાંથી પાણી નાખે છે; તેથી વરસાદ થાય છે. રામ રામ! ભોળો આવું ખોટું બોલે છે! એ રાત દિવસ બકયા જ કરે છે!"

આ સંબંધી મ્હારા મતામતની બિલકુલ રાહ જોયા સિવાય એકાએક મિનિએ પૂછ્યુંઃ—" બાપા! મ્હારી બા તમારી શું થાય?"

મનમાં ને મનમાં કહ્યું; 'સાળી.' મુખેથી કહ્યુંઃ—" મિનિ! તું ભોળા પાસે જઇને રમ. હું હમણાં કામમાં છું!"

તરત મિનિ મ્હારા લખવાના ટેબલ પાસે, મ્હારા પગ નજદીક બેસી ઘણા ઉચ્ચ સ્વરે ગણગણાટ કરી અગડં બગડં રમવા લાગી. મ્હારા સત્તરમા પ્રકરણમાં એ વખતે પ્રતાપસિંહ કાંચનમાળાને લઇ અંધકારમયી રાત્રે કારાગારની ઉંચી બારીએથી, નીચે વહી જતી નદીના જળમાં કૂદકો મારતો હતો.

મ્હારું મકાન રસ્તા ઉપર આવેલું હતું. એકાએક મિનિ રમવાનું છોડી દઇ બારણા પાસે દોડી ગઇ અને મ્હોટેથી બોલી ઉઠી:—"કાબુલીવાળા! એ કાબુલીવાળા!"

મલિન કપડાં પહેરેલો એક કાબુલીવાળો મૃદુ ગતિથી રસ્તે જતો હતો. તેના માથા ઉપર કાબુલી પાઘડી, ખભા ઉપર એક ઝોળી અને હાથમાં અંગુરની બે ચાર ન્હાની પેટીઓ હતી. તેના દર્શનથી મ્હારી કન્યાના અંતરમાં કેવા ભાવનો ઉદય થયો એ હું કહી શકું તેમ નથી; પરંતુ તે તેને ઉચ્ચકંઠે બોલાવવા લાગી. મ્હેં વિચાર્યું, હાથમાં ઝોળી લઇને હમણા એક આપદ આવી પહોંચશે તથા મ્હારું સત્તરમું પ્રકરણ અપૂર્ણ જ રહેશે.

પરંતુ મિનિની બૂમો સાંભળી કાબુલીવાળો પોતાનું મુખ ફેરવી અમારા મકાન તરફ આવવા લાગ્યો કે તરત મિનિ ઘરમાં દોડી ગઈ. તેનું એક પણ ચિહ્ન પુનઃ નજરે પડયું નહિ. તેના મનમાં એક પ્રકારનો એવો અંધવિશ્વાસ હતો કે, કાબુલીવાળાની ઝોળીમાં તેના જેવાં જ બે ચાર જીવતાં માનવ સંતાન છુપાવી રાખેલાં હશે.

બીજી તરફથી કાબુલીવાળો આવી હસતા મુખે મ્હને સલામ કરી ઉભો રહ્યો. મ્હેં વિચાર્યું કે પ્રતાપસિંહ અને કાંચનમાળાની સ્થિતિ ઘણી સંકટાપન્ન હોવા છતાં, આ માણસને ઘરમાં બોલાવી તેની પાસેથી થોડી વસ્તુઓ ખરીદ કર્યા સિવાય સારું દેખાશે નહિ.

તેની પાસેથી થોડી વસ્તુઓ મળ્યું નહોતું. આમ હોવાથી ચાર વાતો થઇ. અબ્દુલ રહેમાન, રશિકતી નહોતી; છતાં વાલ-સરહદના રક્ષણની નીતિ સંબંધી વાત ચાએ પણ એના સ્વભાવ•

અંતે ઉઠીને વિદાય થતી વખતે તેણે ... " તમે આસેર તમારી લડકી ક્યાં ગઇ ? "

... મુકી હતી

મિનિનો ખોટો ભય દૂર કરી નાખવાના વિચાર અંતઃપુરમાંથી બોલાવી મંગાવી. તે મ્હારા શરીરને વળ... લીના મુખ અને ઝોળી તરફ સંદિગ્ધ દૃષ્ટિ કરી ઉભી રહી. લીએ ઝોળીમાંથી કિસમિસ, કાજુ અને દ્રાક્ષ બ્હાર કાઢી મિ આપવા માંડી; પણ કોઇ રીતે મિનિએ એ વસ્તુઓ લીધી નહિં વિશેષ સંદેહને વશ થઇ તે મ્હારા પગ જોરથી પકડી ઉભી રહી પ્રથમ પરિચય આવી રીતે થયો.

થોડા દિવસ પછી એક દિવસે સ્હવારે જરૂરી કામે ઘેરથી બ્હાર જતી વખતે મ્હેં મ્હારી કન્યાને દ્વારની પાસે એક બેચ ઉપર બેસી બક બક કરતી જોઇ. પેલો કાબુલીવાળો તેના પગ પાસે બેસી તેની વાતો સહાસ્યમુખે સાંભળતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે પ્રસંગાનુસાર તે પોતાનો મતામત ભાંગી તુટી બંગાળી ભાષામાં વ્યકત કરતો હતો. મિનિના પાંચ વર્ષના જીવનની અભિજ્ઞતાનો આવો ધૈર્યવાન શ્રોતા તેને તેના પિતા સિવાય બીજો કોઇ મળ્યો નહોતો. વળી મિનિનો ખોળો બદામ, કિસમિસ વગેરેથી પરિપૂર્ણ હતો. મ્હેં કાબુલીવાળાને કહ્યું:—" એને આ સઘળું શા માટે આપ્યું છે ! હવેથી આપશો નહિ. " આમ કહી ખીસ્સામાંથી એક અડધો બ્હાર કાઢી મ્હેં તેને આપ્યો. સંકોચ સિવાય એ અડધો લઇ તેણે પોતાની ઝોળીમાં મૂક્યો.

ઘેર પાછા આવી મ્હેં પેલા અડધાને લીધે ઘણી ગરબડ થઇ રહેલી જોઇ. મિનિની માતા એક ધોળી ગોળાકાર વસ્તુ લઇ

રહમત પણ હસતાં હસતાં ઉત્તર આપતો કે, ' હાથી.'

અર્થાત્ તેની ઓળીમાં એક હાથી છે એવો તેના આ વિનોદનો સૂક્ષ્મ અર્થ હતો. આ વિનોદથી બન્ને જણાં ઘણું કૌતુક અનુભવતાં હતાં. વળી શરતના પ્રભાતમાં એક વૃદ્ધ તથા એક શિશુનું સરળ હાસ્ય જોવું મ્હને પણ ગમતું હતું.

તેમનો વચ્ચે બીજી પણ એક વાત ચાલતી હતી. રહમત કહેતો કે, " મિનિ ! તું કદાપિ સાસરે નહિ જાય કે ? "

બંગાળી ઘરની કન્યા જન્મકાળથી જ ' સાસરા ' કિંવા ' શ્વશુરગૃહ ' શબ્દથી પરિચિત હોય છે; પરંતુ અમે કાંઈક અંશે ચાલૂ જમાનાનાં માણસ હોવાથી મિનિને હજી સુધી શ્વસુરપક્ષ

સંબંધીનું કાંઇ જ્ઞાન અમારી પાસેથી મળ્યું નહોતું. આમ હોવાથી રેહમતનું કહેવું મિનિ બરાબર સમજી શકતી નહોતી; છતાં વાત-નો કાંઇ ઉત્તર આપ્યા વગર ચુપ રહેવું એ પણ એના સ્વભાવ વિરુદ્ધ હોવાથી તે ઉલટો પ્રશ્ન કરતી કે, “ તમે સાસરે જશો ? ”

રેહમત કાલ્પનિક શ્વસુર તરફ એક મ્હોટી મુક્કી ઉગામી કહેતો—“ સસરાને મારીશ. ”

આ વખતે શ્વસુર નામક કોઇ એક જીવની દુર્દશાની કલ્પના કરી મિનિ પુષ્કળ હસતી હતી.

સુંદર શરત્કાળ હતો. પ્રાચીનકાળમાં આ વખતે જ રાજા-ઓ દિગ્વિજય કરવા બ્હાર નીકળતા હતા. હું કલકત્તાનો ત્યાગ કરી કદાપિ બીજા કોઇ સ્થળે ગયો નહોતો; પરંતુ એટલા માટે જ મ્હારું મન આખી દુનિયામાં ભટક્યા કરતું હતું. બ્હારની દુનિયા માટે મ્હારા મનમાં કાંઇનું કાંઇ થતું. હતું કોઇ એક વિદેશનું નામ સાંભ-ળવામાં આવતાં મ્હારું મન ત્યાં દોડી જતું હતુ. વિદેશી માણસ નજરે પડતાં નદી, પર્વત અને જંગલની અંદર આવેલી ઝુંપડીનો દેખાવ મનમાં તરી આવતો હતો તથા એક ઉલ્લાસપૂર્ણ સ્વાધીન જીવનયાત્રાની વાત કલ્પનાથી જાગૃત થતી હતી.

વળી બીજી તરફથી હું એવી ઉદ્ભિજ પ્રકૃતિનો હતો કે, ઘરનો ખુણો છોડી બ્હાર જતાં મસ્તક ઉપર જાણે કે વજ્રાઘાત થતો હતો. એટલા માટે સ્હવારને વખતે મ્હારા ઓરડાખાનામાં ટેબલ પાસે બેસી કાબુલીવાળાની સાથે વાત કરતાં મ્હારું ફરવાનું કામ થતું હતું. તેમાં ઉંચાં ઉંચા પર્વતોવાળા રસ્તા, પર્વતોની હારમાળામાં આવેલો સરમાર્ગ, ભાર લાદેલાં ઊંટો, વણઝારાની પોઠો અને દેશી વિદેશી મુસાફરોનાં ટોળાંની વાત આવતી હતી. કાબુલી ભાંગીતૂટી બંગાળી ભાષામાં એ સઘળી વાત કહેતો હતો. એની વાત છબીની માફક મ્હારા મનપ્રદેશમાં તરવરતી હતી.

મિનિની માતાનો સ્વભાવ ઘણો વહેમી હતો. રસ્તા ઉપરથી કાંઈ અવાજ સાંભળવામાં આવતાં દુનિયાના સઘળા દારૂડીઆઓ અમારા જ મકાન તરફ દોડી આવતા હોય એમ તેને લાગતું હતું. આ પૃથ્વી સર્વત્ર ચોર લુંટારા દારૂડીઆ, સાપ, વાઘ, મેલેરીયા વગેરેથી પરિપૂર્ણ હોય એવો તેના મનમાં ભય રહેતો હતો. આટલા કાળ સુધી (કાંઇ વિશેષ દિવસ નહિ) દુનિયામાં રહેવા છતાં તેના મનમાંથી એ ભય દૂર થયો નહોતો.

રહમત કાબુલીવાળા તરફ પણ મિનિની માતાનું કાંઇ દુર્લક્ષ્ય નહોતું. એ કાબુલીવાળા ઉપર કડક નજર રાખવાનો તે વારંવાર મ્હને આગ્રહ કરતી હતી. હું હસીને તેનો વહેમ ઉડાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરતો તો તે મ્હને ઉપરાઉપરી એવા પ્રશ્ન પૂછતી કે, 'કોઇનું છોકરું કોઈ કદાપિ ચોરી નથી જતું કે ?' 'કાબુલ દેશમાં ગુલામી ધંધો ચાલતો નથી કે ?' 'એક મ્હોટા કાબુલીને માટે એક ન્હાનું છોકરું ચોરી જવું એ અશક્ય છે કે ?'

મ્હારે માનવું પડતું કે એ પ્રકાર અશક્ય નથી; પરંતુ અવિશ્વાસ્ય છે. તેથી મ્હારી સ્ત્રીના મનમાં ભય કાયમ રહ્યો. આમ છતાં વિના દોષે રહમતને હું મ્હારે ઘેર આવતો અટકાવી શકયો નહિ.

હરેક વર્ષે માઘ માસમાં રહમત દેશમાં ચાલ્યો જતો હતો. એ વખતે સઘળી લેણી રકમો વસુલ કરવામાં તેનો ઘણો ખરો વખત જતો હતો. તેને ઘેર ઘેર ફરવું પડતું હોવા છતાં તે મિનિને હમ્મેશાં મળી જતો હતો. એ પ્રકાર જોતાં તેમના બન્નેની વચ્ચે કાંઇ કારસ્થાન ચાલતું હોય એમ જ લાગતું હતુ. જે દિવસે સ્હવારે નહોતો આવતો તે દિવસે રહમત સ્હાંજે નજરે પડતો હતો. અંધકારમાં ઘરના ખુણાની અંદર ઢીલા પાયજામાવાળા ઝોળીવાળા લાંબા માણસને જોતાં વાસ્તવિક રીતે મનમાં એકાએક એક પ્રકારની શંકા ઉપજતી હતી.

પરંતુ મિનિ જ્યારે ‘ કાબુલીવાળા ! ઓ કાબુલીવાળા ’ કહી હસતી હસતી દોડી આવતી અને બન્ને અસમાન ઉમ્મરનાં સ્નેહીઓ વચ્ચે પુરાતન હાસ્યવિનોદની વાત ચાલતી ત્યારે સમસ્ત હૃદય પ્રસન્ન બની જતું હતું.

એક દિવસે સ્હવારે હું મ્હારા ન્હાના બેઠકખાનામાં બેસી પ્રૂફ-શીટસ સુધારતો હતો. વિદાય લેતાં પહેલાં આજ બે ત્રણ દિવસથી ઘણી ઠંડી પડતી હતી. બારીઓ ભેદી સ્હવારનો તડકો ટેબલ નીચે મ્હારા પગ ઉપર આવી પડ્યો હતો. એ તડકો ઘણો મધુર લાગતો હતો. લગભગ આઠ વાગ્યા હશે. માથા ઉપર ગલપટ્ટો વીંટી ફરવા નીકળેલા બાબુઓ ફરીને ઘર તરફ જતા હતા. એવામાં રસ્તા ઉપર ઘણી ગરબડ થતી સંભળાઈ.

મ્હેં નજર કરી તો રહમતને બે પહેરાવાળા બાંધીને લઈ આવતા હતા. એની પાછળ કુતૂહલને વશ થયેલાં છોકરાંઓનું ટોળું હતું. રહમતે પહેરેલા વસ્ત્ર ઉપર લોહીના ડાઘ હતા તથા એક પહેરેગીરના હાથમાં લોહીથી રંગાયલો છરો હતો. બારણાંની બ્હાર નીકળી પહેરેગીરોને ઉભા રાખીને મ્હેં પૂછ્યું :–“ શું બન્યું છે ? ”

કેટલીક હકીકત તેમને મુખે અને કેટલીક હકીકત રહમતને મુખે સાંભળી હું એમ જાણી શક્યો કે, અમારી પાડોશમાં રહેતા એક માણસને રહમતે રામપુરી ચાદર ઉધાર આપી હતી. જૂઠું બોલા-એ માણસે રહમતનું દેવું ચુકવવાની ના પાડી. એ કારણથી તકરાર થઇ અને રહમતે તેને છરાનો ઘા કરી દીધો.

રહમત એ અસત્યવાદીને ઉદ્દેશીને ઘણી ખરાબ ગાળો દેતો હતો એવામાં ‘ કાબુલીવાળા ! ઓ કાબુલીવાળા ! ’ કહેતી મિનિ ઘરમાંથી બ્હાર આવી.

રહમતનું મ્હોં ક્ષણ કાળમાં જ કૌતુકહાસ્યથી પ્રફુલ્લ બની ગયું. તેના ખભા ઉપર આજે ઝોળી નહોતી તેથી ઝોળી સંબંધી

હમ્મેશાં જે વાત ચાલતી તે આજે ચાલી નહિ. મિનિએ તત્કાળ રહમતને પૂછ્યું:—" તમે સાસરે જશો કે ? "

રહમતે હસીને કહ્યું:—" હું ત્યાં જ જાઉં છું ! "

આ ઉત્તરથી મિનિ હસી નહિ એટલે રહમતે હાથ બતાવીને કહ્યું:—"શું કરું ? હાથ બંધાયલા છે; નહિ તો સસરાને બરાબર મારત."

જીવલેણ ઝખ્મ કરવાના ગુન્હા બદલ રહમતને થોડાં વર્ષની કેદની સજા થઈ

રહમતની વાત હું એક રીતે ભૂલી જ ગયો. અમે જ્યારે ઘરમાં બેસી હમ્મેશાંની માફક અમારા દિવસો પસાર કરતાં હતાં ત્યારે એક સ્વતંત્ર પ્રકૃતિનો પહાડી પુરુષ કેદખાનાની દિવાલોમાં કેવી રીતે વર્ષ પસાર કરતો હશે એ વાતનો ઉદય અમારા મનમાં થતો નહોતો.

વળી ચંચળ સ્વભાવની મિનિનો વ્યવહાર ઘણો શરમજનક હતો એ હું તેનો બાપ હોવા છતાં મ્હારે કબૂલ કરવું પડે છે. તેણે સહેલાઈથી પોતાના જુના બંધુને ભૂલી જઈ ગાડીવાન સાથે બંધુત્વ બાંધ્યું. પછી જેમ જેમ તેની ઉમ્મર વધવા લાગી તેમ તેમ સખાને બદલે એક પછી એક સખી મળવા લાગી. હવે તો તે તેના બાપના લખવાના ઓરડામાં પણ દેખાતી નહોતી. મ્હેં તો તેની સાથે એક રીતે આડી કરી હતી.

કેટલાંક વર્ષ પસાર થઈ ગયાં. બીજો એક શરત્કાળ આવ્યો. મ્હારી મિનિના વિવાહનો સંબંધ નક્કી થયો હતો. પૂજાની રજાઓમાં તેનો વિવાહ થવાનો હતો. કૈલાસવાસિનીની સાથે સાથે મ્હારા ઘરની આનંદમયી પિતાના ઘરમાં અંધકાર કરી પતિને ઘેર જવાની હતી.

ઘણું સુંદર પ્રભાત થયું હતું. શરતના ઉજ્વળ તાપનો રંગ ઘણો મનોહર દેખાતો હતો.

પ્રભાત થયું તે પહેલાંથી જ આજે મ્હારે ઘેર શરણાઇ વાગતી હતી. એ શરણાઇ જાણે કે, મ્હારા હૃદયનાં હાડકાંમાં રૂદન કરીને વાગતી હતી. કરૂણ ભૈરવી રાગિણીમાં અમારી આસન્ન વિયોગવ્યથાને, શરદના તડકાની સાથે સમસ્ત જગતમાં તે ફેલાવી દેતી હતી. આજે મ્હારી મિનિનો વિવાહ હતો.

સવારથી જ ઘણી ખટપટ ચાલુ થઇ હતી. સ્નેહી સંબંધીઓ જતાં આવતાં હતાં. ઘરની પાસેજ મંડપ બંધાયો હતો.

હું મ્હારા લખવાના ઓરડામાં બેસી હિસાબ લખતો હતો. એવામાં રહમત આવી સલામ કરી ઉભો રહ્યો.

પહેલાં તો હું તેને ઓળખી શક્યો નહિ. તેના ખભા ઉપર ઝોળી નહોતી, પહેલાંના જેવા લાંબા વાળ નહોતા તથા શરીરમાં પ્રથમના જેવું તેજ નહોતું. અંતે તેનું હાસ્ય જોઇ હું તેને ઓળખી શક્યો.

મિનિ અસલ સ્વરૂપમાં જ હશે એવી રહમતની ધારણા હોય એમ લાગ્યું. રહમત એમ ધારતો હોવો જોઇએ કે, મિનિ પહેલાંની માફક ' કાબુલીવાળા ! ઓ કાબુલીવાળા ! કહેતી તેની પાસે આવશે અને તેમનો પુરાતન હાસ્યાલાપ નિર્વિઘ્ને ચાલશે. પહેલાંના બંધુત્વનું સ્મરણ કરી આજે પણ રહમત અંગુરથી ભરેલી એક બોક્ષ તથા કિસમિસનું એક પડીકું કોઈ સ્વદેશી બંધુ પાસેથી લઇ આવ્યો હતો.

મ્હેં કહ્યું:—" આજે ઘરમાં કામકાજ છે. આજે કોઈની સાથે ત્હારી મુલાકાત થઇ શકે તેમ નથી. "

રહમત ઉદાસ બની ગયો. સ્તબ્ધ ભાવથી ઉભા રહી એક વખત તેણે મ્હારા મ્હોં તરફ જોયું. પછી તેણે કહ્યું:—" બાબુજી, સલામ. " આટલુ કહી તે બારણાંની બ્હાર નીકળ્યો.

મ્હારું મન પણ કાંઇક અંશે દુઃખી થયું. હું તેને પાછો બો લાવવાનો વિચાર કરતો હતો એવામાં મ્હેં તેને જ પાછો આવતો જોયો.

નજીક આવીને તેણે કહ્યું:—" આ અંગુર અને થોડી કિસમિસ હું મિનિ માટે લઇ આવ્યો છું તે તેને આપજો. "

અંગુર અને કિસમિસ લઇ હું તેની કિમ્મત આપવા લાગ્યો એટલે રહમતે મ્હારો હાથ પાછો વાળી કહ્યું:—" આપની અપાર દયા હંમેશાં મ્હને યાદ રહેશે. મ્હને મૂલ્ય આપશો નહિ.

" બાબુ ! જેવી રીતે તમને પુત્રી છે તેવી રીતે દેશમાં મ્હને પણ એક પુત્રી છે હું તેના મુખનું સ્મરણ કરી તમારી મિનિ માટે થોડો મેવો લઇ આવું છું. હું કાંઇ સોદો કરવા આવતો નથી ! "

આમ કહી તેણે પોતાના ઘણા ઢીલા જામામાં હાથ નાખી હૃદય નજીકના કોઈ સ્થળેથી કાગળનો એક મલિન કકડો બ્હાર

કાઢયો. પછી ઘણી સાવધાનતાથી ગડી ઉકેલી બન્ને હાથથી એ કાગળ તેણે મ્હારા ટેબલ ઉપર ધરી રાખ્યો.

કાગળ ઉપર મ્હેં એક ન્હાના હાથની છાપ જોઇ. એ ફોટોગ્રાફ નહોતો, તૈલની છબી નહોતી, કેવળ એક હાથનું ચિહ્‌ન હતું. પુત્રીનું આ સ્મરણચિહ્‌ન હૃદય પાસે રાખી રહમત દરેક વર્ષે કલકત્તાના રસ્તાઓ ઉપર મેવો વેચવા આવતો હતો—જાણે કે એ સુકોમળ શિશુ-હસ્તનો સ્પર્શ તેના વિરાટ વિરહી હૃદયમાં સુધાનો સંચાર કરતો હતો.

એ જોઈ મ્હારી આંખોમાં ઝળઝળીઆં ભરાઇ આવ્યાં. એ એક કાબુલી મેવાવાળો અને હું બંગાળી ગૃહસ્થ છું એ વાત હવે હું ભૂલી ગયો. હું સમજી શક્યો કે, અમે બન્ને સરખા છીએ. તે પિતા છે અને હું પણ પિતા છું. તેની પર્વતગૃહવાસિની પાર્વતીના એ હસ્તચિહ્‌ને મ્હને મિનિનું સ્મરણ કરાવ્યું. તત્કાળ મિનિને મ્હેં અંતઃપુર-માંથી બોલાવી મંગાવી. રંગબેરંગી પાનેતર પહેરી, કપાળમાં ચંદન ચોપડી વધૂવેશમાં સજ્જ થયેલી મિનિ લજ્જિતભાવથી મ્હારી પાસે આવી ઉભી રહી. તેને જોઇ કાબુલીવાળો પ્રથમ તો દિંગ્મૂઢ બની ગયો. તે તેમનો પુરાતન આલાપ જમાવી શક્યો નહિ. અંતે હસીને તેણે કહ્યું:—" મિનિ ! તું સાસરે જઇશ કે ? "

મિનિ હવે સાસરાનો અર્થ સમજતી હતી. હવે તે આ પ્રશ્નનો પ્રથમની માફક ઉત્તર આપી શકી નહિ. રહમતનો પ્રશ્ન સાંભળી શર્માઇને તે બીજી દિશા તરફ જોઇ ઉભી રહી. જે દિવસે કાબુલીવાળાની સાથે મિનિની પહેલી મુલાકાત થઈ હતી તે દિવસની વાત મ્હને યાદ આવી. મ્હારું મન વ્યથિત થયું.

મિનિ ચાલી ગઇ એટલે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી રહમત જમીન ઉપર બેસી પડયો. તે આજે સ્પષ્ટ સમજી શકયો કે. તેની પુત્રી પણ અત્યાર સુધીમાં મ્હોટી થઇ હશે તથા તેની સાથે પણ હવે નવીનતાથી વાતચિત કરવી પડશે. આ આઠ વર્ષમાં તેનું શું થયું

[illegible] એ પણ કોણ જાણે છે! શરતનાં કોમળ સૂર્યકિરણોમાં શરણાઈ વાગવા લાગી. રહમત કલકત્તાની એક ગલીમાં બેસી અફઘાનીસ્તાનની એક મરૂભૂમિનો દેખાવ જોવા લાગ્યો.

મ્હેં રહમતને એક નોટ આપી કહ્યું:—“ રહમત! તું દેશમાં ત્હારી પુત્રી પાસે ચાલ્યો જા. તમારા—પિતા પુત્રીના મિલન-સુખથી મ્હારી મિનિનું કલ્યાણ થાઓ.”

આ રૂપિયા દાન કરવાથી હિસાબમાંથી ઉત્સવના સમારોહના એક બે ભાગમાં કૃપણતા કરવી પડી. વિજળીની બત્તીઓનો ધાર્યો જેવો બંદોબસ્ત કરી શકાયો નહિ, બૅન્ડ મંગાવવાનું બની શક્યું નહિ, અંતઃપુરમાંથી સ્ત્રીઓ અસંતોષ દર્શાવવા લાગી; પરંતુ મંગળજ્યોતિથી મ્હારા ઘરનો આ શુભ ઉત્સવ ઉજ્જ્વળ બની ગયો.

સંપત્તિ-સમર્પણ

(૧)

વૃન્દાવન કુંડે પુષ્કળ ક્રોધે ભરાઈ તેના બાપ પાસે આવી કહ્યું:—“ હું હમણાં જ ચાલ્યો જાઉં છું. ”

પિતા યજ્ઞનાથ કુંડે કહ્યું:—“ લુચ્ચા હરામખોર ! ન્હાનપણથી તને ખવડાવવા પીવડાવવાનું જે ખરચ કર્યું છે તેનો બદલો વાળવાની વાત બાજુએ રહી અને ઉપરથી આવો મિજાજ કરે છે ! ”

યજ્ઞનાથના ઘરમાં ખોરાકી પોષાકીની જે વ્યવસ્થા હતી તેથી કાંઈ વિશેષ ખરચ થયું નહોતું. પ્રાચીનકાળના ઋષિઓ ખોરાક પોષાક સંબંધી અસંભવ અલ્પ ખરચમાં જીવનનો નિર્વાહ કરતા હતા. યજ્ઞનાથે પણ પોતાના ઘરસંસારમાં એ ઉચ્ચ આદર્શ સ્વીકાર્યો હતો. એમાં જો એને સંપૂર્ણ સિદ્ધિ ન મળી હોય તો તેનું કારણ આધુનિક સમાજના દોષ હતું.

પુત્ર જ્યાં સુધી અવિવાહિત હતો ત્યાં સુધી યજ્ઞનાથે બહુ સહન કર્યું હતું; પરંતુ વિવાહ થયા પછી ખોરાકી પોષાકી સંબંધી પિતાના અત્યંત વિશુદ્ધ આદર્શની સાથે પુત્રના આદર્શનો મેળ બેઠો નહિ. પુત્રનો આદર્શ ધીમે ધીમે આધ્યાત્મિકના કરતાં આધિભૌતિક તરફ વિશેષ જતો હતો. ઋતુઓને અનુસરીને તેને ખોરાક તથા પોષાકની જરૂર પડતી હતી.

એ સંબંધી પિતાપુત્ર વચ્ચે વારંવાર તકરાર થવા લાગી. અંતે વૃન્દાવનની સ્ત્રીની બીમારી વખતે વૈદરાજે એક ઘણા ખરચાળ ઓષધની વ્યવસ્થા કરી એટલે યજ્ઞનાથે એટલાથી જ વૈદરાજની અજ્ઞાનતાનો પરિચય મેળવી તત્કાળ તેમને વિદાય કરી દીધા. વૃન્દા-

વન પ્રથમ પિતાને ઘણું કરગર્યો, પછી ક્રોધે ભરાઇ તકરાર કરી; પરંતુ તેનું કાંઇ ફળ આવ્યું નહિ. પત્નીનું મૃત્યુ થતાં તેણે બાપને સ્ત્રીનો ખૂની કહી ગાળો દીધી.

બાપે કહ્યું:—“ દવા ખાવા છતાં કોઇનું મૃત્યુ થતું નથી કે ! જો મોંઘી દવા ખાવાથી જીવતાં રહી શકાતું હોય તો રાજા બાદશાહોનું મૃત્યુ જ ન થાય ! જેવી રીતે ત્હારી મા મરી ગઇ છે, દાદી મરી ગઇ છે તેવી જ રીતે ત્હારી સ્ત્રી પણ મરી ગઇ છે. ”

શોકથી અંધ નહિ બની જતાં વૃન્દાવને સ્થિર ચિત્તે વિચાર કરી જોયો હોત તો આ શબ્દોથી તે ઘણું સાંત્વન મેળવી શકત. તેની માતા અને દાદીએ મરતી વખતે દવા ખાધી નહોતી. આ ઘરનો એવો સનાતન નિયમ હતો. ચાલૂ જમાનામાં લોક પ્રાચીન નિયમ પ્રમાણે મરવા ઇચ્છતા નથી. જે વખતની વાત કહેવામાં આવે છે એ વખતે ઇંગ્રેજોનો આ દેશમાં નવીન સમાગમ થયો હતો.

અંતે વૃન્દાવને તેના પિતા સાથે વિવાદ કરી કહ્યું:—“ હું ચાલ્યો જાઉં છું. ”

બાપે તત્કાળ તેને ચાલ્યા જવાની રજા આપી સઘળા લોકના સાંભળતાં કહ્યું કે જો પોતે કદાપિ વૃન્દાવનને એક પૈસો પણ આપશે તો તે ગૌહત્યા કર્યા બરાબર લેખાશે. વૃન્દાવને પણ સહુના દેખતાં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો તે પિતાનો એક પણ પૈસો લેશે તો એ માતાનું લોહી પીધા બરાબર લેખાશે. ત્યાર પછી પિતાપુત્ર છૂટા પડી ગયા.

ઘણા કાળની શાન્તિ પછી આવો એક ન્હાનો બળવો જાગવાથી ગામના લોક પ્રફુલ્લ બની ગયા. મુખ્યત્વે કરીને યજ્ઞનાથનો પુત્ર વારસામાંથી બાતલ થવાથી સહુ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર યજ્ઞ-

નાથનું પુત્રવિયોગનું દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એક સામાન્ય વહૂ માટે બાપની સાથે તકરાર કરવી એ આ કાળમાં-જ બને તેમ છે એમ સહુ કહેવા લાગ્યા.

ઘણા લોકો એવી યુક્તિ દર્શાવવા લાગ્યા કે, એક વહૂ જવાથી વિના વિલંબે બીજી વહૂ મેળવી શકાય છે; પરંતુ બાપ જતાં બીજો બાપ કોટી ઉપાયે મેળવી શકાતો નથી. આ યુક્તિ ઘણી દૃઢ હતી એ માટે સંદેહ નથી; પરંતુ વૃન્દાવન જેવો પુત્ર આ યુક્તિ સાંભળી અનુતપ્ત નહિ થતાં કાંઇક અંશે આશ્વસ્ત થાત એમ અમને લાગે છે.

વૃન્દાવન વિદાય થયો એ વખતે તેના પિતાને બહુ દુઃખ થયું હોય એમ લાગતું નહોતું. વૃન્દાવનના જવાથી ઘરનું ખરચ કમી થયું તથા યજ્ઞનાથનો બીજો પણ એક મ્હોટો ભય દૂર થયો. વૃન્દાવન ક્યારે પોતાને ઝેર ખવડાવી મારશે એ વિષયની આશંકા કદાપિ યજ્ઞનાથના મનમાંથી દૂર થતી નહોતી. તે જે થોડો ખોરાક ખાતો હતો તેમાં હમ્મેશાં ઝેરની કલ્પના ભળેલી હતી. વહૂનું મૃત્યુ થયા પછી એ આશંકા કાંઇક અંશે ઓછી થઈ હતી. પછી પુત્ર વિદાય થયો એટલે એ આશંકા સર્વાંશે દૂર થઇ ગઇ.

યજ્ઞનાથને હવે કેવળ એક વાતનું દુઃખ થયા કરતું હતું. તેના ચાર વર્ષની ઉમ્મરના પૌત્ર ગોકુળચંદ્રને વૃન્દાવન પોતાની સાથે લઇ ગયો હતો. ગોકુળનું ખોરાકી પોષાકીનું ખરચ ઘણું થોડું હતું તેથી તેના તરફનો યજ્ઞનાથનો સ્નેહ નિષ્કંટક હતો. આમ છતાં વિદાય થતી વખતે વૃન્દાવન તેને જ્યારે લઈ ગયો ત્યારે અકૃત્રિમ શોકની અંદર પણ યજ્ઞનાથના મનમાં ક્ષણ કાળ માટે જમાખરચનો એક હિસાબ યાદ આવ્યો હતો. બન્નેના ચાલ્યા જવાથી ખરચ કેટલું ઓછું થશે તથા વર્ષે દિવસે કેટલી રકમ બચશે તેમ જ એ રકમ કેટલી રકમનું વ્યાજ થશે એ હિસાબ યજ્ઞનાથે એક વખત કરી જોયો હતો.

આશ્વાસન આપ્યા પછી વૃદ્ધે એ અજાણ્યા બાળકને કાંઇક અંશે પોતાને વશ કર્યો. યજ્ઞનાથે પૂછ્યું:—" ત્હારું નામ શું છે?"

બાળકે ઉત્તર આપ્યો:—" નિતાઇ પાલ."

" ત્હારું ઘર કયાં છે?"

" એ હું કહીશ નહિ."

" ત્હારા બાપનું નામ શું છે?"

" એ પણ કહીશ નહિ."

" શા માટે નહિ કહે?"

" હું ઘર છોડી નાશી આવ્યો છું."

" નાશી આવવાનું કારણ?"

" મ્હારા બાપા બળાત્કારે મ્હને નિશાળે મોકલવા ઇચ્છે છે."

યજ્ઞનાથ તત્કાળ સમજી શકયો કે, આવા છોકરાને નિશાળે મોકલવો એ એક પ્રકારનું નિષ્ફળ ખરચ કરવા જેવું છે; એના બાપમાં વ્યવહારજ્ઞાનનો ઘણો અભાવ હોવો જોઇએ.

યજ્ઞનાથે કહ્યું:—" તું મ્હારે ઘેર આવીને રહીશ કે?"

બાળકે કાંઇ હરકત દર્શાવ્યા સિવાય પોતે રસ્તે આવેલું એક તરુ હોય એવી રીતે સંકોચ રાખ્યા સિવાય યજ્ઞનાથને ત્યાં આશ્રય સ્વીકાર્યો.

કેવળ એટલું જ નહિ પરંતુ પોતે પોતાના ખાનપાનનું સઘળું મૂલ્ય પ્રથમથી ચુકવી દીધું હોય એવી રીતે જ તે સંકોચ સિવાય ખાનપાન સંબંધી ઇચ્છાનુસાર હુકમો કરવા લાગ્યો. એ માટે વચ્ચે વચ્ચે ઘરના માલિક સાથે તે યથારીતિ તકરાર પણ કરતો હતો. પોતાના દીકરાને હરાવવો એ સહેલું હતું; આ પારકા દીકરા પાસે યજ્ઞનાથને હાર કબૂલ કરવી પડી.

(૩)

યજ્ઞનાથના ઘરમાં નિતાઇ પાલનું આવું અકલ્પનીય સંમાન જોઈ ગામના લોક આશ્ચર્ય પામ્યા. સહુએ એમ જ વિચાર્યું કે, વૃદ્ધ હવે વિશેષ દિવસ સુધી બચશે નહિ તથા આ કોઈ અજાણ્યા વિદેશી છોકરાને તે પોતાની સઘળી સંપત્તિ આપી જશે.

એ છોકરા ઉપર સહુને ઘણી અદેખાઇ આવી તથા સહુએ તેનું અનિષ્ટ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. આમ છતાં વૃદ્ધ એ છોકરાને હૃદયના હાડકાની માફક ઢાંકી રાખતો હતો.

વચ્ચે વચ્ચે ' હું નાશી જઇશ ' કહીને નિતાઈ વૃદ્ધને ધમકાવતો હતો. યજ્ઞનાથ તેને લાલચ બતાવી કહેતો કે, ' ભાઇ ! હું તને મ્હારી સઘળી સંપત્તિ આપી દઇશ. ' નિતાઇની ઉમ્મર ન્હાની હોવા છતાં તે આ આશ્વાસનની મર્યાદા સારી રીતે જાણતો હતો.

પછી ગામના લોક એ બાળકના પિતાની શોધ કરવામાં ગુંથાયા. તેઓ સહુ કહેવા લાગ્યા:—" અરેરે ! માબાપનાં મનમાં કેટલું બધું દુઃખ થતું હશે ! છોકરો ઘણો પાપી છે ! " આમ કહી છોકરાને ઉદ્દેશી લોકો અકથ્ય ઉચ્ચારથી ગાળો દેવા લાગ્યા.

દામોદર પાલ નામનો એક માણસ તેના ગૂમ થયેલા પુત્રની શોધ કરવા નીકળ્યો છે તથા શોધ કરી છેવટે તે આ ગામ તરફ આવે છે એવી વાત એક દિવસે એક મુસાફર પાસેથી યજ્ઞનાથે સાંભળી.

આ સમાચાર મળતાં નિતાઇ પાલ ચંચળ બની ગયો. તે ભવિષ્યના વારસાનો ત્યાગ કરી નાશી જવા તૈયાર થયો.

યજ્ઞનાથે નિતાઇને અનેક પ્રકારે આશ્વાસન આપી કહ્યું, " તને હું એક એવા સ્થળે છુપાવી રાખીશ કે જ્યાંથી કોઈ પણ માણસ ત્હારો પત્તો મેળવી શકશે નહિ. ગામના લોકો પણ તને જોઇ શકશે નહિ. "

નિતાઇને ઘણું કુતૂહલ થયું. તેણે કહ્યું:—"કયા ઠેકાણે છુપાવશો તે બતાવો."

યજ્ઞનાથે કહ્યું:—"જો હું તને હમણાં એ ઠેકાણું બતાવીશ તો સહુ જાણી જશે; રાત્રે બતાવીશ."

નિતાઇ આ નવીન રહસ્યની શોધ કરવા આનંદિત અને અધીર બની ગયો. બાપ નિરાશ થઇ પાછો ચાલ્યો જાય એટલે બીજા છોકરાઓ સાથે શર્ત મારી સંતાકુકડી રમવાનો તેણે પોતાના મનમાં સંકલ્પ કર્યો. પોતાને કોઈ શોધી શકે નહિ એ કાંઇ જેવી તેવી મજાહ હતી ! બાપ આવી દેશેદેશમાં શોધ કરવા છતાં પોતાનો પત્તો મેળવી શકે નહિ એ પણ નિતાઇ માટે ઘણા કૌતુકનો પ્રકાર હતો.

મધ્યાન્હે નિતાઇને ઘરમાં પૂરી રાખી યજ્ઞનાથ બહાર કોઈ સ્થળે ચાલ્યો ગયો. તે પાછો આવ્યો એટલે નિતાઇએ તેને ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો પૂછી અસ્થિર બનાવી દીધો. સંધ્યા થઇ ના થઇ એટલે તેણે કહ્યું:—"ચાલો"

યજ્ઞનાથે કહ્યું;—"હજી રાત પડી નથી."

નિતાઇએ ફરીથી કહ્યું:—"દાદા, ! રાત પડી છે: ચાલો."

યજ્ઞનાથે કહ્યું:—"હજી ફળીઆનાં બધાં માણસો ઉંઘી ગયાં નથી."

ક્ષણ કાળ માટે ચુપ રહ્યા પછી નિતાઇએ કહ્યું:—"હવે ઉંઘી ગયાં છે; ચાલો."

રાત વધવા લાગી. નિદ્રાતુર નિતાઇ મહા મુશિબતે નિદ્રાને રોકવાનો પ્રયત્ન કરતો હોવા છતાં ઝોકાં ખાવા લાગ્યો. મધ્યરાત્રિ

થઇ એટલે યજ્ઞનાથ નિતાઇનો હાથ પકડી નિદ્રિત ગામના અંધકાર-માર્ગે બ્હાર નીકળ્યો. વચ્ચે વચ્ચે કૂતરાના ભસવાના અવાજ સિવાય બીજો કોઇ અવાજ સંભળાતો નહોતો. કૂતરાના ભસવાનો અવાજ સાંભળી નજીક અને દૂર જે કૂતરાંઓ હતાં તેઓ સહુ પણ ભસવા લાગ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે કોઇ નિશાચર પક્ષી મનુષ્યના પદ-શબ્દથી ભય પામી ઝડપથી વનની અંદર ઉડી ગયું. નિતાઇએ ભયને લીધે યજ્ઞનાથનો હાથ જોરથી પકડી રાખ્યો.

ઘણો માર્ગ વટાવી બન્ને જણા છેવટે જંગલની અંદર આવેલા એક દેવતાશૂન્ય ભાંગી ગયેલા મંદિરમાં ઉપસ્થિત થયા નિતાઇએ સંકુચિત સ્વરે કહ્યું:—" અહીં કે ?"

નિતાઇએ ધાર્યું હતું એવું આ સ્થળ નહોતું. આ સ્થળમાં કાંઇ ખાસ રહસ્ય નહોતું. પિતાનું ઘર છોડ્યા પછી કોઇ કોઇ વખતે આવા ભાંગી ગયેલા મંદિરમાં નિતાઇને રાત વીતાવવી પડી હતી. જો કે સંતાકુકડી રમવા માટે આ સ્થળ કાંઇ ખોટું નહોતું; પરંતુ આ સ્થળે છુપાઇ રહેનારને શોધી કાઢવાનું કામ કાંઇ અસંભવ નહોતું.

યજ્ઞનાથે મંદિરના મધ્ય ભાગમાંથી એક મ્હોટો પત્થર ઉંચક્યો. નીચે એક ઓરડા જેવું સ્થાન હોઇ ત્યાં દીવો બળતો બાળકના જોવામાં આવ્યો. એ જોઇ તેને ઘણું આશ્ચર્ય અને કૌતૂહલ થયું. તે સાથે તેને ભય પણ લાગ્યો. એક સીડી ઉપરથી યજ્ઞનાથ નીચે ઉતર્યો; પછી બ્હીતાં બ્હીતાં નિતાઇ પણ નીચે ઉતર્યો.

નીચે ઉતર્યા પછી નિતાઇએ ચારે તરફ પીત્તળના ઘડા જોયા. મધ્યભાગમાં એક આસન હતું અને તેની સ્હામે સિંદુર, ચંદન, ફુલની માળા વગેરે પૂજાની સામગ્રી હતી. બાળકે કુતૂહલને શાન્ત કરવા જોયું તો એ ઘડાઓમાં કેવળ રૂપિયા અને મહોરો હતી.

યજ્ઞનાથે કહ્યું:—" નિતાઈ! મ્હારી સઘળી સંપત્તિ તને આપી દેવાનું મ્હેં કહ્યું છે. આ ઘડાઓ સિવાય મ્હારી પાસે બીજું કાંઈ નથી. આજે હું આ ઘડાઓ તને અર્પણ કરીશ."

બાળકે ઉત્તેજિત બની કહ્યું:—" બધા ઘડા અર્પણ કરી દેશો! તમે એક પણ રૂપિયો નહિ લ્યો?"

" જો હું એમાંથી કાંઇ પણ લઉં તો મ્હારે હાથે દોઠ થાય; પણ તે સાથે એક વાત છે. જો મ્હારો જતો રહેલો પૌત્ર ગોકુળચંદ્ર કિંવા તેનો પુત્ર કિંવા તેનો પૌત્ર કિંવા તેનો પ્રપૌત્ર કિંવા તેના વંશનું કોઇ આવે તો તેને આ સઘળી સંપત્તિ ત્હારે પાછી આપી દેવી."

બાળકે વિચાર્યું કે યજ્ઞનાથ પાગલ બની ગયો છે. તત્કાળ વાતનો સ્વીકાર કરતાં તેણે કહ્યું:—" સારું"

યજ્ઞનાથે કહ્યું—" હવે તું આં આસન ઉપર બેસ."

" કારણ?"

" ત્હારી પૂજા થશે."

" કારણ?"

" એવો નિયમ છે."

બાળક આસન ઉપર બેઠો. યજ્ઞનાથે તેના કપાળ ઉપર ચંદનનું અર્ચન કર્યું. પછી કુમકુમનો ચાંલ્લો કર્યો, ગળામાં પુષ્પમાળા પહેરાવી અને તે સ્હામે બેસી ગણ ગણ કરતો મંત્ર ભણવા લાગ્યો.

દેવતા રૂપે બેસી મંત્ર સાંભળતાં સાંભળતાં નિતાઇને ભય લાગવા માંડયો. તેણે કહ્યું:—" દાદા!"

યજ્ઞનાથ કાંઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય મંત્ર ભણવા લાગ્યો.

અંતે એક એક ઘડો મહા કષ્ટે બાળક પાસે ખેંચી લાવી અર્પણ કર્યો તથા પ્રત્યેક ઘડો અર્પણ કરતી વખતે નિતાઇ પાસે તેણે એવું બોલાવડાવ્યું કે, " યુધિષ્ઠિર કુંડના પુત્ર ગદાધર કુંડ તેના પુત્ર પ્રાણકૃષ્ણ કુંડ તેના પુત્ર પરમાનંદ કુંડ, તેના પુત્ર યજ્ઞનાથ કુંડ, તેના પુત્ર વૃન્દાવન કુંડ તેના પુત્ર ગોકુળચંદ્ર કુંડને કિંવા તેના પુત્ર અથવા પૌત્ર અથવા પ્રપૌત્રને કિંવા તેના વંશના ખરા વારસને આ સઘળી સંપત્તિ પાછી સોંપીશ. "

આ વાકયોનો વારંવાર ઉચ્ચાર કરીને બાળક ભાન ભૂલી ગયો. તેની જીભ ધીમે ધીમે અટકી જવા લાગી. અનુષ્ઠાન જ્યારે સમાપ્ત થયું ત્યારે દીપકના ધુમાડાથી અને બન્નેના નિશ્વાસવાયુથી એ ન્હાનું ભોંયરું બાષ્પાચ્છન્ન થઇ ગયું. બાળકનું તાળુ શુષ્ક થઇ ગયું, તેના હાથે પગે દુઃખ થવા લાગ્યું, તેનો શ્વાસ રુંધાઇ જવા લાગ્યો.

દીપક મ્લાન થઈ એકાએક બુઝાઇ ગયો. અંધકારમાં યજ્ઞનાથ સીડી ચઢી ઉપર જાય છે એમ બાળકને લાગ્યું. વ્યાકુળ બની જઇ તેણે કહ્યું:—" દાદા! કયાં જાઓ છો ? "

યજ્ઞનાથે કહ્યું:—" હું જાઉં છું. તું અહીં જ રહે—હવે તને કોઈ શોધી શકશે નહિ. પણ યાદ રાખજે કે, યજ્ઞનાથના પુત્ર વૃન્દાવનનો પુત્ર ગોકુળચંદ્ર. "

આટલું બોલી ઉપર ચઢી યજ્ઞનાથે સીડી ખેંચી લીધી. બાળકે રુંધાઇ ગયલા કંઠે મહાકષ્ટે કહ્યું:—" દાદા! મ્હારે મ્હારા બાપા પાસે જવું છે! "

યજ્ઞનાથે બખોલ ઉપર, પત્થર ગોઠવી દીધો. કાન દઇ જોતાં નિતાઇને ફરી એક વખત રુંધાઇ ગયેલા કંઠે એમ કહેતાં તેણે સાંભળ્યો કે, " બાપા! "

પ્રતિજ્ઞાપાલન

એક માતા પોતાના બાળકને જેટલું ન ચ્હાઇ શકે એટલું બંસીવદન તેના ભાઇ રસિકને ચ્હાતો હતો. જો રસિકને નિશાળેથી ઘેર આવતાં થોડો વિલંબ થતો તો બધું કામકાજ છોડી દઇ બંસી તેની તપાસ કરવા નીકળી પડતો હતો. રસિકને ખવડાવ્યા સિવાય તે ખાઇ શકતો નહિ. જો રસિકનું શરીર સહજ બગડતું તો બંસીની બન્ને આંખોમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થતી હતી.

રસિક બંસી કરતાં સોળ વર્ષે ન્હાનો હતો. વચ્ચે બીજાં જે ભાઇ બ્હેનો જન્મ્યાં હતાં તે બધાં મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. કેવળ આ સહુથી ન્હાના રસિકને જન્મ આપ્યા પછી એક વર્ષે તેની માતાનું મૃત્યુ થયું હતું તથા રસિક ત્રણ વર્ષની ઉમ્મરે પિતૃહીન થયો હતો. એ વખતથી જ રસિકને ઉછેરી મ્હોટો કરવાનો ભાર એકલા બંસી ઉપર હતો.

સાળ ઉપર કપડાં વણવાં એ બંસીનો બાપદાદાનો ધંધો હતો. આ ધંધો કરીને બંસીના વૃદ્ધ પ્રપિતામહ અભિરામ બસાકે ગામમાં જે દેવાલયની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તેમાં આજે પણ રાધાનાથની મૂર્ત્તિ જોવામાં આવતી હતી. પરંતુ સમુદ્ર ઓળંગી દૈત્યોના એક મંડળે આવી બીચારી સાળ ઉપર અગ્નિબાણ ફેંકી વણકરોનાં ઘરોમાં ક્ષુધારૂપી અસુરને બેસાડી બાષ્પના અવાજથી ધીમે ધીમે જયનાદ વગાડવા માંડ્યા.

આમ છતાં સાળનો કઠિન પ્રાણ મરવા ઇચ્છતો નહોતો. ઠુક ઠાક–ઠુક ઠાક અવાજ કરી દાંતમાં સુતર લઇ હજી પણ બોબીન હાલચાલ કરતું હતું. આમ છતાં તેની નિયમિત હરફર લક્ષ્મીને પસંદ પડી નહિ. લોહના દૈત્યે કળ, બળ અને કૌશલ્યથી લક્ષ્મીને વશ કરી લીધી હતી.

બંસી માટે એક પ્રકારની સગવડ હતી. થાનાગઢના બાબુઓ તેના મુરબ્બી હતા. એ મ્હોટા પરિવારનાં સઘળાં શૉખીન કપડાં બંસી વણી આપતો હતો. એ કામ પોતાના એકલાથી થઇ શકે તેમ નહિ હોવાથી તેને માણસો રાખવા પડ્યા હતા.

જો કે બંસીની ન્યાતમાં કન્યાની કિમ્મત વધારે લાગતી હતી તો પણ તેણે ધાર્યું હોત તો તે એ એવી એક કન્યાને પોતાના ઘરમાં લાવી શકત. કેવળ રસિકને લીધે જ એ કાર્ય કરી શક્યો નહિ. નાટયમંડળના રાજપુત્રને પણ લજ્જિત કરે એવી વસ્તુઓ બંસી પૂજા વખતે રસિક માટે મંગાવતો હતો. રસિકને જે વસ્તુઓની જરૂર ન હોય એવી ઘણી વસ્તુઓ બંસી તેને મંગાવી આપી પોતાની સઘળી જરૂરીઆતો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરતો હતો.

આમ છતાં વંશનું રક્ષણ તો કરવુંજ જોઇએ. પોતાના કુટુંબનું માન સાચવી પોતે વિવાહ કરી શકે એવી એક કન્યાને મનમાં નક્કી કરી બંસી રૂપિયા એકઠા કરવા લાગ્યો. ત્રણસો રૂપિયા મૂલ્યના તથા સો રૂપિયા ઘરેણાંના આપતાં એ કન્યા મળશે એમ નક્કી કરી તે ધીમે ધીમે બની શકે એટલી રકમ બચાવવા લાગ્યો. પાસે વિશેષ રૂપિયા જો કે નહોતા; પણ વખત જોઇએ એટલો હતો; કેમ કે કન્યાની ઉમ્મર માત્ર ચાર વર્ષની હતી. હજી બંસીના હાથમાં ઓછામાં ઓછો ચાર પાંચ વર્ષ જેટલો વખત હતો.

પરંતુ જન્મ પત્રિકામાં સંચયને સ્થાને રસિકની દૃષ્ટિ હતી. એ દૃષ્ટિ શુભ ગ્રહની નહોતી.

પાડોશના ન્હાના છોકરાઓ અને સરખી ઉમ્મરના બાળકોનો રસિક સરદાર હતો. જે લોક સુખમાં ઉછરી મ્હોટા થાય છે તથા જેમને પોતાની ઇચ્છાનુસાર હરેક વસ્તુ મળે છે તેમના તરફ ભાગ્યદેવીની કૃપાથી વંચિત રહેલા હતભાગીઓને એક પ્રકારનું આકર્ષણ હોય છે. એવા લોકના સમાગમમાં આવવું એને એ હત-

ભાગીઓ ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ સમજે છે. જેની પાસે ઘણું છે તે ઘણું આપી શકે છે એવા વિચારથી કાંઇ લોકો એવા માણસના સમાગમમાં આવતા નથી; પરંતુ એવા માણસ કાંઇ આપતા નથી તો પણ મનુષ્યની લુબ્ધ કલ્પનાને તૃપ્ત તો કરેછે જ.

રસિકની વિલાસિતાથી જ પાડોશનાં બાળકોનાં મન મુગ્ધ થઇ ગયાં હતાં એમ કહીએ તો તેને અન્યાય કર્યો લેખાય; સઘળા વિષયોમાં રસિક એવી આશ્ચર્યજનક નિપુણતા દર્શાવતો હતો કે, ઉચ્ચ વંશના બાળકો પણ તેનું માન સાચવતા હતા. રસિક હાથમાં લીધેલું કાર્ય ચતુરાઇથી પાર પાડતો હતો. તેના મન ઉપર જાણે કે પુર્વના કોઇ સંસ્કારની મૂઢતા દબાયલી નહોતી અને તેથી જ ને જે કાંઇ જોતો તે ગ્રહણ કરી શકતો હતો.

રસિકની આવી નિપુણતાને લીધે કેવળ બાળક બાળિકાઓ જ નહિ પરંતુ તેમનાં વડિલો સુદ્ધાં તેની ઉમેદવારી કરતાં હતાં. રસિકનામાં દોષ કેવળ એટલો જ હતો કે, ગમે તે કોઇ એક જ કાર્યમાં વિશેષ દિવસ સુધી તે ધ્યાન આપી શકતો નહોતો. અમુક એક પ્રકારની વિદ્યા શીખી લીધા પછી એ વિદ્યા ઉપરથી તેનું મન ઉઠી જતું હતું. પછી એ સંબંધી જો એની સાધના કરવામાં આવતી તો તે વિરક્ત બની જતો હતો. બાબુઓને ઘેર દીવાળીના ઉત્સવમાં કલકત્તાથી આતસબાજીવાળા આવ્યા હતા— તેમની પાસેથી દારુખાનું બનાવવાનું શીખી લઇ કેવળ બે વર્ષ માટે રસિકે કાળી-પૂજાના ઉત્સવને જ્યોતિર્મય બનાવી દીધો હતો. ત્રીજે વર્ષે રસિકની ઘણી સાધના કરવામાં આવી પણ કોઠીમાંથી દારુખાનું ફુટયું નહિ. એ વખતે રસિક ચંદ્રક લટકાવીને ફરતા નવીન યાત્રાવાળાઓના દૃષ્ટાન્તથી ઉત્સાહિત થઇ હાર્મોનિયમ ઉપર લખનૌની ઠુમરીને સાધ્ય કરતો હતો.

પોતાની શક્તિની આવી કલ્પનામયી લીલાથી ક્વચિત્ સુલભ અને ક્વચિત્ દુર્લભ થઇ તે લોકને વિશેષ મુગ્ધ કરતો હતો. તેનો

ભાઇ એવો વિચાર કરતો હતો કે, જે આશ્ચર્યજનક ભાઇની પોતાને પ્રાપ્તિ થઇ છે એ જીવતો રહે એટલે બસ. આવો વિચાર આવતાં કાંઇ કારણ સિવાય પણ તેની આંખોમાં પાણી ભરાઇ આવતું હતું. પોતાનું મૃત્યુ રસિકની હયાતિમાં જ થાય એવી તે રાધાનાથને પ્રાર્થના કર્યા કરતો હતો.

આવા શક્તિશાળી ભાઇના અવનવા શોખ પૂરા પાડવા છતાં ભાવીવધૂ કેવળ દૂરના ભવિષ્યમાં છુપાઇ રહેતી હતી; પરંતુ તેની ઉમ્મર ભૂતકાળમાં ભળી જતી હતી. બંસીની ઉમ્મર ત્રીસ વર્ષની થઇ જવા છતાં જ્યારે તે સો રૂપિયા પણ એકઠા કરી શક્યો નહિ અને પેલી કન્યા બીજાનું ઘર માંડવા ચાલી ગઇ ત્યારે બંસીએ પોતાના મનમાં વિચાર્યું, ' મ્હારે માટે હવે કાંઇ આશા જેવું નથી. વંશનું રક્ષણ કરવાનો ભાર રસિકને જ ઉપાડી લેવો પડશે. ”

પાડોશમાં કિંવા ફળીઆમાં સ્વયંવરની પ્રથા ચાલૂ હોત તો રસિકના વિવાહ માટે કોઇને ચિંતા કરવી પડત નહિ. વિધુમુખી, તારા, નતી, શશી, સુધા—એવાં કેટલાં નામ આપીએ ?—સહુ રસિકને ચ્હાતી હતી. રસિક જ્યારે કાદવ લઇ મૂર્ત્તિ તૈયાર કરતો હતો ત્યારે એ મૂર્ત્તિ ઉપર અધિકાર મેળવવા માટે બાળિકાઓની વચ્ચે ઘણી તકરાર થતી હતી. એ બાળિકીઓમાં સૌરભી નામની એક બાળિકા હતી. તે ઘણી શાન્ત હોઈ મૂર્ત્તિને તૈયાર કરતી જોવાનું તથા રસિકને જરૂરની વસ્તુઓ કાદવ, માટી વગેરે પૂરી પાડવાનું તેને ઘણું ગમતું હતું. રસિક પોતાને કાંઇ કામ ફરમાવે એવી તેને પ્રબળ ઇચ્છા રહેતી. કામ કરતાં કરતાં રસિક પાન માગશે એમ જાણી સૌરભી હમ્મેશાં પાન પૂરાં પાડવાની તૈયારી કરીને જ આવતી હતી. રસિક પોતાના હાથની કીર્ત્તિઓ તેની સ્હામે સુસજ્જિત કરી જ્યારે એમ કહેતો કે, ' સુરિ ! તું આમાંથી શું લઇશ ? ' ત્યારે સૌરભી ઇચ્છિત વસ્તુ સહેલાઇથી મેળવી શકે તેમ હતી;

પરંતુ સંકોચને લીધે તે કાંઇ લેતી નહિ. રસિક પોતાની પસંદગીની વસ્તુ તેને આપતો હતો. પુતળાં તૈયાર કરવાના પર્વની સમાપ્તિ થયા પછી જ્યારે હાર્મોનિયમ વગાડવાનો દિવસ આવતો ત્યારે ફળીઆનાં બાળક બાળિકાઓ એ યંત્ર ઉપર આંગળાં ફેરવવાને અધીર બની જતાં હતાં. રસિક ધમકી બતાવી તેમને સહુને દૂર રાખતો હતો. સૌરભી કોઇ પણ પ્રકારનો ઉત્પાત કરતી નહોતી. તે પોતાનાં વિશાળ લોચન ખુલ્લાં રાખી ડાબા હાથ ઉપર શરીર ટેકવી વાડી બેસીને ચુપકીદીથી આશ્ચર્યચકિત બની જોયા કરતી હતી. રસિક કહેતો, ' આવ સુરિ ! એક વખત આંગળાં ફેરવ જોઇએ. ' સૌરભી મૃદુ હસતી હતી; પણ આગળ વધતી નહોતી. તેની સંમતિ નહિ હોવા છતાં પોતાના હાથમાં તેની આંગળીઓ પકડી રસિક તેનાથી હાર્મોનિયમ વગાડતો હતો.

સૌરભીનો ભાઇ ગોપાળ પણ રસિકના ભક્તમંડળમાં એક અગ્રગણ્ય હતો. સૌરભીના અને તેના સ્વભાવમાં ફેર એટલો જ હતો કે, સારી વસ્તુનો સ્વીકાર કરવા માટે તેને આગ્રહ કરવો પડતો નહિ;તે પોતે જ અમુક વસ્તુ લેવાનો આગ્રહ કરતો તથા તે વસ્તુ નહિ મળતાં અસ્થિર બનાવી દેતો. રસિક કોઇનો વિશેષ સ્નેહ સહન કરી શકતો નહિ; આમ છતાં બીજા બાળકો કરતાં રસિક તરફથી ગોપાળને વિશેષ ઉત્તેજન મળતું હતું.

સૌરભી સાથે જ રસિકનો વિવાહ કરવાનું બંસીએ વિચાર્યું; પરંતુ સૌરભીનું ઘર તેમનાથી ઉંચું હોવાથી પાંચસો રૂપિયાથી ઓછી રકમે એ કાર્ય થાય એવી આશા નહોતી.

આટલા દિવસોમાં કદાપિ બંસીએ રસિકને પોતાના વણકરના કામમાં મદદ કરવાને કહ્યું નહોતું. સઘળી મહેનત મજુરી તે પોતે જ કરતો હતો. રસિક વિવિધ પ્રકારનાં નિરુપયોગી કાર્ય કરી લોકોનાં મન ખુશી કરતો હતો; એ જોવું બંસીને ગમતું હતું. ભાઇ કેવી રીતે હમ્મેશાં સાળ ઉપર વણાટનું કામ કરી શકે છે એ રસિક

સમજી શકતો નહિ ! પોતાનાથી મરી જતાં પણ એવું કામ કરી શકાય નહિ એમ તેને લાગતું હતું. બંસી પોતાને માટે હરેક કાર્યમાં ઘણી સંભાળથી ખરચ કરતો હોવાથી તે કંજુસ છે એમ રસિકને લાગતું. પોતાના ભાઇના વ્યવહાર માટે રસિકના મનમાં ઘણી લજ્જા હતી. શિશુકાળથી જ પોતાને પોતાના ભાઇથી સર્વ વિષયમાં ભિન્ન પ્રકારનો માણસ તે સમજતો. તેની આવી ધારણાને તેના ભાઇએ જ ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

આવા સમયે પોતાના વિવાહની આશાનો ત્યાગ કરી બંસી રસિકની વહૂ લાવવા ઉત્સુક થયો એટલે તેનું મન ધીરજ ધારી શક્યું નહિ. પ્રત્યેક માસનો વિલંબ તેને માટે ઘણો અસહ્ય થઇ પડ્યો. વાજીંત્રો વાગે છે, રોશનાઇ થયેલી છે તથા ઘણી ધામધુમથી પોતે રસિકનો વિવાહ કરે છે એવી આનંદની છબી બંસીના મનમાં, તૃષાર્ત્તના મુખ પાસે મૃગતૃષ્ણાની માફક જાગતી હતી.

બીજી તરફથી રૂપિયા ઝડપથી એકઠા થતા નહોતા. તે જેટલો વિશેષ પરિશ્રમ કરતો હતો તેટલી સફળતા વિશેષ દૂર જતી હતી. વિશેષતઃ મનની ઇચ્છા સાથે શરીર સમાન વેગથી ચાલતું નહોતું—વચ્ચે વચ્ચે તે શિથિલ થઇ જતું હતું.

આખું ગામ જ્યારે ઉંઘતું હોય, કેવળ રાત્રિના ચોકીદારોની માફક પ્રહરે પ્રહરે શીઆળવાં બરાડા મારતાં હોય ત્યારે ઝાંખા દીવા પાસે બેસી બંસી વણાટનું કામ કર્યા કરતો. એવી અનેક રાતો તેણે વીતાડી હતી. ઘરમાં તેને કામ કરતો અટકાવે એવું કોઇ માણસ નહોતું. વળી બંસીએ પોતાને પુષ્ટિકર ખોરાકથી પણ વંચિત કર્યો હતો. ઠંડીમાં ઓઢવાનું વસ્ત્ર જીર્ણ થઇ ગયું હતું. ન્હાનાં છિદ્રોમાંથી એ વસ્ત્ર છુપી રીતે ઠંડીને બોલાવી લાવતું હતું. છેલ્લાં બે વર્ષથી શીયાળામાં બંસી એવો વિચાર કરતો કે, ' આ વખતે તો દુઃખે સુખે ચલાવી લઉં, થોડા પૈસા એકઠા થવા દઉં. પછી આવતે વર્ષે જ્યારે કાબુલીવાળો ગરમ વસ્ત્રો લઇને આવશે એટલે તેની

પાસેથી એક વસ્ત્ર ઉધાર ખરીદી તેને બીજે વર્ષે દેવું ચુકવી દઇશ. ત્યાં સુધીમાં જોઇતી રકમ એકઠી થઈ જશે.' પરંતુ સગવડ થઇ શકે એવું વર્ષ આવ્યું નહિ. બંસીનું શરીર પણ ટકી શકે એવું રહ્યું નહિ.

આટલા દિવસ પછી બંસીએ તેના ભાઈને કહ્યું:—" વણાટનું કામ હું એકલો કરી શકતો નથી. તું પણ એ કામમાં થોડી મદદ કર." રસિકે કાંઇ ઉત્તર નહિ આપતાં મ્હોં મરડ્યું. શરીર સારું નહિ હોવાથી બંસીનો મિજાજ ઠેકાણે નહોતો. તેણે રસિકનો તિરસ્કાર કર્યો. તેણે કહ્યું:—" બાપદાદાનો ધંધો છોડી રાત દિવસ તું કૂદાકૂદ કરીશ તો ભવિષ્યમાં ત્હારી કેવી દશા થશે ?! "

બંસીનું આ કથન અનુચિત નહોતું તથા એ કાંઇ કટુક્તિ નહોતી. આમ છતાં આવો ભયંકર અન્યાય જીવનમાં પોતે કદાપિ સહન કર્યો નથી એમ રસિકને લાગ્યું. તે દિવસે તેણે ઘેર બરાબર ખાધું નહિ. તે નદીતટ ઉપર જઇ માછલાં પકડવા બેઠો. શીતકાળનો એ નિસ્તબ્ધ મધ્યાન્હ હતો. નજીક આવેલા આંબાવાડીઆમાંથી ઘુ ઘુ અવાજ સંભળાતો હતો. આજે રસિકે ગોપાળને લાકડી ફેરવવાની રમત શીખવાડવાનું કહ્યું હતું. એ રમત શીખવાનો કાંઈ સંભવ જોવામાં આવ્યો નહિ એટલે ગોપાળ રસિકે પકડેલાં મત્સ્ય જવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો. એ પ્રકાર જોઇ રસિકે તેને એક થપ્પડ મારી. રસિક પોતાની પાસે ક્યારે પાન માગે તેની રાહ જોતી સૌરભી ઘાટની નજીક ઘાસ ઉપર બેઠી હતી. એવામાં રસિકે એકાએક તેને કહ્યું:—" સુરિ ! ઘણી ભૂખ લાગી છે; કાંઇ ખાવાનું લાવી આપી શકીશ ? " સૌરભી ખુશી થઇ ઝડપથી ઘેર દોડી જઈ, ખોબો ભરી કાચું કોરું ખાવાનું લઇ આવી. રસિક તે દિવસે તેના ભાઈ બંસી પાસે ઉપસ્થિત થયો નહિ.

બંસીનું શરીર તેમજ મન ખરાબ હતું. રાત્રે તેણે પોતાના પિતાને સ્વપ્નમાં જોયા. સ્વપ્નમાંથી જાગી ઉઠયા પછી બંસીનું

મન વિશેષ વ્યાકુળ બની ગયું. વંશનો લોપ થઇ જવાની આશંકાથી પિતાને પરલોકમાં પણ નિદ્રા આવતી નથી એમ જ તેને લાગ્યું.

બીજે દિવસે બંસીએ સહજ જોર કરીને રસિકને કામ ઉપર બેસાડયો; કેમ કે, એ કાંઇ કેવળ એક વ્યક્તિના જ સુખ દુઃખની વાત નહોતી, એ તો વંશ પ્રત્યેનું કર્ત્તવ્ય હતું. રસિક કામ ઉપર બેઠો ખરો, પરંતુ તેથી કામની સગવડતા થઇ નહિ. તેનો હાથ બિલકુલ ચાલતો નહોતો. વારંવાર સુતર તૂટી જતું હતું તથા તેને સમારતાં ઘણો વખત લાગતો હતો. બંસીએ વિચાર્યું કે, અભ્યાસ નહિ હોવાથી રસિકનાથી એવું થાય છે—ધીમે ધીમે તેનો હાથ સુધરી જશે.

પરંતુ ચંચળ પ્રકૃતિના રસિકના હાથને સુધરવાની જરૂર નહિ હોવાથી તે સુધર્યો નહિ. વળી રસિકનાં અનુગત બાળકો તેની તપાસ કરવા આવી તેને શાન્ત શિષ્ટ બાળકની માફક બાપદાદાનો ધંધો કરતો જોતાં ત્યારે રસિકને ઘણી શર્મ આવતી હતી તથા ક્રોધ પણ ઉપજતો હતો.

બંસીએ રસિકના એક મિત્રદ્વારા તેને એવી ખબર પહોંચાડી કે, સૌરભીની સાથે તેનો વિવાહ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. બંસીએ વિચાર્યું હતું કે, આ ખબર મળવાથી રસિકનું મન અવશ્ય નમ્ર થશે; પરંતુ એવું કાંઇ પરિણામ દેખાયું નહિ. રસિકે કહ્યું:—“ ભાઇ શું એમ ધારે છે કે, સૌરભીની સાથે વિવાહ થતાં મ્હને મોક્ષ મળી જશે ! ” પછી સૌરભી તરફનો તેનો વ્યવહાર એટલો બધો બદલાઇ ગયો કે એ બીચારી ઓઢણીને છેડે પાન બાંધી તેની પાસે આવવાનું સાહસ કરી શકતી નહોતી—કોણ જાણે કે શાથી સઘળી રીતભાત જોઈ એ ન્હાની શાન્ત છોકરીને રડવું આવતું હતું. હાર્મોનિયમ વગાડવા માટે બીજી બાળિકાઓના કરતાં તેને જે વિશેષ અધિકાર મળ્યો હતો તે દૂર થઇ ગયો. હવે

રસિક પોતાને જોઇતી કોઇ પણ વસ્તુ સૌરભી પાસે માગતો નહિ. આથી સૌરભીને પોતાનું જીવન નીરસ બની ગયું હોય એમ લાગ્યું.

આટલા દિવસોમાં રસિક ગામના વનજંગલ, રાધાનાથનું મંદિર, નદી, તળાવ, ઘાંચી ફળીઉં, સુતાર ફળીઉં, હાટ, બજાર વગેરે સ્થળોએ પોતાના આનંદથી અને પ્રયોજનથી વિચિત્ર ભાવથી અધિકાર બેસાડી દીધો હતો. સઘળાં સ્થળોએ તેનો એક અડ્ડો હતો. તે પોતાની મરજી પડે ત્યારે એકલો અગર તો પોતાના અનુચર સહચરો સાથે ગમે તે એક સ્થળે ઉપસ્થિત થઈ ઇચ્છિત કાર્ય કરતો હતો. આ ગામ અને થાનગઢના બાબુઓના મકાન સિવાય જગતનો બીજો કોઈ અંશ પોતાની જીવનયાત્રા માટે પ્રયોજનીય હોય એમ કોઇ દિવસે તેને લાગતું નહોતું. હવે આજે આ ગામથી તેનું મન વિરક્ત બની ગયું. દૂર—બહુ દૂર ચાલ્યા જવા માટે તેનું ચિત્ત વ્યાકુળ બની ગયું. અવકાશનો વખત પુષ્કળ હતો. બંસી તેની પાસે વિશેષ વખત સુધી કામ કરાવતો નહોતો; પરંતુ થોડો વખત કામ કરવાથી પણ તેના અવકાશનો સઘળો સ્વાદ ઉડી ગયો. એવા ખંડિત અવકાશને કોઇ પણ પ્રકારના ઉપયોગમાં લેવાનું તેને ગમતું નહોતું.

(૪)

એવામાં થાનગઢના બાબુઓનો એક છોકરો એક બાઇસિકલ ખરીદ કરી લાવી તેના ઉપર બેસવાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. રસિકે એ બાઇસિકલ લઇ ઘણા થોડા સમયમાં જ તે પોતાના પગ નીચેનું એક દોડતું ચક્કર હોય એવો એના ઉપર કાબૂ મેળવ્યો. અહા! કેવી સ્વાધીનતા! કેવો આનંદ! દૂરત્વની સઘળી બાધાને આ વાહન જાણે કે તીક્ષ્ણ સુદર્શનચક્રની માફક ઘણી સહેલાઇથી કાપી નાખી ચાલ્યું જતું. વંટોળીઆનો વાયુ જાણે કે પઇડાંનો આકાર ધારણ કરી મનુષ્યને પીઠ ઉપર બેસાડી ઉન્મત્તની માફક

દોડી જતો હતો. રામાયણ મહાભારતના વખતમાં મનુષ્ય ક્વચિત્ ક્વચિત્ દેવતાનું અસ્ત્ર લઇ તેનો જેવો ઉપયોગ કરી શકતું હતું તેવો જ ઉપયોગ આ ચક્રનો કરી શકાય છે એમ રસિકને લાગ્યું.

રસિકે વિચાર્યું કે, જો પોતાની પાસે આવી બાઇસિકલ ન હોય તો જીવન વૃથા છે. વળી તેની કિમ્મત પણ ક્યાં વધારે છે ! ફક્ત એકસોપચીસ રૂપિયા ? એકસોપચીસ રૂપિયા આપી મનુષ્ય એક પ્રકારની નવીન શક્તિ મેળવી શકે એ તો ઘણું સસ્તું કહેવાય! વિષ્ણુના ગરુડ વાહને અને સૂર્યના અરુણ સારથીએ સૃષ્ટિકર્ત્તાને કાંઇ ઓછું દુઃખ દીધું નથી. વળી ઇંદ્રના ઉચ્ચૈશ્રવાને માટે સમુદ્રમંથન કરવું પડ્યું હતું; પરંતુ આ બાઇસિકલ પોતાનો પૃથ્વીજયી ગતિવેગ સ્તબ્ધ કરી કેવળ એકસોપચીસ રૂપિયા માટે દુકાનના એક ખુણામાં દિવાલને અઢેલી રાહ જોયા કરતી હતી.

ભાઇની પાસેથી કાંઇ નહિ માગવાની રસિકે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; પરંતુ તે એ પ્રતિજ્ઞા પાળી શક્યો નહિ. આમ છતાં માગવાની રીત તેણે કાંઇક અંશે બદલી નાખીને કહ્યું;—" મ્હને એકસોપચીસ રૂપિયા ઉછીના આપો. "

છેલ્લા કેટલાક દિવસથી રસિકે બંસીની પાસે કાંઈ માગણી કરી નહોતી. તેથી શરીરના અસુખ ઉપરાંત બીજી પણ એક ગંભીર વેદના રાત્રિ દિવસ બંસીને દુઃખી કરતી હતી. રસિકની માગણી સાંભળી ક્ષણ કાળ માટે બંસીનું મન નાચી ઉઠ્યું. તેણે વિચાર્યું, ' બધું જહન્નમમાં જાઓ—હવે આવી ખેંચતાણ હું કરી શકતો નથી-હું એને રૂપિયા આપી દઉં. ' વળી પાછો વિચાર આવ્યો કે, ' એ બધું ખરું પણ વંશરક્ષાનું શું ? વંસ તો ડુબવા બેઠો છે ! હું એકસોપચીસ રૂપિયા આપું એટલે મ્હારી પાસે સિલ્લક શું રહે ! ઉછીના ! રસિક એકસોપચીસ રૂપિયા ઉછીના લઈ

પાછા આપશે !' જો એવો સંભવ હોત તો બંસી નિશ્ચિંત થઇને મરી શકત.

મનને પત્થર જેવું કઠિન કરી બંસીએ કહ્યું:-" એકસો-પચીસ રૂપિયા હું ક્યાંથી લાવું !" રસિકે પોતાના મિત્રમંડળમાં કહ્યું:—" જો એ રૂપિયા મ્હને નહિ મળે તો હું વિવાહ જ નહિ કરું "

આ વાત જ્યારે બંસીના કાને ગઇ ત્યારે તેણે કહ્યું:-" આ કાંઇ જેવી તેવી ગમ્મત નથી ! કન્યા માટે રૂપિયા આપવા પડશે તથા વરને પણ રૂપિયા આપ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી ! આવું સંકટ તો અમારી સાત પેઢીમાં કોઇના ઉપર પણ આવી પડ્યું નહોતું. "

રસિકે સ્પષ્ટ વિદ્રોહ કરી વણાટકામમાંથી રજા મેળવી લીધી. પૂછવામાં આવતાં ' શરીર સારું નથી. ' એમ તે કહેતો. આમ છતાં આહાર વિહાર ઉપરથી શરીર બગડ્યું હોય એમ લાગતું નહોતું. બંસીએ મનમાં ને મનમાં રોષે ભરાઇ કહ્યું, ' હવે હું એને કદાપિ કામ કરવાનું કહીશ નહિ. ' આમ કહી ક્રોધને વશ થઇ તે પોતાની જાતને વિશેષ દુઃખ દેવા લાગ્યો. વળી એ વર્ષે બહિ-ષ્કારની ચળવળ જોર શોરથી ચાલૂ થવાથી હાથવણાટ કાપડના દર વધી ગયા તથા તેની ખપત પણ વધી ગઇ. જે વણકરો બીજાં કામકાજોમાં ગુંથાયા હતા તેમણે પણ પાછું વણાટકામ ચાલૂ કરી દીધું. હવે ક્ષણ કાળ માટે જો સાળ બંધ પડતી તો બંસીનું મન અસ્થિર બની જતું. આ વખતે જો રસિકે કાંઇ મદદ કરી હોત તો બે વર્ષની કમાણી છ મહિનામાં કરી શકાત; પરંતુ રસિકે કાંઇ મદદ કરી નહિ નિર્બળ શરીરે બંસી એકલો શકિત ઉપરાંત પરિશ્રમ કરવા લાગ્યો.

રસિક પોતાનો ઘણો ખરો વખત ઘરની બ્હાર પસાર કરતો હતો. એવામાં એક દિવસે સંધ્યા સમયે જ્યારે બંસીનો હાથ

અવશ બની ગયો હતો, બરડો ભરાઈ આવ્યો હતો, કામકાજમાં ગરબડ થતી હોઈ તેને સુધારતાં વૃથા વખત જતો હતો ત્યારે તેણે કેટલાક કાળથી ઉપેક્ષિત થયેલા હાર્મોનિયમ યંત્ર ઉપર લખનૌ-ઠુમરી વાગતી સાંભળી! પહેલાં એક સમય એવો હતો કે, કામ કરતાં કરતાં રસિકને હાર્મોનિયમ વગાડતો સાંભળી ગર્વ અને આનંદથી બંસીનું મન પુલકિત થતું હતું; પરંતુ આજે એમ ન થયું. તેણે સાળ પાસેથી ઉઠી ઘરના આંગણાં પાસે જઈને જોયુ તો રસિક કોઈ અજાણ્યા માણસને હાર્મોનિયમ વગાડી સંભળાવતો હતો. એથી બંસીનો તાવથી સળગતો દેહ વિશેષ સળગી ઉઠયો. તેણે મ્હોંમાં જે આવ્યું તે કહી નાખ્યું. રસિકે ઉદ્ધત બની ઉત્તર આપ્યો, 'આજથી મ્હને તમારું અન્ન......બરાબર છે.' વગેરે વગેરે. બંસીએ કહ્યું કે, 'હવે મિથ્યા બડાઈ મારવાની જરૂર નથી. ત્હારી શક્તિ મ્હેં બરાબર જોઈ લીધી છે. કેવળ બાબુલોકની નકલ કરી વાજીંત્ર વગાડી નવ્વાણી કર્યે કાંઈ વળતું નથી!' આમ કહી તે ચાલ્યો ગયો—પછી તે કામ ઉપર બેસી શકયો નહિ. ઘરમાં એક શેતરંજી ઉપર તે સૂઈ ગયો. તે દિવસે રસિક હાર્મોનિયમ વગાડી ચિત્તના વિનોદ માટે કાંઈ પોતાના સોબતીને તેડી લાવ્યો હોય એમ નહોતું. થાનગઢમાં જે સરકસ આવ્યું હતું એ સરકસમાં નોકરીના ઉમેદવાર તરીકે રસિક ગયો હતો. સરકસના એક માણસને પોતાની શક્તિનો પરિચય કરાવવાના હેતુથી પોતે જેટલી ગત જાણતો હતો તે એકે એકે રસિક તેને સંભળાવતો હતો. એ સંગીતની વચ્ચે તદ્દન જૂદી જાતનો સુર આવી પહોંચ્યો હતો.

આજ સૂધીમાં બંસીના મુખમાંથી આવા કઠિન શબ્દો કદાપિ બ્હાર નીકળ્યા નહોતા. પોતાનાં વાકયો માટે તેને પોતાને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પોતાનું અવલંબન કરી કોઈ બીજુંજ એ નિષ્ઠુર વચનો બોલ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું. આવો હૃદયવિદારક તિરસ્કાર કર્યા પછી પોતે એકઠા કરી રાખેલા રૂપિયા સાચવવાનું

બંસી માટે અસંભવ બની ગયું. જે રૂપિયાને લીધે એકાએક આવો અકલ્પનીય બનાવ બની ગયો એ રૂપિયા ઉપર બંસીને ઘણો ગુસ્સો આવ્યો. રસિક પોતાની કેવી સ્નેહસામગ્રી છે એ વિચાર જ વારંવાર તેના મનમાં આવવા લાગ્યો. તે જ્યારે ભાઇ શબ્દનો ઉચ્ચાર સુદ્ધાં કરી શકતો નહોતો, તેના તોફાની હાથમાંથી વણાટના સુતરનું રક્ષણ કરવાનું કામ જ્યારે મુશ્કેલ હતું, તેનો ભાઇ હાથ લંબાવતાંની સાથે જ્યારે તે બીજાં બધાંના ખોળામાંથી કુદકો મારી તેના ભાઇના ખોળામાં જતો રહેતો તથા તેના માથાના વાળ પકડી ખેંચતાણ કરતો, નાક પકડી દાંત વગરના મુખમાં તેને પુરી દેવાનો પ્રયત્ન કરતો ત્યારે પોતે કેવો અપૂર્વ અસીમ આનંદ અનુભવતો હતો તેનું બંસીને સ્મરણ થઇ આવ્યું. બંસીનો પ્રાણ હાહાકાર કરી ઉઠ્યો. હવે તે સહી રહી શક્યો નહિ. રસિકનું નામ દઇ કરૂણકંઠે કેટલીક વખતે તેને હાંક મારી. ઉત્તર નહિ મળવાથી તાવવાળા શરીરે તે ઉઠ્યો. જઇને જોયું તો હાર્મોનિયમ એક બાજુએ પડ્યું હતું. અંધકારમાં ઉમરા પાસે રસિક ચુપ ચાપ બેઠો હતો. બંસીએ કમરમાંથી સાપના જેવી એક લાંબી થેલી બહાર કાઢી ખુલ્લી કરીને રુંધાઇ ગયેલા કંઠે કહ્યું, " ભાઇ ! આ લે. આ સઘળા રૂપિયા ત્હારે માટે જ હું એકઠા કરતો હતો; પરંતુ ભાઇ ! તને રડાવીને હું રૂપિયા એકઠા કરી શકું તેમ નથી. ભાઇ ! મ્હારામાં એવી શકિત નથી તું જોઇએ તો બાઇસિકલ ખરીદ કર અગર તો તને ફાવે તેમ કર. "

રસિકે ઉઠી ઉભા થઇ પ્રતિજ્ઞા કરી કઠોર સ્વરે કહ્યું:— " બાઇસિકલ ખરીદ કરવી હશે તથા વહૂ લાવવી હશે તો એ બધું હું મ્હારા પોતાના રૂપિયાથી કરીશ. તમારા આ રૂપિયાને હું સ્પર્શ પણ કરનાર નથી. "

આમ કહી બંસીના ઉત્તરની રાહ નહિ જોતાં રસિક ચાલ્યો ગયો. બન્ને વચ્ચે હવે આ રૂપિયાની વાત કાઢવાનો કોઈ માર્ગ રહ્યો નહિ—કોઈ પણ વાત કાઢવાનું અસંભવ બની ગયું.

(૪)

રસિકનો શ્રેષ્ઠ ભક્ત ગોપાળ આજકાલ અભિમાનથી અલગ રહેતો હતો. રસિકની નજરે પડીને તે એકલો જ મત્સ્ય પકડવા જતો હતો; પ્રથમની માફક રસિકની સાથે વાતચિત કરતો નહોતો. સૌરભીનો વ્યવહાર પણ વિશેષ બદલાઇ ગયો હતો. રસિકની સાથે તેણે કટ્ટી કરી દીધી હતી. પોતે જે ભયંકર કટ્ટી કરી હતી તે રસિકને દર્શાવવાનો સુયોગ નહિ મળવાથી ઘરના ખુણામાં બેસી અભિમાનથી તે રુદન કરતી હતી.

એવામાં એક દિવસે મધ્યાન્હે ગોપાળને ઘેર જઇ તેને હાંક મારી પ્રેમ દર્શાવીને રસિકે તેના કાન આમળ્યા. પ્રથમ તો પોતાને લડાઇ કરવી હોય એવો જ ભાવ ગોપાળે દર્શાવ્યો; પરંતુ તેનો એ ભાવ વિશેષ સમય સૂધી કાયમ રહ્યો નહિ; બન્ને વચ્ચે મધુર હાસ્યાલાપ જામી ઉઠયો. રસિકે કહ્યું:–" ગોપાળ ! તું મ્હારું હાર્મોનિયમ લઇશ કે ?"

હાર્મોનિયમ ! આવું મ્હોટું દાન ! આ કળિકાળમાં એવા દાનનો સંભવ હતો કે ! આમ છતાં જે વસ્તુ પોતાને ગમતી અને હરકત સિવાય મળી શકતી તે વસ્તુ સંકોચ સિવાય સ્વીકારવાની શક્તિ ગોપાળનામાં વિશેષ પ્રમાણમાં હતી. તેણે વિના વિલંબે રસિકનું હાર્મોનિયમ પોતાના કબ્જામાં લીધું. તે સાથે તેણે રસિકને એમ પણ કહી દીધું કે હવે જો હાર્મોનિયમ તે પાછું માગશે તો તેને મળી શકશે નહિ.

રસિકે ગોપાળને જ્યારે હાંક મારી ત્યારે એ હાંક બીજી એક વ્યક્તિના સાંભળવામાં આવી છે એવી તેની ખાત્રી હતી; પરંતુ એ દ્વિતીય વ્યક્તિ આજે બ્હાર આવી નહિ. રસિકે ગોપાળને કહ્યું:–" સુરી ક્યાં છે ? તેને એક વખત બોલાવી લાવ. "

ગોપાળે ઘરમાં જઇ આવી કહ્યું:—" સુરી એમ કહે છે કે ' મ્હારે કપડાં સુકવવાનાં હોવાથી હમણાં મ્હને વખત નથી. "

રસિકે મનમાં ને મનમાં હસીને કહ્યું:—" એ ક્યાં કપડાં સુકવે છે ? ચાલ આપણે જઇને જોઇએ. "

રસિકે આંગણામાં જઇને જોયું તો ત્યાં કપડાં સુકવવાની હિલચાલ નહોતી. સૌરભી તેમનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળી, બીજે સ્થળે છુપાઈ જવાનો સુયોગ નહિ મળવાથી તેમના તરફ પીઠ કરી ખુણામાં દિવાલ તરફ મ્હોં કરી ઉભી રહી. રસિકે નજીક જઇ તેનું મ્હોં ફેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે કહ્યું:—" સુરિ ! તું રીસે ભરાઇ છે કે ! " રસિકના પ્રયત્નને વૃથા કરી સૌરભી જેમ ઉભી હતી તેમજ ઉભી રહી.

એક વખતે કલ્પનાને વશ થઈ રસિક વિવિધ રંગના સુતરથી એક ચિત્રવિચિત્ર કંથા સીવતો હતો. સ્ત્રીઓ જે કંથાઓ સીવતી હતી તેના કેટલાક ચોક્કસ નમુનાઓ જ આવતા હતા; પરંતુ રસિકની રચના સ્વકપોળકલ્પિત હતી. જ્યારે એ સીલાઇનું કામ ચાલતું ત્યારે સૌરભી એકચિત્તે એ કામ જોયા કરતી હતી. તેને એમજ લાગતું હતું કે, જગતમાં આજ સુધીમાં કોઇએ એવી આશ્ચયજનક કંથા બનાવી નથી. કંથા જ્યારે સર્વ પ્રકારે તૈયાર થઇ જવા આવી ત્યારે વિરક્તિ ઉપજવાથી રસિકે એ કામ અપૂર્ણ જ રાખ્યું. એથી સૌરભીનું મન ઘણું દુઃખી થયું હતું. એ કામ સંપૂર્ણ કરી નાખવા માટે તેણે અનેક વખત નમ્રતાપૂર્વક રસિકને વિનંતિ કરી હતી. અપૂર્ણ રહેલું કામ બે ત્રણ કલાકમાંજ સંપૂર્ણ થાય તેમ હતું; પરંતુ જે કામ ઉપર રસિકનું મન લાગે નહિ તે કામ ઉપર તેને કોણ બેસાડી શકે ? આટલા દિવસ પછી એકાએક કાલે રાત્રે જાગીને રસિકે કંથાને તૈયાર કરી હતી.

રસિકે કહ્યું:—" સુરિ ! મ્હેં પેલી કંથા તૈયાર કરી નાખી છે; તું એક વખત જોઇશ કે ? "

મહાકષ્ટે સૌરભીનું મુખ ફેરવવામાં આવ્યું એટલે તેણે પહેરેલા વસ્ત્રના પાલવથી મ્હોં ઢાંકી દીધું. એ વખતે એનાં બન્ને

નેત્રોમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થતી હતી! તે એ અશ્રુજળને કેવી રીતે બતાવી શકે?

સૌરભીની સાથે પોતાના પ્રથમના સંબંધની સ્થાપના કરવામાં રસિકને ઘણો વખત લાગ્યો. પછી બન્ને વચ્ચે સંધિ સ્થાપન થઇ. સૌરભીએ રસિકને પાન લાવી આપ્યું તથા રસિકે કંથાનું આવરણ ખોલી કંથાને ઉસરા ઉપર મૂકી દીધી. સૌરભીના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. છેવટે રસિકે કહ્યું:—"સુંદરિ! આ કંથા મ્હેં ત્હારે માટે જ તૈયાર કરી છે તથા હું એ તને જ આપું છું.' ત્યારે એવા મ્હોટા અકલ્પનીય દાનનો સૌરભી કોઇ પણ પ્રકારે સ્વીકાર કરી શકી નહિ. પૃથ્વીમાં કોઈ પણ દુર્લભ વસ્તુ બીજા પાસે માગવાનું સૌરભી શીખી નહોતી. ગોપાળે તેને ઘણી ધમકાવી. માનુષના મનસ્તત્ત્વની સૂક્ષ્મતા સબંધી તેને કાંઇ જ્ઞાન નહોતું. તેને એમ લાગ્યું કે, ઇચ્છિત વસ્તુ લેવામાં શર્મ રાખવી એ એક જાતની કપટતા છે. વૃથા વખત નહિ ગૂમાવવાના વિચારથી ગોપાળ જ એ કંથા ઉપાડી લઇ ઘરમાં મૂકી આવ્યો. તકરારનો અંત આવી ગયો. હવે પાછું પ્રથમના જેવું બંધુત્વ ચાલૂ રહેશે એવી આશાથી બન્ને બાળક અને બાળિકાનું મન આનંદિત બની ગયું.

તે દિવસે ફળીઆમાંના પોતાના મંડળનાં સઘળાં બાળક બાળિકાઓની સાથે રસિકે અગાઉના જેવો સ્નેહસંબંધ કરી લીધો. કેવળ પોતાના વડિલ ભાઇના ઘરમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો નહિ. પ્રૌઢ ઉમ્મરની જે વિધવા તેમને ઘેર આવી રસોઇ બનાવી જતી હતી તેણે સ્હવારે આવી બંશીને 'શી રસોઇ બનાવવી છે?' એવો જ્યારે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે બંશી બિછાનામાં સૂતેલો હતો. તેણે કહ્યું, "મ્હારુ શરીર સારું નથી. આજે મ્હારે કાંઇ ખાવું નથી. રસિકને બોલાવી તમે ખવડાવી દેજો." રાંધનારી સ્ત્રીએ કહ્યું:—"રસિકભાઇએ આજે ઘેર ખાવાની ના પાડી છે. બીજે કોઇ સ્થળે એમને નિમંત્રણ હશે." આ વાક્ય સાંભળી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી પગથી માથા સૂધી ઓઢી, પાસું ફેરવી બંસી બિછાનામાં પડી રહ્યો.

તે દિવસે સંધ્યાકાળ પછી રસિક ગામ છોડી સરકસના મંડળ સાથે ચાલ્યો ગયો. તે દિવસ આવી રીતે જ પસાર થઇ ગયો. શીયાળાની રાત હતી; આકાશમાં અર્ધચંદ્ર પ્રકાશ્યો હતો. તે દિવસે બજાર ભરાયલું હતું. રાત્રે બજાર બંધ કરી વેપારીઓ ચાલ્યા ગયા હતા. જેમનાં ઘર દૂર આવેલાં હતાં તેઓ હજી રસ્તે વાતચિત કરતા ચાલ્યા જતા હતા. એક ખાલી બળદગાડામાં ગાડીવાન ચાદર ઓઢી સૂઇ રહેલો હતો. બન્ને બળદ મૃદુમંદગતિથી વિશ્રામસ્થાન તરફ ગાડું ખેંચી જતા હતા. રસિક જ્યારે ગામની સરહદ નજીક જઇ પહોંચ્યો, જ્યારે ચંદ્રના પ્રકાશમાં ગામનાં વૃક્ષો દેખાતાં બંધ થઇ ગયાં ત્યારે તેના મનમાં કાંઇનું કાંઇ થવા લાગ્યું. એ વખતે ઘેર પાછા જવાનો માર્ગ કઠિન નહોતો; પરંતુ હજી સુધી તેના હૃદયની કઠિનતા દૂર થઇ નહોતી. પોતે કમાયા સિવાય ભાઇનું અન્ન ખાય છે; હવે પોતાનાથી એમ નહિ બની શકે. સઘળી લાંછના દૂર કરી નાખી, આપ કમાઇના પૈસાથી ખરીદેલી બાઇસિકલ ઉપર બેસી જ્યાં સુધી આ ગામમાં ન અવાય ત્યાં સુધી ગામનો ત્યાગ કરવાનો રસિકે નિશ્ચય કર્યો હતો. ગામનો ચંદનીઘાટ, સુખસાગર તળાવ, ફાગણ માસની વસંતઋતુનો બ્હાર, ગામનાં બાળક બાળિકાઓનું બંધુત્વ વગેરે સર્વનો રસિકે ત્યાગ કર્યો. હવે તેની આગળ અપરિચિત પૃથ્વી તથા અનાત્મીય સંસાર હતો તેમજ લલાટમાં વિધિના લેખ હતા.

(૫)

કેવળ વણકરનું કામ જ મુશ્કેલ છે અને બીજાં બધાં કાર્ય સહેલાં છે એવી રસિકની ધારણા હતી. તેણે વિચાર્યું હતું કે, એક વખત પોતાના સાંકડા ઘરનું બંધન તોડી નાખી પોતે બ્હાર નીકળી પડશે એટલે કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રહેશે નહિ. અંતરમાં પુષ્કળ આનંદને સ્થાન આપી રસિક બ્હાર નીકળી પડ્યો હતો. વચ્ચે કાંઈ હરકત; દુઃખ તથા કાળવ્યય હશે એવી કલ્પના સુદ્ધાં તેના મનમાં

ઉપજી નહોતી. બ્હાર ઉભા રહેતાં, દૂર આવેલો પહાડ જેવી રીતે અડધા કલાકમાં તેના શિખર ઉપર જઈ શકવા જેટલો નજીક દેખાય તેટલી જ નજીક પોતાની દુર્લભ સાર્થકતા રસિકને લાગી હતી. પોતે ક્યાં જતો હતો તેની તેણે કોઇને કાંઇ ખબર આપી નહોતી. પોતે જાતે જ એક દિવસે એ ખબર લઇને ગામમાં આવશે એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.

કામ કરવા જઇને રસિક અવનવી મુશ્કેલીઓ અનુભવવા લાગ્યો. પ્રથમ દર્શકોનો મત જોવામાં આવ્યો ત્યારે રસિકે વિચાર્યું હતું કે, સરકસમાં નોકરી કરવામાં ઘણી મજાહ છે; પરંતુ તેણે જ્યારે સરકસની અંદર પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અંદરની મજાહ બ્હાર નીકળી ગઇ. એ સરકસમાં રસિકના દિવસો ઘણા વિસ્વાદ બની ગયા. હમ્મેશાં તે ઘરનાં સ્વપ્ન જોતો હતો. રાત્રે ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠતાં અંધકારમાં પોતે પોતાના ભાઇ પાસે સૂઈ રહ્યો છે એમ રસિકને ક્ષણ કાળ માટે લાગતું હતું; પરંતુ વિના વિલંબે તેનો એ ભ્રમ દૂર થઈ જતો હતો. તે જ્યારે ઘેર રહેતો હતો ત્યારે શીયાળાની રાત્રે તેને ટાંઢી લાગતી હશે એમ ધારી પોતે ઓઢેલું વસ્ત્ર બંસી તેને ઓઢાડી દેતો હતો. એ વિષય રસિકથી અજ્ઞાત નહોતો. સરકસમાં પોષ મહિનાની રાત્રે તંદ્રાની સ્થિતિમાં રસિકને જ્યારે ટાંઢી લાગતી ત્યારે પોતાનો ભાઇ પોતાને ઓઢાડવા આવશે એમ વિચારી તે તેની રાહ જોતો હતો—વિલંબ થતો જોઇ તે ક્રોધે પણ ભરાતો હતો. એવામાં તંદ્રાનો ભંગ થતાં ભાઇ પોતાની પાસે નથી એમ તે જાણી શકતો હતો તથા એ રાત્રે પોતાને ઓઢાડવાનું ભાઇનાથી નહિ બની શકેલું હોવાથી ભાઈનું મન અસ્વસ્થ બની ગયું હશે એમ તેને લાગતું હતું. પછી એ મધ્યરાત્રિના વખતે રસિક સ્હવારે ઉઠયા પછી ઘેર ચાલ્યા જવાનો વિચાર કરતો હતો; પરંતુ સ્હવારે જાગ્રત થયા પછી તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વિશેષ કઠોર કરી સ્વગત એમ કહેતો કે, “આપકમાઇના રૂપિયાથી બાઇસિકલ ઉપર ચઢીને ઘેર જાઉં તો જ હું ખરો પુરુષ—તો જ મ્હારું નામ રસિક.”

તે દિવસે સંધ્યાકાળ પછી રસિક ગામ છોડી સરકસના મંડળ સાથે ચાલ્યો ગયો. તે દિવસ આવી રીતે જ પસાર થઇ ગયો. શીયાળાની રાત હતી; આકાશમાં અર્ધચંદ્ર પ્રકાશ્યો હતો. તે દિવસે બજાર ભરાયલું હતું. રાત્રે બજાર બંધ કરી વેપારીઓ ચાલ્યા ગયા હતા. જેમનાં ઘર દૂર આવેલાં હતાં તેઓ હજી રસ્તે વાતચિત કરતા ચાલ્યા જતા હતા. એક ખાલી બળદગાડામાં ગાડીવાન ચાદર ઓઢી સૂઇ રહેલો હતો. બન્ને બળદ મૃદુમંદગતિથી વિશ્રામસ્થાન તરફ ગાડું ખેંચી જતા હતા. રસિક જ્યારે ગામની સરહદ નજીક જઇ પહોંચ્યો, જ્યારે ચંદ્રના પ્રકાશમાં ગામનાં વૃક્ષો દેખાતાં બંધ થઇ ગયાં ત્યારે તેના મનમાં કાંઇનું કાંઇ થવા લાગ્યું. એ વખતે ઘેર પાછા જવાનો માર્ગ કઠિન નહોતો; પરંતુ હજી સુધી તેના હૃદયની કઠિનતા દૂર થઇ નહોતી. પોતે કમાયા સિવાય ભાઇનું અન્ન ખાય છે; હવે પોતાનાથી એમ નહિ બની શકે. સઘળી લાંછના દૂર કરી નાખી, આપ કમાઇના પૈસાથી ખરીદેલી બાઇસિકલ ઉપર બેસી જ્યાં સુધી આ ગામમાં ન અવાય ત્યાં સુધી ગામનો ત્યાગ કરવાનો રસિકે નિશ્ચય કર્યો હતો. ગામનો ચંદનીઘાટ, સુખસાગર તળાવ, ફાગણ માસની વસંતઋતુનો બ્હાર, ગામનાં બાળક બાળિકાઓનું બંધુત્વ વગેરે સર્વનો રસિકે ત્યાગ કર્યો. હવે તેની આગળ અપરિચિત પૃથ્વી તથા અનાત્મીય સંસાર હતો તેમજ લલાટમાં વિધિના લેખ હતા.

(૫)

કેવળ વણકરનું કામ જ મુશ્કેલ છે અને બીજાં બધાં કાર્ય સહેલાં છે એવી રસિકની ધારણા હતી. તેણે વિચાર્યું હતું કે, એક વખત પોતાના સાંકડા ઘરનું બંધન તોડી નાખી પોતે બ્હાર નીકળી પડશે એટલે કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રહેશે નહિ. અંતરમાં પુષ્કળ આનંદને સ્થાન આપી રસિક બ્હાર નીકળી પડયો હતો. વચ્ચે કાંઈ હરકત, દુઃખ તથા કાળજી હશે એવી કલ્પના સુદ્ધાં તેના મનમાં

ઉપજી નહોતી. બ્હાર ઉભા રહેતાં, દૂર આવેલો પહાડ જેવી રીતે અડધા કલાકમાં તેના શિખર ઉપર જઈ શકવા જેટલો નજીક દેખાય તેટલી જ નજીક પોતાની દુર્લભ સાર્થકતા રસિકને લાગી હતી. પોતે ક્યાં જતો હતો તેની તેણે કોઇને કાંઇ ખબર આપી નહોતી. પોતે જાતે જ એક દિવસે એ ખબર લઇને ગામમાં આવશે એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.

કામ કરવા જઇને રસિક અવનવી મુશ્કેલીઓ અનુભવવા લાગ્યો. પ્રથમ દર્શકોનો મત જોવામાં આવ્યો ત્યારે રસિકે વિચાર્યું હતું કે, સરકસમાં નોકરી કરવામાં ઘણી મજાહ છે; પરંતુ તેણે જ્યારે સરકસની અંદર પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અંદરની મજાહ બ્હાર નીકળી ગઇ. એ સરકસમાં રસિકના દિવસો ઘણા વિસ્વાદ બની ગયા. હમ્મેશાં તે ઘરનાં સ્વપ્ન જોતો હતો. રાત્રે ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠતાં અંધકારમાં પોતે પોતાના ભાઇ પાસે સૂઈ રહ્યો છે એમ રસિકને ક્ષણ કાળ માટે લાગતું હતું; પરંતુ વિના વિલંબે તેનો એ ભ્રમ દૂર થઈ જતો હતો. તે જ્યારે ઘેર રહેતો હતો ત્યારે શીયાળાની રાત્રે તેને ઠંડી લાગતી હશે એમ ધારી પોતે ઓઢેલું વસ્ત્ર બંસી તેને ઓઢાડી દેતો હતો. એ વિષય રસિકથી અજ્ઞાત નહોતો. સરકસમાં પોષ મહિનાની રાત્રે તંદ્રાની સ્થિતિમાં રસિકને જ્યારે ઠંડી લાગતી ત્યારે પોતાનો ભાઇ પોતાને ઓઢાડવા આવશે એમ વિચારી તે તેની રાહ જોતો હતો—વિલંબ થતો જોઇ તે ક્રોધે પણ ભરાતો હતો. એવામાં તંદ્રાનો ભંગ થતાં ભાઇ પોતાની પાસે નથી એમ તે જાણી શકતો હતો તથા એ રાત્રે પોતાને ઓઢાડવાનું ભાઇનાથી નહિ બની શકેલું હોવાથી ભાઈનું મન અસ્વસ્થ બની ગયું હશે એમ તેને લાગતું હતું. પછી એ મધ્યરાત્રિના વખતે રસિક સ્હવારે ઉઠયા પછી ઘેર ચાલ્યા જવાનો વિચાર કરતો હતો; પરંતુ સ્હવારે જાગ્રત થયા પછી તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વિશેષ કઠોર કરી સ્વગત એમ કહેતો કે, "આપકમાઇના રૂપિયાથી બાઇસિકલ ઉપર ચઢીને ઘેર જાઉં તો જ હું ખરો પુરુષ—તો જ મ્હારું નામ રસિક."

એક દિવસે સરકસના માલિકે ‘ વણુકર ’ કહી રસિકનું અપમાન કર્યું એટલે રસિક તે જ દિવસે પોતાનું જે થોડું દેવું હતુ તેના બદલામાં પોતાનાં કેટલાંક કપડાં, લોટો, થાળી વાડકી વગેરે રાખી ખાલી હાથે સરકસનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો. સંધ્યાકાળે રસિકે નદીતટ નજીક ગાય વાછરડાંને આરામથી ચરતાં જોયાં એટલે ઇર્ષ્યા સહિત તેણે વિચાર્યું:—“ પૃથ્વી ખરી રીતે આ પશુપક્ષીઓની જ માતા છે. તે પોતાને હાથે એમનાં મુખમાં ભોજનના ગ્રાસ મૂકે છે. મનુષ્યો પૃથ્વીની સોકયનાં છોકરાં હોવાં જોઇએ. તેથી જ આ વનજંગલમાં મ્હને એક મુઠી અનાજ મળી શકતુ નથી. ” નદીના કિનારે જઇ રસિકે અંજલિ ભરી પુષ્કળ પાણી પીધું. એ નદીને કોઇ પણ પ્રકારની ચિંતા નહોતી, ક્ષુધા તૃષ્ણા નહોતી, ઘર નહિ હોવા છતાં તેને ઘરનો અભાવ નહોતો. સ્હામે અંધકારમયી રાત્રિ આવતી હોવા છતાં નિરુદ્વેગથી તે દોડી જતી હતી. આ સઘળો વિચાર કરતો રસિક જળપ્રવાહ તરફ જોઇને બેસી રહ્યો. તેના મનમાં જાણે કે એમ થતું હતું કે, આ અસહનીય માનવજન્મને બંધનહીન નિશ્ચિંત જળધારાની સાથે ભેળવી શકાય તો જ શાન્તિ મળી શકે.

એવામાં એક તરૂણ યુવકે ત્યાં આવી પહોંચી માથા ઉપરથી પોટલી ઉતારી રસિક પાસે બેસી પોટલીમાંથી પુંવા કાઢી ખાવા માંડયા. રસિક એ યુવકને જોઇ સહજ વિચારમાં પડી ગયો. તેના પગમાં જોડા નહોતા, ધોતીઆ ઉપર એક કોટ પહેરેલો હતો. માથા ઉપર પાઘડી હતી દેખાવમાં તે ગૃહસ્થના પુત્ર જેવો લાગતો હતો. આમ છતાં મજુરની માફક તે પોટલી ઉંચકીને શા માટે ફર્યા કરે છે એ રસિક સમજી શકયો નહિ. બન્ને વચ્ચે આલાપ થતાં વિલંબ થયો નહિ, તથા રસિકે પુંવાનો યથોચિત પ્રમાણમાં ભાગ લીધો. એ યુવક કલકત્તા કૉલેજનો વિદ્યાર્થી હતો. વિદ્યાર્થીઓએ સ્વદેશી કપડાંની જે દુકાન ખોલી હતી તેને માટે કાપડ એકઠું કરવા તે

આ ગામના હાટમાં આવ્યો હતો. તેનું નામ સુબોધચંદ્ર હોઇ તે જાતે બ્રાહ્મણ હતો. તેને કોઇ પણ પ્રકારનો સંકોચ નહોતો. આખો દિવસ હાટમાં ફરી આ સંધ્યા સમયે તે નદીતટ ઉપર આવી પુંવા ખાતો હતો.

તેને જોઇ રસિકને પોતાની જાત ઉપર ઘણી શર્મ આવી. કેવળ એટલું જ નહિ પણ તેને જાણે કે મુક્તિ મળી હોય એમ લાગ્યું. આવી રીતે ખુલ્લા પગે મજુરની માફક ભાર ઉંચકી શકાય છે એવું જાણવામાં આવતાં ક્ષણકાળમાં જ જીવન-યાત્રાનું ક્ષેત્રફળ તેની સ્હામે વિસ્તૃત થઇ ગયું. તેણે વિચાર્યું, " આજે મ્હારે ઉપવાસ કરવાની કાંઇ જરૂર નહોતી. જો ધાર્યું હોત તો હું મજુરી કરી શકત. "

પછી સુબોધ પોટલી માથા ઉપર ઉંચકવા લાગ્યો એટલે રસિકે તેને તેમ કરતો અટકાવી કહ્યું:—" હું વણકરનો છોકરો છું. હું આપની પોટલી ઉંચકી લઉં છું. આપ મ્હને આપની સાથે કલકત્તા લઇ ચાલો. "

આ બનાવ બન્યો તે પહેલાં રસિક ' હું વણકર છું. ' એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કદાપિ કરી શકતો નહિ—હવે તેની બાધા દૂર થઈ ગઇ હતી.

સુબોધે પ્રસન્ન બની જઇ કહ્યું:—" તમે વણકર છો ! હું વણકરની શોધમાં જ બ્હાર નીકળ્યો છું. આજકાલ તેમનો ભાવ એટલો બધો વધી ગયો છે કે, અમારી વણાટશાળામાં કોઇ શિક્ષક તરીકે રહેવા રાજી થતું નથી. "

રસિક વણાટશાળાનો શિક્ષક થઇ કલકત્તા ગયો. આટલા દિવસ પછી ઘરનું ખરચ બાદ કરતાં તે થોડી રકમ બચાવી શકયો; પરંતુ બાઇસિકલચક્રના લક્ષ્યનો ભેદ કરતાં હજી ઘણો વિલંબ લાગે તેમ હતો, વધૂની વરમાલ્યનું હજી કાંઇ ઠેકાણું નહોતું. એવામાં વણાટશાળા જેવી રીતે એકદમ પ્રકાશી નીકળી હતી

તેવી રીતે ભુંસાઇ જવા લાગી. કમિટીના સભ્યો જ્યાં સુધી કમિટી ભરતા ત્યાં સુધી ઘણા ચમત્કાર બનતા હતા; પરંતુ કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતરતાં ઘણી ગરબડ થતી હતી. તેમણે ભિન્ન ભિન્ન દેશમાંથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સાળો મંગાવી છેવટે એવી અપૂર્વ જંજાળ વણી કાઢી કે એ જંજાળને કયા કચરાના ઢગલામાં નાખી દેવી તે વિષયનો કમિટી ઉપર કમિટી ભરવા છતાં કાંઇ નિર્ણય થઇ શક્યો નહિ.

હવે રસિક સહન કરી શકતો નહોતો. ઘેર ચાલ્યા જવાને તેનો પ્રાણ વ્યાકુળ બની ગયો હતો. નજર આગળ તે પોતાના ગામની ઘણી છબીઓ જોતો હતો. અતિ તુચ્છ વસ્તુઓ પણ ઉજ્વળ ભાવથી તેની નજરે પડતી હતી. પુરોહિતનો ગાંડો છોકરો, પાડોશીનો કપિલવર્ણનો વાછરડો, ગામની નજીક આવેલું આંબાવાડીઉં વગેરેની સ્મૃતિ રસિકના મનમાં તરી આવી. સંધ્યાકાળ પછી જાણેકે કીર્ત્તનનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો. ભિન્ન ભિન્ન ઋતુમાં વિવિધ પ્રકારની મિશ્રિત ગંધથી ગામના છાયામય માર્ગે સ્તબ્ધ હવા ભરાઇ રહી હતી. તે સાથે તેનું બંધુમંડળ,—ચંચળ સ્વભાવનો ગોપાળ, તેજસ્વી નેત્રોવાળી વસ્ત્રને છેડે પાન બાંધી લાવનાર સૌરભી વગેરેની સ્મૃતિ રસિકને વ્યાકુળ બનાવી દેવા લાગી. ગામની અંદર રસિક હરેક વિષયમાં નિપુણતા દર્શાવવાનો જેવો સુયોગ મેળવી શકતો હતો એવો સુયોગ બ્હાર તેને બિલકુલ મળતો નહિ. બ્હાર તેનું કાંઇ મૂલ્ય નહોતું. શહેરના બજાર અને દુકાનોમાં યંત્રથી બનેલી વસ્તુઓ હાથના પ્રયત્નને લજ્જિત કરતી હતી. વણાટશાળાનું કામ એ એક પ્રકારની વિડંબના હતી. એ કામથી મન સંતુષ્ટ રહેતુ નહિ. થીએટરની દીપશિખાએ તેના ચિત્તને પતંગની માફક મૃત્યુના માર્ગે ખેંચ્યું હતું—રૂપિયા એકઠા કરવાની કઠોર નિષ્ઠાએ તેને બચાવી રાખ્યું હતું. આખી પૃથ્વીમાં કેવળ પોતાના ગામમાં જવાનો માર્ગ જ તેને માટે તદ્દન બંધ

થઈ ગયો હતો. તેથી જ ગામમાં જવાનું આકર્ષણ પ્રત્યેક ક્ષણે તેને દુઃખી કરતું હતું. વણાટશાળામાં પ્રથમ તો તેને સારી આશા મળી હતી; પરંતુ એ આશા હવે જ્યારે ટકતી નહોતી ત્યારે રસિક પોતાને પકડી રાખવાને અશક્ત બની ગયો. સઘળી લજ્જાનો સ્વીકાર કરી મસ્તક નમાવી આ એક વર્ષની વ્યર્થતા સાથે લઈને ભાઈના આશ્રયમાં જવા માટે તેના મનમાં તાકીદ આવવા લાગી.

મન જ્યારે હરેક રીતે ‘ જાઉં–જાઉં ’ કરતું હતું ત્યારે તેના મકાન નજીક ઘણી ધામધુમથી એક વિવાહ થયો. સંધ્યાકાળે વાજીંત્રોના અવાજ સાથે વર આવ્યો. તે રાત્રે રસિકે સ્વપ્ન જોયું કે, તેના મસ્તક ઉપર ખુંપ અને શરીર ઉપર જામો છે; પરંતુ તે વાંસના ઝાડની પાછળ ઉભો રહ્યો છે. પાડોશના છોકરાં ‘ ત્હારો વર આવ્યો છે ! ’ કહી સૌરભીને ખીજવે છે, સૌરભી–વિરક્ત બની રડે છે. રસિક ફળીઆનાં છોકરાંઓને શાસન કરવા માટે દોડી આવવા ઇચ્છે છે; પરંતુ વાંસના ઝાડમાં તેનો જામો અને ખુંપ ભરાઇ જવાથી તે કોઇ પણ રીતે આગળ વધી શકતો નથી. જાગી ઉઠ્યા પછી રસિકના મનમાં ઘણી લજ્જા ઉપજી. તેને માટે વહૂ નક્કી કરેલી છે , પરંતુ એ વહૂને ઘરમાં લાવવાની યોગ્યતા પોતાનામાં નથી એમ વિચારી રસિક પોતાને કાપુરુષ સમજી ઘણો લજ્જિત થયો. એટલી બધી અયોગ્યતા સ્વીકારી ઘેર જવાનું તેનાથી કોઇ પણ રીતે બની શકે તેમ નહોતું.

(૬)

જ્યારે અનાવૃષ્ટિ ચાલતી હોય છે ત્યારે દિવસ પછી દિવસ પસાર થઈ જાય છે છતાં મેઘ દેખાતો નથી. જો મેઘ દેખાય છે તો વૃષ્ટિ થતી નથી અને જો વૃષ્ટિ પડે છે તો પૃથ્વી ભીંજાતી નથી; પરંતુ જ્યારે વૃષ્ટિ ઉતરે છે ત્યારે દિગંતના એક ખુણામાં મેઘ દેખા દેતાંની સાથે જ આકાશમાં છવાઇ જાય છે અને અવિરલ

વૃષ્ટિથી પૃથ્વી તણાઈ જાય છે. રસિકના ભાગ્યમાં પણ એકાએક એમ જ બન્યું.

જાનકી નન્દી ઘણા ધનાઢ્ય પુરુષ હતા. એક દિવસે કોઈની પાસેથી કાંઈ ખબર મળતાં તેઓ ઘોડાગાડી જોડાવી વણાટશાળા પાસે આવ્યા તથા રસિક સાથે તેમણે થોડી વાતચિત કરી. બીજે દિવસે રસિકે પોતાની શાળાના મકાનનો ત્યાગ કરી નન્દીબાબુના ત્રણ માળના સુવિસ્તૃત ઉચ્ચ બંગલાના એક સુસજ્જિત ઓરડામાં આશ્રય સ્વીકાર્યો.

નન્દીબાબુનો વિલાયત સાથે કમિસન એજન્સીનો ધમધોકાર કારભાર ચાલતો હોઇ એ કારભારમાં જાનકીબાબુએ રસિકની યાચના સિવાય તેને સામાન્ય કામ ઉપર નીમી શા માટે પુષ્કળ પગાર આપવા માંડ્યો એ રસિક પોતે જ સમજી શક્યો નહિ. તેને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું એ કામ માટે માણસની તપાસ કરવાની જરૂર પડે તેમ નહોતી. વળી એ કામ માટે રસિકને પગારની જે રકમ મળતી હતી તે કામના સ્વરૂપ કરતાં ઘણી વધારે હતી. બજારમાં પોતાની કેટલી કિંમત છે એ અત્યાર સૂધીમાં રસિક સારી રીતે સમજી શક્યો હતો. એથી જાનકીબાબુ તેને જ્યારે પોતાના બંગલામાં રાખી પ્રેમપૂર્વક ખવડાવવા લાગ્યા ત્યારે તેમના આટલા બધા આદરનું મૂળ કારણ આકાશનાં ગ્રહનક્ષત્ર હોવાં જોઇએ એમજ રસિકને લાગ્યું.

પરંતુ શુભગ્રહ બહુ દૂર નહોતો. અત્રે તેનું થોડું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવાની જરૂર છે.

પહેલાં જાનકીબાબુની સ્થિતિ આવી સારી નહોતી. તેઓ જ્યારે દુઃખ વેઠીને કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે હરમોહન નામનો તેમનો એક સહપાઠી હતો. હરમોહન બ્રાહ્મસમાજી હતો. આ કમિસન એજન્સીનો કારભાર હરમોહનના બાપદાદાએ જ ચાલુ કર્યો હતો. તેમનો એક મુરબ્બી ઇંગ્રેજ સોદાગર

હરમોહનના પિતાને પુષ્કળ ચ્હાતો હતો. તેણે જ આ કાર્યની સઘળી સગવડતા કરી આપી હતી. હરમોહને પોતાના ગરીબ સ્નેહી જાનકીબાબુને એ વ્યવસ્થામાં ખેંચી લીધા હતા.

એ દરિદ્ર સ્થિતિમાં, નવીન યૌવનકાળમાં સમાજસુધારા સંબંધી જાનકીબાબુનો ઉત્સાહ હરમોહનના ઉત્સાહથી કાંઇ ઓછો ન હોતો. તેથી પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી પોતાની બ્હેનના વિવાહનો સંબધ તોડી નાખી મોટી ઉમ્મર સુધી તેને શિક્ષણ આપવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા. એથી વણકર સમાજમાં એમની ભગિનીનો વિવાહ અસંભવ થયો અને કાયસ્થ હરમોહને તેમનો એ સંકટમાંથી ઉદ્ધાર કરી તેમની એ બ્હેન સાથે લગ્ન કર્યું.

ત્યાર પછી ઘણા દિવસ વીતિ ગયા. હમણાં હરમોહન હયાત નહોતો. જાનકીબાબુની ભગિની કિંવા હરમોહનની ભાર્યાનું પણ મૃત્યુ થયું હતું. ધંધોરોજગાર સર્વ પ્રકારે જાનકીબાબુના હાથમાં આવ્યો હતો. પ્રથમ રહેવાનું સાદું મકાન અને પછી બંગલો થયો હતો. ચિરકાળના નીકલના ઘડીઆળને રાજીનામું મળેલું હોઇ તેનું સ્થાન સોનાના ઘડીઆળે સ્વીકાર્યું હતું.

જેમ જેમ તીજોરીમાં વિશેષ રકમ એકઠી થવા લાગી તેમ તેમ ન્હાની ઉમ્મરનો સઘળો ઉત્સાહ બાળકનો ખેલ હોય એમ જાનકીબાબુને લાગ્યું; કુટુંબના ઇતિહાસનો આગળનો અધ્યાય વિલુપ્ત કરી કોઇ પણ રીતે પુનઃ સમાજમાં ભળવા માટે તેઓ ઉત્સુક બની ગયા. પોતાની પુત્રીનો પોતાના જ સમાજમાં વિવાહ કરવાની તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. પૈસાનો લોભ બતાવી એક બે છોકરાને તેમણે રાજી કર્યા હતા; પરંતુ એ છોકરાંઓનાં સગાં સંબંધીઓએ એ વાત જાણી એટલે તેમણે ઘણી આપત્તિ દર્શાવી વિવાહ ભાંગી નાખ્યો. શિક્ષિત છોકરો ન હોય તો પણ ચલાવી લેવાનો જાનકીબાબુનો વિચાર હતો. કન્યાના જીવનના સકળ સુખનું બળિદાન દઇને પણ તેઓ સમાજ-દેવતાનો પ્રસાદ મેળવવા માટે ઉત્સુક બની ગયા હતા.

એવામાં જાનકીબાબુને વણાટશાળાના શિક્ષકની બાતમી મળી. તે થાનગઢના બસાક વંશનો યુવક હતો—તેના પૂર્વજ અભિરામ બસાકનું નામ સર્વત્ર જાણીતું હતું. હમણાં એ વંશની સ્થિતિ ગરીબ હોવા છતાં કુળ ઘણું ઉંચું હતું.

ગૃહિણીએ દૂરથી જોઇ રસિકને પસંદ કર્યો. તેણે પતિને પૂછ્યું, ' એ ક્યાં સૂધી ભણ્યો છે ! "

જાનકીબાબુએ કહ્યું:—" એ સંબધી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આજકાલ જેમણે વિશેષ અભ્યાસ કર્યો હોય છે તેઓ જ હિંદુત્વને ઠોકર મારે છે. "

ગૃહિણીએ પૂછ્યું:—" ઘરની આર્થિક સ્થિતિ કેવી છે ? "

" ઘણી જ ખરાબ. આપણે માટે એ એક લાભ છે. "

" એનાં સગાં સંબંધીને બોલાવવાં પડશે ? "

" પહેલાં ઘણી વખત એમ કરી જોયું છે. સગાં સંબંધીઓએ દોડી આવી દરેક વખતે વિવાહ ભાંગી નાખ્યો છે. આ વખતે હું પહેલાં વિવાહ કરી નાખીશ;—સગાં સંબંધીઓ સાથે આલાપ પરિચય પછી થશે. "

રસિક રાત્રિ દિવસ પોતાને ઘેર પાછા જવાની તથા ઘણી ઝડપથી રૂપિયા એકઠા કરી લેવાની ચિંતા કર્યા કરતો હતો; પણ રૂપિયા એકઠા કરવાનો કોઇ માર્ગ સુઝતો નહોતો. એવામાં આહાર અને ઔષધ—બન્ને તેના મુખ પાસે હાજર થયાં. હવે તે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કરવા રાજી નહોતો.

જાનકીબાબુએ પૂછ્યું:—" તમે તમારા ભાઇને આ ખબર આપવા ઇચ્છો છો ? "

રસિકે કહ્યું:—" ના, ખબર આપવાની કાંઇ જરૂર નથી. સઘળું કાર્ય સમાપ્ત થઇ ગયા પછી પોતાનામાં કેટલું બધું

સામર્થ્ય છે તેનું પ્રત્યક્ષપ્રમાણ બતાવી ભાઇને વિસ્મિત બનાવી દેવાનો રસિકનો વિચાર હતો.

શુભ મુહૂર્તે વિવાહ થઇ ગયો. બીજી સઘળી દાનસામગ્રીના પહેલાં રસિકે એક બાઇસિકલની માગણી કરી.

(૭)

માઘ માસ વીતિ જવા આવ્યો હતો. ધીમે ધીમે વસુધા ઉપર વસન્તનું આગમન થતું હતું. ખેતરો પાકથી લચી રહ્યાં હતાં. વૃક્ષ અને લતાઓ જીર્ણ પર્ણોને દૂર કરી નવીન પર્ણ ધારણ કરતાં હતાં. ઢેર ઢાંખર રાખનાર માણસોનાં ઘર પાસે ઘાસના ઢગલા જોવામાં આવતા હતા. નદીનું જળ ઓછું થઇ જવાથી માણસો કપડાં ઢીંચણ સૂધી ઉંચાં કરી પાર ઉતરી શકતાં હતાં.

રસિકે ખમીસ ઉપર કૉલર પહેર્યો હતો, ઢાકાનું બારીક ધોતીઉં બરાબર ચીપીને પહેર્યું હતું, ખમીસ ઉપર ખુલ્લાં બટનનો કાશ્મીરી બનાતનો હાફકોટ હતો. પગમાં રંગીન મોજાં તથા ચકચકતા વિલાયતી બૂટ હતા. ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડના પાકા રસ્તા ઉપર તેણે ઝડપથી બાઇસિકલ ચલાવી. પછી ગામનો કાચો રસ્તો આવતાં તેણે બાઇસિકલનો વેગ ધીમો કર્યો. ગામના લોક તેનો પહેરવેશ જોઈ એકાએક તેને ઓળખી શકયા નહિ. રસિકે પણ કોઇની સાથે કાંઇ વાત કરી નહિ. કોઇ માણસ પોતાને ઓળખે તે પહેલાં ભાઇને મળવાની રસિકની ઇચ્છા હતી. ઘરની નજીક આવતાં તે છોકરાંઓની નજરને છેતરી શકયો નહિ એ છોકરાંઓએ ક્ષણ કાળમાં તેને ઓળખી કાઢ્યો. સૌરભીનું ઘર નજીક હતું એ ઘર નજીક જઇ છોકરાં કલરવ કરવા લાગ્યાં કે, ‘ સુરી બ્હેનનો વર આવ્યો છે ! સુરીબ્હેનનો વર આવ્યો છે ! ’ ગોપાળ ઘરમાં જ હતો. એ બ્હાર દોડી આવે તે પહેલાં રસિકે બાઇસિકલ પોતાના ઘર પાસે લઇ જઇ ઉભી રાખી.

એ વખતે સંધ્યા થઇ ગઇ હતી. ઘરમાં અંધકાર હોઇ બ્હાર તાળુ વાસેલું હતું. જનશૂન્ય પરિત્યક્ત મકાન જાણે કે શબ્દહીન રુદન કરતું હતું અને કહેતું હતું કે, કોઈ નથી—કોઇ નથી ! ક્ષણુ કાળમાં જ રસિકના મનમાં કાંઈનું કાંઇ થઇ ગયું. સઘળું જાણે કે તેની નજર આગળ સ્પષ્ટ થઈ ગયું. તેના પગ કંપવા લાગ્યા. બંધ દ્વાર પકડીને તે ઉભો રહ્યો. તેનું ગળું રુંધાઇ ગયું. કોઇને હાંક મારવાનું સાહસ તે કરી શક્યો નહિ. દૂર આવેલા મંદીરમાં સંધ્યાની આરતિનો જે ઘંટ વાગતો હતો તે જાણે કે બહુ દૂરના કોઇ એક ગત જીવનના બીજે છેડેથી ગભીર વિદાયની વાત ખેંચી લાવી રસિકના કાને પહોંચાડવા લાગ્યો. નજરની સ્હામે માટીની દિવાલ, બંધ બારણાં અને નમી પડેલું ખજુરનું ઝાડ ગૂમ થઈ ગયેલા સંસારની છબીની માફક દેખાતાં હતાં— જાણે કે એમાંનું કાંઇ સત્ય નહોતું.

ગોપાળ રસિકની પાસે આવી ઉભો રહ્યો. રસિકે ઉતરી ગયેલા મુખે તેના તરફ જોયું. ગોપાળે પણ કાંઇ બોલ્યા સિવાય નીચું જોયું. રસિક બોલી ઉઠયો:—“ સમજ્યો—સમજ્યો, ભાઇ હવે નથી ! ” આટલું બોલી બારણાં પાસે તે બેસી પડ્યો. ગોપાળે તેની નજીક બેસી કહ્યું:—“ રસિક ! ભાઇ ! મ્હારે ઘેર ચાલ. ”

રસિકે ગોપાળનો હાથ તરછોડી બારણાં સ્હામે જ ઢળી પડી કહ્યું, “ ભાઇ ! ઓ ભાઇ ! ભાઇ રે ! ”

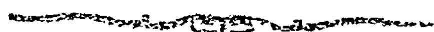
જે ભાઇ પહેલાં તેના પગનો અવાજ સાંભળતાંની સાથે દોડી આવતો હતો તેનો આજે અવાજ પણ સંભળાયો નહિ !

ગોપાળના પિતા આવી પુષ્કળ સમજાવીને રસિકને પોતાને ઘેર લઇ ગયા. સૌરભી એ વખતે રસિક તરફથી મળેલી પેલી ચિત્ર વિચિત્ર કંથામાં કાંઇ વસ્તુ છુપાવી કંથાને દિવાલ સાથે ટેકવીને મૂકતી હતી. એ દેખાવ રસિકના જોવામાં આવ્યો. રસિક વગેરેને આવતા જોઇ સૌરભી ઝડપથી અંતઃપુરમાં ચાલી ગઈ. નજીક

આવતાં રસિક જાણી શક્યો કે એ કંથાની અંદર એક નવી બાઇ-સિકલ હતી. એનો અર્થ રસિક તત્કાળ સમજી શક્યો. હૃદયને ફાડી નાખતું રુદન તેના કંઠ સૂધી આવ્યું તથા અશ્રુજળના સઘળા રસ્તા તેણે જાણે કે જોરથી બંધ કરી દીધા.

રસિકના ચાલ્યા ગયા પછી બંસીએ રાત્રિદિવસ સતત પરિશ્રમ કરી સૌરભી સાથે ભાઇનું લગ્ન કરવાની રકમ તથા બાઇસિકલ ખરીદવાની રકમ એકઠી કરી હતી. બંસીના મનમાં બીજો કોઇ વિચાર જ આવતો નહોતો. થાકી ગયેલો ઘોડો જીવ સટોસટ દોડી, નિયત સ્થળે જઇ પહોંચી પૃથ્વી ઉપર પડી જેવી રીતે મરી જાય તેવી જ રીતે લગ્નની રકમ એકઠી કરી બંસીએ વી. પી. થી બાઇ-સિકલ મેળવી તે જ દિવસથી તેનો હાથ ચાલ્યો નહિ. તેની સાળ બંધ પડી. ગોપાળના પિતાને બોલાવી તેમનો હાથ પકડીને બંસીએ કહ્યું:—"હજી એક વર્ષ સૂધી મ્હારા રસિકની રાહ જોજે—લગ્ન સંબંધીની રકમ હું તમારા હાથમાં આપી જાઉં છું. વળી જે દિવસે રસિક આવે તે દિવસે તેને આ પૈડાંવાળી ગાડી આપી કહેજો કે, 'એ ત્હેં જ્યારે માગી ત્યારે ત્હારો હતભાગ્ય ભાઇ આપી શક્યો નહોતો; પરંતુ એ માટે તું ત્હારા મનમાં રીસ રાખીશ નહિ."

ભાઇના રૂપિયાનો ઉપહાર નહિ સ્વીકારવાની એક દિવસે પ્રતિજ્ઞા કરી રસિક ચાલ્યો ગયો હતો—વિધાતાની ઇચ્છાથી તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરી શક્યો હતો. આજે રસિકે પાછા આવીને જોયું કે, ભાઇનો ઉપહાર આટલા દિવસથી તેની રાહ જોતો પડી રહ્યો છે; પરંતુ તેને સ્વીકારવાનો રસ્તો તદ્દન બંધ છે. જે સાળ ઉપર પોતાનું જીવન વણીને ભાઇએ ઉપહાર આપ્યો હતો એ સાળને જ પોતાનું જીવન અર્પણ કરી દેવાની રસિકને ઘણી ઇચ્છા થઇ; પરંતુ અરેરે! કલકત્તા શહેરમાં લક્ષ્મીના ચરણોમાં હમ્મેશાંને માટે તે પોતાના જીવનનું બળિદાન આપી આવ્યો હતો.

ગર્વખંડન

વાર્તા કેવી રીતે લખવી એ હમણાં શીખ્યો છું. બંકિમબાબુ અને સર વૉલ્ટર સ્કૉટના વાંચનથી મ્હને વિશેષ લાભ નથી થયો. લાભ કયાંથી કેવી રીતે થયો એ જ હકીકત હું મ્હારી આ પહેલી વાતમાં લખું છું.

મ્હારા પિતાના મતામત અનેક પ્રકારના હતા; પરંતુ બાળ-વિવાહ વિરુદ્ધ કોઇ મત તેમણે કાંઇ પુસ્તકોમાંથી અગર સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી બાંધ્યો નહોતો. જ્યારે મ્હારો વિવાહ થયો ત્યારે મ્હેં સત્તર વર્ષ પૂરાં કરી અઢારમા ઉપર પગ મૂક્યો હતો. એ વખતે હું કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો. એ વખતે મ્હારા ચિત્તક્ષેત્રમાં યૌવનનો જે દક્ષિણવાયુ વહેવા લાગ્યો હતો તથા અકલ્પનીય રીતે જે અકથનીય ગીત, ગંધ, કંપન અને રોમાંચથી મ્હારું જીવન ઉત્સુક બની ગયું હતું એ સઘળું યાદ આવતાં હજી પણ હૃદયની અંદર ગાઢ નિશ્વાસ ભરાઇ આવે છે.

એ વખતે મ્હારી માતા હયાત નહોતી—અમારા શૂન્ય સંસારમાં લક્ષ્મીની સ્થાપના કરવા માટે, મ્હારો અભ્યાસ સંપૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી રાહ નહિ જોતાં પિતા બાર વર્ષની બાળિકા નિર્ઝરિણીને અમારા ઘરમાં લાવ્યા હતા.

વાંચકો પાસે નિર્ઝરિણી નામનો પ્રચાર કરતાં મ્હને ઘણો સંકોચ થાય છે. કેમ કે, વાંચકોમાંના ઘણા ખરા ઉમ્મર લાયક હોઇ કેટલાક સ્કૂલમાસ્તર, મુન્સફ અને સંપાદક પણ હશે. તેઓ મ્હારા શ્વસુર મહાશયનું નામ પસંદ કરવાનું પુષ્કળ લાલિત્ય તથા નૂતનત્વ જોઈ હસશે એવી મ્હને આશંકા છે; પરંતુ એ વખતે હું અર્વાચીન હતો, વિચારશક્તિનો કાંઇ ઉપદ્રવ નહોતો. તેથી વિવાહનો સંબંધ થતાં એ નામ જ્યારે સાંભળવામાં આવ્યું ત્યારે મ્હારું મન કવિકલ્પનાથી ભરાઈ ગયું.

હમણાં હું ઉમ્મરલાયક થયો છું તથા વકીલાત છોડી મુન્સફની જગ્યા મેળવવા વ્યગ્ર બની ગયો છું. છતાં હજી પણ એ નામ જુની વીણાના તારના રણકારની માફક જાણે કે વિશેષ મધુર લાગે છે.

ઉછરતી ઉમ્મરનો પ્રથમ પ્રેમ અનેક ન્હાની મ્હોટી અડચણોથી મધુર હોય છે. લજ્જાની અડચણ, ઘરનાં માણસોની અડચણ, બિન અનુભવની અડચણ—એ સહુની પાછળથી પ્રથમ પરિચયનો જે આભાસ મળે છે તે ઉષ:કાળના પ્રકાશ જેવો રંગીન હોય છે—એ મધ્યાન્હના જેવો સ્પષ્ટ, ખુલ્લો અને રંગરાગ વગરનો હોતો નથી.

અમારા એ નવીન પરિચયની વચ્ચે પિતા વિંધ્યગિરિની માફક ઉભા રહ્યા. તેઓ મ્હને હૉસ્ટેલમાં મોકલી દઇ તેમની પુત્રવધૂને બંગાળી શિક્ષણ આપવા લાગ્યા.

શ્વસુર મહાશય એકલું કન્યાનું નામ પાડીને જ શાન્ત થયા નહોતા—કન્યાના શિક્ષણ માટે પણ તેમણે ઘણી ગોઠવણ કરી હતી. સંપૂર્ણ ઉપક્રમણિકા નિર્ઝરિણીએ મ્હોડે કરેલી હોઇ મેઘનાદવધકાવ્ય વાંચતી વખતે હેમબાબુની ટીકાની તેને જરૂર પડતી નહોતી.

હૉસ્ટેલમાં ગયા પછી હું એ વાત જાણી શક્યો હતો. હૉસ્ટેલમાં રહી વિવિધ ઉપાયના અવલંબનથી પિતાથી છુપાવી નવીન વિરહના તાપથી તપેલા એક બે પત્રો મોકલવાનો આરંભ મ્હેં કર્યો હતો. એ પત્રોમાં મ્હેં કેટલાક નવીન કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી ઉતારા પણ ટાંક્યા હતા. પ્રણયિનીના પ્રેમનું આકર્ષણ કરવાની સાથે તેની શ્રદ્ધાનું પણ આકર્ષણ કરવું જોઇએ. શ્રદ્ધાનું આકર્ષણ કરવા માટે બંગાળી ભાષાની જે રચનાપ્રણાલીનો આશ્રય લેવો જાઇએ એ રચનાપ્રણાલીથી હું અજ્ઞાત હતો; તેથી

" मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः "

અર્થાત્ અન્ય ઝવેરીઓએ જે મણિ છિદ્ર કરી રાખ્યાં હતાં તે બધાં ગુંથીને હું મ્હારો પત્ર મોકલતો હતો. એ વિષયમાં સઘળાં મણિ અન્યનાં હોઇ કેવળ દોરો જ મ્હારો હતો એવો વિનય સ્પષ્ટતાથી જાહિર કરવાનું મ્હને ઉચિત લાગતું નથી—કાળિદાસને પણ ઉચિત લાગતું નહોતું; પરંતુ કવિ કાળિદાસનાં મણિ ચોરીનો માલ હતો કે કેમ એ હું જાણતો નથી.

પત્રનો ઉત્તર મળ્યો ત્યાર પછી બીજા કવિઓનાં રસિક પ્રેમમય કાર્યોનો ઉતારો કરવામાં હું કૃપણતા કરતો નહોતો. નવવધૂને બંગાળી બહુ સારું આવડે છે એ હું સમજી શક્યો. તેના પત્રમાં ભાષાશુદ્ધિની કે વ્યાકરણની ભૂલ રહેતી કે કેમ તેનો હું યોગ્ય વિચારક નથી; છતાં સાહિત્ય તથા ભાષાના જ્ઞાન વગર એવો પત્ર લખી ન શકાય એમ હું કલ્પનાથી વિચારી શકતો હતો.

સ્ત્રીની વિદ્યાબુદ્ધિ જોઇ સુયોગ્ય સ્વામીને જેટલો ગર્વ અને આનંદ થવો જોઇએ તેટલો મ્હને થયો નથી એમ કહું તો મ્હને હું ખોટો અપવાદ મૂકું છું એમ જ કહેવાય; પરંતુ તે સાથે બીજો ભાવ પણ હતો. એ ભાવ ઉચ્ચ પ્રકારનો નહિ હોવા છતાં સ્વાભાવિક હતો. મુશ્કેલી એ હતી કે, જે ઉપાયથી હું મ્હારી વિદ્યાબુદ્ધિનો પરિચય કરાવી શકું તેમ હતો એ વિદ્યાબુદ્ધિ બાળિકાથી સમજાય એવી નહોતી. તેને અંગ્રેજીનું નહિ જેવું જ્ઞાન હોવાથી જો મ્હેં તેના ઉપર બર્ક અને મેકૉલેના જેવો પત્ર લખ્યો હોત તો મચ્છર મારવા માટે તોપનો ગોળો છોડવા જેવું જ થાત. મચ્છરને કાંઇ થાત નહિ,—કેવળ ધુમાડો અને અવાજ વૃથા જાત.

મ્હારા ત્રણ અંતરંગ મિત્રો હતો. તેમને મ્હારી સ્ત્રીનો પત્ર બતાવ્યા સિવાય મ્હને ચેન પડતું નહિ. એ મિત્રોએ આશ્ચર્યચકિત થઈ કહ્યું:–"તું ભાગ્યશાળી હોવાથી જ તને આવી સ્ત્રી મળી છે." એ વાક્યને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એવું જ વાક્ય થાય કે, એ સ્ત્રી માટે હું યોગ્ય સ્વામી નહોતો.

નિર્ઝરિણી તરફથી પ્રત્યુત્તર મળતાં પહેલાં મ્હેં જે કેટલાક પત્રો લખ્યા હતા તેમાં વ્યાકરણ તથા જોડણીની ઘણી ભૂલો હતી; પરંતુ એ પત્રો હૃદયની ઉત્તેજનાથી ભરેલા હતા. સાવધાનતાથી લખવાની જરૂર છે એમ પ્રથમ મ્હને લાગ્યું નહોતું. એ પત્રો સાવધાનતાથી લખ્યા હોત તો તેમાં વ્યાકરણ તથા જોડણીની ભૂલો થોડી ઓછી થાત; પરંતુ હૃદયની ઉત્તેજના મરી જાત.

આવી સ્થિતિમાં પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનું બંધ કરી પ્રત્યક્ષ પ્રેમાલાપ કરવાનું ઉચિત લાગ્યું. પિતાજી ઑફિસે જતા એટલે હું કૉલેજમાંથી પલાયન કરી આવતો હતો. એથી અમારા અભ્યાસનું જે નુકસાન થતું તે પ્રેમાલાપ ચર્ચાથી ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે ભરપાઇ થઇ જતું. વિશ્વસંસારમાં કોઇ પણ કાર્ય તદ્દન નકામું જતું નથી. એક સ્વરૂપે જે નુકસાન છે તે જ અન્ય સ્વરૂપે લાભ છે. વિજ્ઞાનના આ સારતત્વનો પ્રેમની પરીક્ષાશાળામાં બેસી મ્હેં પૂર્ણ પરિચય મેળવ્યો હતો.

એવામાં મ્હારી પત્નીના કાકાની છોકરીના વિવાહનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. એ પ્રસંગે બ્હેન તરફના સ્નેહના આવેગને લીધે મ્હારી સ્ત્રીએ એક કવિતા રચી લાલ કાગળ ઉપર લાલ શાહીથી લખી તેની બ્હેનને મોકલી. એ રચના કોણ જાણે કેવી રીતે પિતાના હાથમાં જઇ પહોંચી. પિતાજી તેમની પુત્રવધૂની કવિતામાં રચનાનૈપુણ્ય, સદ્‌ભાવ સૌન્દર્ય, અલંકાર સમાવેશ વગેરે કાવ્યશાસ્ત્રસંમત વિવિધ ગુણોનો સમાવેશ જોઇ મુગ્ધ બની ગયા. એ કવિતા તેમણે પોતાના બંધુબાંધવોને વંચાવી. એ લોકોએ તમાકુનું સેવન કરતાં કરતાં ‘ સુંદર રચના છે ! ’ કહ્યું.

નવવધૂનામાં કવિતા રચવાની શક્તિ છે એ વાત હવે કોઇથી ગુપ્ત રહી નહિ. એકાએક આવી રીતે ખ્યાતિ ફેલાવાથી રચયિત્રીના કાન અને કપોળ લાલચોળ બની ગયાં હતાં,—પછી અભ્યાસ પડી જતાં તે હતાં તેવાં થઈ ગયાં. પહેલાં જ કહી ચુક્યો છું કે, કોઈ વસ્તુ

સર્વાંશે વિલુપ્ત થતી નથી; લજ્જાની જ્યોતિએ તેના કોમળ કપોળનો ત્યાગ કરી કદાચ મ્હારા કઠિન હૃદયના અંધકારમય ખુણામાં આશ્રય સ્વીકાર્યો હશે.

પરંતુ તેથી મ્હેં સ્વામી તરીકેનું મ્હારું કર્ત્તવ્ય શિથિલ કર્યું નહોતું. અપક્ષપાત સમાલોચનાથી સ્ત્રીની રચનાના દોષ સુધારવા તરફ મ્હેં કદાપિ આળસ રાખ્યું નહોતું. પિતા વગર વિચારે તેને જેટલો ઉત્સાહ આપતા હતા તેટલા જ પ્રમાણમાં હું તેના દોષ સુધારી તેની વૃત્તિને સ્થિર કરી રાખતો હતો. મ્હોટા મ્હોટા ઇંગ્રેજ લેખકોનાં લખાણ બતાવી હું તેને બાહુક જેવી બનાવી દેતો હતો. તેણે કોકિલ ઉપર કાંઇ લખ્યું હતું; મ્હેં તેને શેલીનું સ્કાયલાર્ક અને કીટસનું નાઇટેંગલ સંભળાવી એક રીતે ચુપ કરી દીધી હતી. એ વખતે વિદ્યાના જોરથી હું પણ થોડે અંશે શેલી અને કીટસના ગૌરવનો ભાગીદાર બની જતો હતો. મ્હારી સ્ત્રી પણ ઇંગ્રેજી સાહિત્યનાં સારાં સારાં લખાણોનો અનુવાદ કરી સંભળાવવાનો મ્હને આગ્રહ કરતી હતી. ગર્વ સહિત હું એની પ્રાર્થના સ્વીકારતો હતો. ઇંગ્રેજી સાહિત્યના મહિમાથી ઉજ્વળ બની જઇ મ્હેં મ્હારી સ્ત્રીની પ્રતિભાને મ્લાન કરી નાખી હતી સ્ત્રીલોકની કમનીયતા આગળ આવા પ્રકારની છાયાના આવરણની જરૂર હોય છે. પિતાજી તથા તેમના બંધુબાંધવો એ વાત નહિ સમજતા હોવાથી એ કઠોર કર્ત્તવ્યનો ભાર મ્હારે જ ઉપાડી લેવો પડયો હતો. રાતનો ચંદ્ર મધ્યાન્હના સૂર્ય જેવો બની જાય તો તેની બે ઘડી વાહવાહ કરવા વાંધો નથી; પણ પછી એને કેવી રીતે ઢાંકી દઈ શકાય એ વિચારવું જોઇએ !

મ્હારી સ્ત્રીનું લખાણ પિતાજી તથા બીજા કેટલાક લોક સામયિક પત્રોમાં છપાવવા તૈયાર થયા હતા. એ માટે નિર્ઝરિણી લજ્જા દર્શાવતી હતી તથા મ્હેં જ તેની એ લજ્જાને દૃઢ કરી હતી. સામયિક પત્રોમાં તો એ લખાણ છપાયું નહિ; પરંતુ બંધુબાંધવમાં એનો પ્રચાર બંધ કરી શકાયો નહિ.

એનું પરિણામ કેટલું બધું ખરાબ આવ્યું તે નીચેના બનાવ ઉપરથી સમજી શકાશે. એ વખતે વકીલ થઇ હું અલીપુર ગયો હતો. એક વીલનો કેસ લઇ વિરુદ્ધ પક્ષ સાથે ઘણા જોરથી લઢતો હતો. વીલ બંગાળી ભાષામાં લખેલું હતું. મ્હારા પક્ષની અનુકૂળતામાં તેનો અર્થ કેટલો સ્પષ્ટ હતો એ યથાવિધિ હું સાબિત કરતો હતો એવામાં વિરુદ્ધ પક્ષના વકિલે ઉઠી ઉભા થઇ કહ્યું:– " મ્હારા વિદ્વાન્ મિત્ર જો તેમની વિદુષી પત્ની પાસે આ વીલ સમજી આવ્યા હોત તો આવું અદ્ભુત વિવેચન કરી માતૃભાષાને તેઓ દુઃખી કરત નહિ."

સારી વાત દબાઈ રહે છે; પરંતુ ખોટી વાત જોતજોતાંમાં સર્વત્ર જાહિર થઇ જાય છે. ઉપરની વાત પણ સઘળે ઠેકાણે જાહિર થઈ ગઇ. કદાચ એ વાત મ્હારી સ્ત્રીના સાંભળવામાં આવે એવો મ્હને ભય રહેતો હતો; પરંતુ સૌભાગ્યવશતઃ એ વાત તેના સાંભળવામાં આવી નહિ—એ સંબંધીની કાંઇ ચર્ચા તેના મુખે મ્હેં સાંભળી નહિ.

એક દિવસે એક અજાણ્યા ગૃહસ્થ સાથે મ્હારી ઓળખાણ થતાં તેમણે પૂછ્યું:—" આપ જ શ્રીમતી નિર્ઝરિણી દેવીના સ્વામી છો કે ? "

મ્હેં કહ્યું:—" હું એનો સ્વામી છું કે કેમ એ વાતનો ઉત્તર આપવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી; પરંતુ એ મ્હારી સ્ત્રી છે ખરી."

બ્હારના લોક પાસે સ્ત્રીના સ્વામી તરીકે ખ્યાતિ મેળવવામાં હું ગૌરવ સમજતો નહોતો. એક વ્યક્તિએ પણ એ વિષયનું સ્પષ્ટ ભાષામાં મ્હને સ્મરણ કરાવ્યું હતું. વાંચકો જાણી ચુકયા છે કે, મ્હારી સ્ત્રીના કાકાની છોકરીનો વિવાહ થયો હતો. એનો પતિ ઘણો નિષ્ઠુર હતો. સ્ત્રી ઉપર તે ઘણો અસહ્ય જુલ્મ ગુજારતો હતો. એ પાપણ્ડના નિર્દય વ્યવહારની સગાં સંબંધીઓમાં મ્હેં ચર્ચા કરી હતી. એ ચર્ચા કાંઈક વિશેષ રૂપથી તેના સાંભળવામાં આવી હતી.

પછીથી તે મ્હને ઉદ્દેશી સહુ કોઈની પાસે એમ કહ્યા કરતો હતો કે, પોતાના નામથી માંડીને શ્વસુરના નામ સુધી ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ ખ્યાતિનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન કરેલું છે; પરંતુ પોતાની સ્ત્રીની ખ્યાતિથી યશસ્વી થવાની કલ્પના કવિના મસ્તકમાં પણ આવતી નથી.

આવી સઘળી વાતચિત લોકોમાં ચાલે એટલે સ્ત્રીના મનમાં ગર્વ ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહે નહિ. વળી પિતાજીને ઘણી ખરાબ ટેવ હતી. નિર્ઝરિણીની હાજરીમાં જ તેઓ અમારા બંગાળી ભાષાના જ્ઞાન સંબંધી કૌતુક કરતા હતા. એક દિવસે તેમણે કહ્યું, " નિર્ઝર ! હરિશ જે બંગાળી કાગળ પત્રો લખે છે તેમાંના જોડણી તથા વ્યાકરણના દોષો તું સુધારી આપતી કેમ નથી ? મ્હને એક પત્ર લખ્યો છે તેમાં જગદિન્દ્ર લખવાને બદલે એણે જગદીન્દ્ર લખ્યું છે "

આ વાત સાંભળી નિર્ઝરિણીએ સ્મિતહાસ્ય કર્યું. હું પણ એ વાત મશ્કરી હોય એવી રીતે હસ્યો; પરંતુ આવા પ્રકારની મશ્કરી સારી નહિ.

સ્ત્રીના ગર્વનો પરિચય વિના વિલંબે હું પ્રાપ્ત કરી શક્યો. ફળીઆના છોકરાઓએ એક કલબની સ્થાપના કરી હતી. એ કલબમાં એક વિખ્યાત બંગાળી લેખકને ભાષણ આપવા માટે તેમણે રાજી કર્યો હતો. બીજા એક વિખ્યાત માણસને પ્રમુખ તરીકે નક્કી કર્યો હતો. પરંતુ ભાષણને આગલે દિવસે રાત્રે તબિયત સારી નથી એવો સંદેશો મોકલી તેણે રજા મેળવી. છોકરાઓએ બીજો કોઈ ઉપાય નહિ સુઝવાથી મ્હારી પુંઠ પકડી. મ્હારા તરફ છોકરાઓની એવી હેતુ વિનાની શ્રદ્ધા જોઈને હું સહજ પ્રફુલ્લ બની ગયો મ્હેં કહ્યું, " ઠીક છે, વિષય શો રાખ્યો છે ? "

તેમણે કહ્યું:—" પ્રાચીન અને આધુનિક બંગાળી સાહિત્ય.

મ્હેં કહ્યું:—" બહુ સારું. બન્નેનું હને પૂરતું જ્ઞાન છે ! "

બીજે દિવસે સભામાં જતાં પહેલાં રસોઇ ઝટપથી કરવાની તથા સારાં કપડાંલત્તાં બ્હાર કાઢી તૈયાર કરી રાખવાની હું મ્હારી સ્ત્રીને વારંવાર સૂચના કરવા લાગ્યો. નિર્ઝરિણીએ કહ્યું. "આટલી બધી ઉતાવળ કેમ છે ? ફરી પરણવા જવું છે કે શું ?"

મ્હેં કહ્યું,—"એક વખત પરણીને કાન પકડ્યા છે—એ હોંશ પૂરી થઇ છે !"

"ત્યારે આટલો ઠાઠમાઠ અને ઉતાવળ કેમ કરો છો ?"

ગર્વસહિત નિર્ઝરિણીને મ્હેં સઘળી વાત કહી. એ વાત સાંભળી સહજ પણ ઉલ્લાસ નહિ દર્શાવતાં વ્યાકુળતાથી મ્હારો હાથ પકડીને તેણે કહ્યું,—"તમે ગાંડા થઇ ગયા છો કે ? ના—ના, એ સ્થળે તમે જઇ શકશો નહિ !"

મ્હેં કહ્યું,—"રજપૂત નારી યુદ્ધનો પોષાક પહેરાવી સ્વામીને રણક્ષેત્રમાં મોકલતી હતી—બંગાળી નારી ભાષણની સભામાં પણ સ્વામીને મોકલી શકતી નથી કે ?"

નિર્ઝરિણીએ કહ્યું,—"ભાષણ જો ઇંગ્રેજીમાં થવાનું હોત તો હું બિલકુલ ભય રાખત નહિ. આજના ભાષણમાં જવાનું માંડી વાળો. ઘણા લોકો સભામાં આવશે. તમને અભ્યાસ નથી, છેવટે......"

છેવટની વાતનો મ્હેં પણ વિચાર કર્યો હતો. રામમોહનરાયનું ગાન મ્હને યાદ આવતું હતું—

"સ્મરી લે તું છેવટનો દિન ભયંકર,
સર્વ વાક્ય વદશે, રહીશ નિરુત્તર !"

ભાષણકર્ત્તાનું ભાષણ સમાપ્ત થયા પછી પ્રમુખ જો બોઘાની માફક શૂન્યદૃષ્ટિથી ચુપ રહે તો કેવી દશા થાય ! એ સઘળી વાતનો વિચાર કરી જોતાં પેલા છૂટા થઈ ગયેલા પ્રમુખ કરતાં મ્હારું સ્વાસ્થ્ય સારું હતું એમ હું કોઇ રીતે કહી શકતો નથી.

હૃદય ફુલાવી મ્હેં કહ્યું:—"નિર્ઝર ! શું તું એમ ધારે છે કે..

નિર્ઝરિણીએ કહ્યું:—" હું એવું કાંઇ ધારતી નથી; પણ આજે મ્હારું માથું બહુ દુઃખે છે—તાવ આવશે એમ લાગે છે. આજે તમે મ્હને એકલી મૂકી બ્હાર જઇ શકશો નહિ ! "

મ્હેં કહ્યું,—" એમ હોય તો જૂદી વાત છે. ત્હારું મ્હોં સહજ લાલ થઇ ગયેલું દેખાય છે ખરું. "

સભાસ્થળમાં મ્હારી દુરવસ્થા થવાની કાલ્પનિક લજ્જાથી કે જ્વર આવવાના આવેશથી એ મ્હોં લાલ થયું હતું તે હું સમજી શકયો નહિ. અંતે મ્હેં સ્ત્રી બીમાર હોવાની ખબર મોકલી પ્રમુખ-પદથી મુક્તિ મેળવી લીધી.

કહેવાની જરૂર નથી કે, નિર્ઝરિણીના જ્વરનો આવેશ સત્વર દૂર થઇ ગયો. મ્હારો અંતરાત્મા કહેતો લાગ્યો કે, " બીજું બધું સારું છે; પરંતુ ત્હારા બંગાળી ભાષાના જ્ઞાન સંબંધી ત્હારી સ્ત્રીના મનમાં જે સંસ્કાર છે તે સારો નથી. તે પોતાને મ્હોટી વિદુષી સમજે છે—કોઈ દિવસે તે બિછાનામાં નાઇટસ્કૂલ ખોલીને તને બંગાળી ભણાવવાનો પ્રયત્ન કરશે ! "

મ્હેં કહ્યું,—" ખરી વાત છે; હવે વિના વિલંબે તેના ગર્વનું ખંડન કરવામાં નહિ આવે તો વાત બહુ વધી જશે. "

એ રાત્રે જ મ્હેં નિર્ઝરિણીને ઉધડી લેવા માંડી. અપૂર્ણ શિક્ષણ કેવી ભયંકર વસ્તુ છે એ વાત પોપના કાવ્યમાંથી ઉદાહરણો આપી મ્હેં તેને સંભળાવી. તે સાથે તેને એમ પણ સમજાવ્યું કે, 'કોઈ પણ પ્રકારે ભાષા અને વ્યાકરણદોષ વગરનું લખાણ લખવાથી કાંઇ ઉત્તમ લખાણ કહેવાતું નથી. લખાણમાં મુખ્યત્વે કરીને વિચારો તથા કલ્પના જોઇએ છીએ. એ બધું કાંઇ ઉપક્રમણિકામાંથી મળી આવતું નથી,—એને માટે બુદ્ધિ જોઇએ છીએ. બુદ્ધિનું સ્થાન કયાં છે એનો મ્હેં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો નહિ; પરંતુ મ્હારું કથન અ-સ્પષ્ટ હોય એમ મ્હને લાગ્યું નહિ. મ્હેં કહ્યું,—" પ્રશંસા પામવા યોગ્ય

કોઇ પણ સર્વોત્તમ લખાણ, કોઇ પણ દેશમાં, કોઇ પણ સ્ત્રીએ કદાપિ લખ્યું નથી."

આ વાત સાંભળી નિર્ઝરિણીએ મ્હારી સાથે તર્ક કરતાં કહ્યું:—"કેમ, સ્ત્રીઓ ન લખી શકે કે? સ્ત્રીઓ એટલી બધી મૂર્ખ છે કે?!"

મ્હેં કહ્યું:—"વૃથા ક્રોધ શા માટે કરે છે? તું ઉદાહરણ આપ!"

નિર્ઝરિણીએ કહ્યું:—"તમારી માફક મ્હેં જો ઇતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો હોત તો હું તમને એક નહિ પરંતુ અનેક ઉદાહરણ આપી શકત."

આ વાત સાંભળી મ્હારું મન સહજ નરમ થયું હતું; પરંતુ ચર્ચા આટલેથી અટકી નહોતી. ચર્ચાનો અંત કેવી રીતે આવ્યો તેનું વર્ણન હવે પછી કરવામાં આવશે.

'ઉદ્દીપના' નામના માસિક પત્રમાં સારી ટુંકી વાર્તા લખવા માટે પચાસ રૂપિયાનું ઇનામ જાહિર કરવામાં આવ્યું હતું. અને એવો નિશ્ચય થયો કે, મ્હારે અને નિર્ઝરિણીએ એ ઇનામી હરિફાઇમાં ભાગ લેવો અને કોને ઇનામ મળે છે તે જોવું.

રાતની ઘટના ઉપર દર્શાવી એવી હતી. બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે બુદ્ધિ જ્યારે નિર્મળ બની ગઇ ત્યારે મ્હારા મનમાં સંકોચ થવા લાગ્યો; છતાં એ સુયોગનો ત્યાગ નહિ કરવાની તથા કોઇ પણ પ્રકારે હરિફાઇમાં વિજય મેળવવાની મ્હેં પ્રતિજ્ઞા કરી. હરિફાઇ માટે બે મહિનાનો વખત હતો.

પછી મ્હેં એક બંગાળી શબ્દકોશ અને બંકિમચંદ્રની વાર્તાઓનાં સઘળાં પુસ્તકો ખરીદ કર્યાં; પરંતુ બંકિમનું લખાણ મ્હારા કરતાં મ્હારા અંતઃપુરમાં વિશેષ પરિચિત હોવાથી એ મહાન આશ્રયનો ત્યાગ કરી ઇંગ્રેજી વાર્તાઓનાં પુસ્તકો હું વાંચવા લાગ્યો. ઘણી વાર્તાઓની ભાંગતોડ કરીને મ્હેં એક વસ્તુસંકલના તૈયાર કરી.

વસ્તુસંકલના ઘણી ચમત્કારિક થયેલી હોવા છતાં મુશ્કેલી એ હતી કે, એ વસ્તુસંકલનામાં ગોઠવેલા બનાવો બંગાળી સમાજમાં કાળાંતરે પણ નહિ બને એવા અર્થાત્ સંપૂર્ણ અસંભવિત હતા. ઘણા જુના જમાનાનો વખત પસંદ કર્યો. પંજાબની સીમામાં આવેલું એક સ્થળ નક્કી કર્યું. સંભવ અસંભવનો સઘળો વિચાર દૂર થતાં કલમ નિરંકુશ બની. ઉદ્દામ પ્રણય, દૈવી વીરત્વ, અને ભયંકર પરિણામ સરકસના ઘોડાની માફક મ્હારી વાર્તાને ઘેરી અદ્ભુત ગતિથી ફરવા લાગ્યાં.

રાત્રે મ્હને ઉંઘ આવતી નહોતી. દિવસે ભોજન કરતી વખતે હું દાળ ભાતમાં રેડવાને બદલે શાકમાં રેડી દેતો હતો. મ્હારી સ્થિતિનું દર્શન કરી નિર્ઝરિણીએ નમ્રતાથી મ્હને કહ્યું,—“ તમે વાર્તા લખો તો તમને મ્હારા સમ છે. તમારી પાસે હું મ્હારી હાર કબુલ કરૂં છું. ”

મ્હેં ઉત્તેજિત થઇને કહ્યું:—“ રાત્રિ દિવસ હું એ વાર્તાનો જ વિચાર કર્યા કરતો હોઉં એમ તને લાગે છે કે ? ! ના ના, એવું કાંઇ નથી. મ્હારે અસીલોની વાતનો વિચાર કરવો પડે છે. જો ત્હારી માફક વાર્તા અને કવિતાનો જ વિચાર કરવા જેટલો વખત હોત તો મ્હને બીજી શી ચિંતા રહેત ? ! ”

ગમે તેમ હો, અંગ્રેજી પ્લૉટ અને સંસ્કૃત અભિધાન મેળવી મ્હેં એક વાર્તા ઉભી કરી. ધર્મબુદ્ધિથી મનમાં થોડું દુઃખ થવા લાગ્યું. બીચારી નિર્ઝર અંગ્રેજી સાહિત્યથી સારી રીતે માહિતગાર નહિ હોવાથી તેને માટે મ્હારી વાર્તાના ભાવ સમજવાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત હતું—મ્હારી સાથેની તેની આ લડાઇ તદ્દન અજુગતી હતી.

ઉપસંહાર

વાર્તા મોકલી આપવામાં આવી. વૈશાખ માસના અંકમાં જનાગી હરિફાઇમાં ઉત્તમ ઠરેલી વાર્તા પ્રસિદ્ધ થવાની હતી. મ્હારા

નમાં કોઇ પણ પ્રકારની આશંકા નહિ હોવા છતાં વખત જેમ જેમ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ મન વિશેષ ચંચળ બની ગયું.

વૈશાખ માસ પણ આવ્યો. એક દિવસે અદાલતમાંથી સવેળા ઘેર આવતાં વૈશાખ માસનો ' ઉદ્દીપના ' માસિકનો અંક મ્હારી સ્ત્રી પાસે આવ્યાની મ્હને ખબર મળી.

પગનો અવાજ નહિ કરતાં ધીમે ધીમે હું અંતઃપુરમાં ગયો. શયનગૃહમાં ડોકીઉં કરી જોતાં જણાયું કે, મ્હારી સ્ત્રી સગડીમાં દેવતા સળગાવી એક ચોપડી બાળી નાખતી હતી. દિવાલ ઉપરના આયનામાં નિર્ઝરિણીના મુખનું જે પ્રતિબિંબ દેખાતું હતું તે ઉપરથી થોડા વખત પૂર્વે તેણે રુદન કર્યું હોય એમ સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાતું હતું.

મનમાં આનંદ થયો; પરંતુ તે સાથે થોડી દયા પણ આવી. અરેરે ! બીચારીની વાર્ત્તા ઉદ્દીપનામાં પ્રસિદ્ધ થઇ નહોતી ! એવા સામાન્ય વિષય માટે આટલું બધું દુઃખ ! સ્ત્રીજાતિનો અહંકાર આટલી સહેલાઇથી ભડકી ઉઠે છે !

હું પગનો અવાજ કર્યા સિવાય પાછો ચાલ્યો ગયો. ઉદ્દીપના ઑફિસમાં મૂલ્ય મોકલી મ્હેં એક અંક ખરીદી મંગાવ્યો. મ્હારી વાર્ત્તા પ્રસિદ્ધ થઇ હતી કે કેમ એ જોવા મ્હેં અંક ખોલ્યો. વિષયાનુક્રમણિકા જોતાં જે વાર્ત્તા માટે ઇનામ મળ્યું હતું એ વાર્ત્તાનું નામ ' વિક્રમનારાયણ ' નહિ પરંતુ ' નણંદ ' જોવામાં આવ્યું. અને વાર્ત્તા રચનારનું નામ—આ શું ! આ તો નિર્ઝરિણી દેવી !

બંગાળા દેશમાં મ્હારી સ્ત્રી સિવાય બીજી કોઇ સ્ત્રીનું નામ નિર્ઝરિણી હશે કે ? મ્હેં વાર્ત્તા વાંચી જોઇ. નિર્ઝરની પેલી અભાગીની બ્હેન—કાકાની છોકરી—ના જીવનનું જ એમાં વર્ણન હતું. તદ્દન સાદી સરળ વાર્ત્તા હતી—ભાષા ઘણી સાદી હતી; પરંતુ

વાત વાંચતાં બધું તાદૃશ્ય નજરે પડતું હતું અને આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવતાં હતાં. એ નિર્ઝરિણી મ્હારી જ ' નિર્ઝર ' હતી એ માટે મ્હને લેશ માત્ર સંદેહ રહ્યો નહિ.

હવે હું પેલા અગ્નિસંસ્કારનો તથા મ્હારી સ્ત્રીના ઉતરી ગયેલા મુખનો ચુપકીદીથી બેસી વિચાર કરવા લાગ્યો.

રાત્રે સૂઇ રહેવા જઇને મ્હેં સ્ત્રીને કહ્યું:—" નિર્ઝર ! જે ચોપડીમાં ત્હારાં લેખ કાવ્યાદિ છે એ ચોપડી ક્યાં છે ? "

નિર્ઝરિણીએ પૂછ્યું:—" તમને તેનું શું કામ છે ? "

મ્હેં કહ્યું:—" હું એ સઘળું છપાવીશ ! "

નિર્ઝરિણી:—જાઓ જાઓ, આવી રીતે મ્હારી મશ્કરી કરશો નહિ !

" હું ત્હારી મશ્કરી નથી કરતો. ખરું કહું છું કે હું એ સઘળું છપાવીશ. "

" એ ચોપડી ક્યાં છે તેની મ્હને ખબર નથી. "

મ્હેં થોડા આગ્રહસહિત કહ્યું:—" નિર્ઝર ! એમ નહિ બને. ખરું કહે કે, એ ચોપડી ક્યાં છે ! "

" એ ચોપડી છે જ નહિ. "

" કેમ એનું શું થયું ? "

" મ્હેં એ ચોપડી બાળી નાખી છે. "

મ્હેં ચમકી ઉઠીને કહ્યું:—" એ ત્હેં શું કર્યું ! ક્યારે બાળી નાખી ? "

" આજે જ બાળી નાખી છે. હું સારી રીતે જાણું છું કે, મ્હારું લખાણ ધૂળ જેવું છે. આજકાલ સ્ત્રીલોકના લખાણની લોકો જાણી જોઇને ખોટી પ્રશંસા કરે છે ! "

ત્યાર પછી ઘણો આગ્રહ તથા કાલાવાલા કરવા છતાં નિર્ઝર પાસે હું એક લીટી પણ લખાવી શક્યો નથી. ઇતિશ્રી.

શ્રી હરિશ્ચંદ્ર ભગવતીશંકર

ઉપર જે વાર્તા લખેલી છે તેનો પંદર આની ભાગ વાર્તા જ છે. મ્હારા સ્વામી બંગાળી કેટલું થોડું જાણે છે એ તેમણે રચેલી નવલકથાઓ વાંચવાથી સહુના સમજવામાં આવશે. રામ રામ ! પોતાની સ્ત્રીને ભંડાવી આવી રીતે વાત લખાય ખરી કે !

શ્રી નિર્ઝરિણી દેવી

સ્ત્રીજાતિની ચતુરાઇ સંબંધી દેશી વિદેશી શાસ્ત્ર—અશાસ્ત્ર-માં ઘણી વાતો છે. એ વાતોનું સ્મરણ કરી વાંચકોને ભ્રમમાં નહિ પડવાની વિનંતિ છે. મ્હારા લખાણમાંની વ્યાકરણ અને જોડણીની ભૂલો કોણે સુધારી છે એ વાત હું કહીશ નહિ—નહિ કહું તો પણ હુશિયાર વાંચક કલ્પના કરી શકશે કે, મ્હારી સ્ત્રીએ તેનો પતિ બંગાળી ભાષાનો પરમ પંડિત છે અને વાર્તા કાલ્પનિક છે એવું સાબિત કરવાનો ઘણો સહેલો ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે. એટલા માટે જ કાળિદાસે લખ્યું છે કે, ‘ स्त्रीणामशिक्षित-पटुत्वम् । તેઓ સ્ત્રીચરિત્ર જાણતા હતા. હવે હું પણ મ્હારી આંખો ઉઘડ્યા પછી સમજવા લાગ્યો છું. કાળક્રમે હું પણ કદાચ કાળિ-દાસ બની જઇશ. કાળિદાસ સાથે બીજી એક રીતે પણ સરખાપણું જોવામાં આવે છે. એમ સાંભળ્યું છે કે, કવિવરે નવવિવાહ પછી તેમની વિદુષી સ્ત્રીને જે શ્લોક રચી સંભળાવ્યો હતો તેમાં ઉષ્ટ્ર શબ્દમાંથી રેફનો લોપ કર્યો હતો.—શબ્દપ્રયોગ સંબંધી એવા બનાવ આ લેખકને હાથે પણ ઘણા બન્યા છે. આ સકળ વિષયનો ગંભીર ભાવથી વિચાર કર જોતાં કાળિદાસ માટે જેવું પરિણામ આવ્યું હતું તેવું પરિણામ મ્હ માટે આવે તો તે અસંભવ નથી.

શ્રી હરિશચંદ્ર હાલદાર

જો આ વાર્તા છપાવવામાં આવશે તો હું પિયર ચાલી જઇશ.

શ્રી નિર્ઝરિણી દેવી

હું પણ તત્કાળ સાસરે જઇશ.

હરિશચંદ્ર હાલદાર

વનમાળા

સ્હવારે થોડી ઠંડી લાગતી હતી. મધ્યાન્હકાળે દક્ષિણ તરફથી થોડો વાયુ ફુંકાવા લાગ્યો હતો.

સુરેશ ઓટલા ઉપર બેઠેલો હોઇ ત્યાંથી બાગના ખુણામાં આવેલાં બે ઝાડના વચ્ચેના ખુલ્લા ભાગમાંથી મયદાન નજરે પડતું હતું. એ શૂન્ય મયદાનમાં ફાગણ માસનો તાપ ધુ ધુ કરતો હતો. મયદાનની એક બાજૂએથી કાચો માર્ગ જતો હતો. એ માર્ગેથી એક ખાલી ગાડું મૃદુગતિથી ગામ તરફ જતું હતું. ગાડીવાન એક ગ્રામ્યગીત ઉચ્ચ સ્વરે ગાતો હતો.

એવામાં સુરેશની પાછળથી હસતાં હસતાં એક સ્ત્રીકંઠે કહ્યું:— "કેમ સુરેશ ! ગયા જન્મની કોઈ વાત વિચારે છે કે ?"

સુરેશ:—વિચાર કરવા માટે ગયા જન્મ સૂધી જવું પડે એવો તું મ્હને અભાગી સમજે છે કે ?

આવનાર નવયુવતીનું નામ પ્રભાવતી હતું. તેણે કહ્યું:—" હવે વિના કારણ બડાઇ મારવાની જરૂર નથી. ત્હારી આલોકની તો સઘળી ખબર હું જાણું છું. રામ રામ ! આટલી મ્હોટી ઉમ્મર થવા છતાં તું એક સાધારણ વહૂ સુદ્ધાં ઘરમાં લાવી શક્યો નહિ. આપણા ધના માળીને એક વહૂ હોઇ, તે બન્ને વખત વહૂ સાથે ઝઘડા કરી ફળીઆનાં માણસોને એમ જણાવે છે કે, તેને વહૂ છે. બીજી તરફથી તું કોઇ ચંદ્રવદનીનું ધ્યાન ધરતો હોય એવી રીતે મયદાન તરફ જોઇ રહેવાનો ઢોંગ કરે છે. એ લોકોને દેખાડવાનો ઢોંગ છે. જો સુરેશ ! ઓળખીના બ્રાહ્મણને જનોઇની જરૂર પડતી નથી. આપણો ધનો તો ત્હારી માફક વિરહનો ઢોંગ કરી કદાપિ મયદાન તરફ જોઈ રહેતો નથી. વિયોગને દિવસે પણ હાથમાં

કોદાળી વગેરે લઇ બાગમાં તે પોતાનું કામ કર્યા કરે છે. બીજી તરફથી સાત જન્મમાં ત્હેં વહેતું મ્હેં પણ જોયું નહિ. હૉસ્પિટલમાં મડદાં ચીરી તથા અભ્યાસ ગોખી ત્હેં ત્હારી ઉમ્મર ગૂમાવી દીધી. આવા મધ્યાન્હકાળે ગદ્‌ગદ બનીને તું આવી રીતે આકાશ તરફ શું જોયા કરે છે? આવો ખોટો ઢોંગ મ્હને બિલકુલ ગમતો નથી! મ્હને તો એ જોઇ કાંઇનું કાંઇ થાય છે."

સુરેશે બન્ને હાથ જોડી કહ્યું:—"બસ, બહુ થયું. હવે તું મ્હને વિશેષ શર્માવીશ નહિ. ત્હારો ધનો જ ભાગ્યશાળી હોઇ એના આદર્શને યાદ રાખી વર્તવાનો હવેથી હું પ્રયત્ન કરીશ! કાલે સ્હવારે ઉઠતાંની સાથે લાકડાં વીણતી જે છોકરી મ્હારી નજરે પડશે તેના ગળામાં હું માળા પ્હેરાવી દઇશ. મ્હને ધિક્કાર છે! હવે હું સહન કરી શકતો નથી!"

"ત્યારે આ નિશ્ચય ચોક્કસ છેને?"

"હા."

"ઠીક, મ્હારી સાથે ચાલ."

"ક્યાં?"

"તું આવતો ખરો."

"ના-ના, મ્હને હજી બનાવવાનો ત્હારો વિચાર હોય એમ લાગે છે. હું અહીંથી ખસવાનો નથી."

"ઠીક ત્યારે અહીં જ બેસ."

આમ કહી પ્રભાવતી ઘરમાં ચાલી ગઇ.

હવે અમે આ બન્ને વ્યક્તિની ઓળખાણ કરાવીએ. સુરેશ અને પ્રભાની ઉમ્મરમાં કેવળ એક દિવસનો ફેર હતો. પ્રભા સુરેશ કરતાં એક દિવસ મ્હોટી હોવા છતાં સુરેશ તેના તરફ કોઇ પણ પ્રકારનું સામાજિક સંમાન દર્શાવવા નારાજ હતો. બન્ને પિત-

ગાઈ ભાઈ બ્હેન હતાં. ન્હાનપણથી જ બન્ને સાથે રમી મ્હોટાં થયાં હતાં. સુરેશ પોતાને 'બ્હેન' કહીને બોલાવતો નથી એવી પ્રભાએ બાલ્યાવસ્થામાં વડિલો પાસે વારંવાર ફરિયાદ કરી હતી; પરંતુ તેનું કાંઇ ફળ આવ્યું નહોતું. સુરેશ એને પ્રભા કહીને જ બોલાવતો હતો.

પ્રભા સુદૃઢ શરીરની હોઇ પ્રફુલ્લતાના રસથી પરિપૂર્ણ હતી. તેના હાસ્યવિનોદ અટકાવવાની સમાજનામાં શક્તિ નહોતી. સાસુ પાસે પણ તેણે કોઇ દિવસે ગંભીરતા ધારણ કરી નહોતી. પહેલ વહેલાં એ સંબંધી લોકોમાં ઘણી ચર્ચા ચાલી હતી; પરંતુ છેવટે સહુને હાર માની એમ કહેવું પડ્યું કે, 'એનો સ્વભાવ જ એવો છે!' પછી બન્યું એવું કે, પ્રભાની અનિવાર્ય પ્રફુલ્લતાના આઘાતથી વડિલોની ગંભીરતા ધૂળમાં મળી ગઇ. પોતાની આસપાસ પ્રભા કોઇનું ચઢેલું મ્હોં તથા ચિંતાનો ભાર જોઇ શકતી નહોતી. પુષ્કળ ઠઠ્ઠામશ્કરીથી તેની ચારે તરફની હવા જાણે કે વિજળીની શક્તિથી ભરેલી રહેતી હતી.

પ્રભાવતીનો પતિ હરકુમાર ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ હતો. પછીથી બિહાર પ્રદેશમાંથી બદલી કરાવી કલકત્તામાં આબકારી વિભાગમાં તેણે સ્થાન મેળવ્યું હતું. પ્લેગના ભયથી કલકત્તાથી દૂર બગીચાવાળો એક બંગલો તેણે ભાડે રાખ્યો હતો. ત્યાંથી તે કલકત્તા આવતો જતો હતો. આબકારીનું કામ તપાસવા તેને ઘણો ખરો વખત જૂદાં જૂદાં ગામડાંઓમાં જવું પડતું હોવાથી દેશમાંથી માતા તથા બીજાં બે સગાં સંબંધીને તેડાવવાની તે તૈયારી કરતો હતો એવામાં ડૉક્ટરી પરીક્ષામાં તરતનો પાસ થયેલો સુરેશ બ્હેનના નિમંત્રણથી એકાદ અઠવાડીઉં રહેવા આવ્યો હતો.

કલકત્તાની ગલીમાંથી વૃક્ષલતાઓમાં આવી પહેલે જ દિવસે સુરેશ છાયાવાળા નિર્જન ઓટલા ઉપર ફાગણ માસના મધ્યાન્હનું આળસ અનુભવતો બેઠો હતો એવામાં ઉપર વર્ણવેલા ઉપદ્રવનો આરંભ થયો.

પ્રભા ચાલી ગઈ એટલે તે પાછો આરામથી બેઠો. તેનું મન હાસ્ય-વીણતી કોઇ ગરીબ કન્યાના વિચાર કરવા લાગ્યું.

એવામાં પાછું પ્રભાવતીનું ઉચ્ચ હાસ્ય સાંભળવામાં આવ્યું તે ચમકી ઉઠયો.

પ્રભાએ બીજી એક બાળિકાને બળપૂર્વક ખેંચી લાવી સુરેશ-સ્હામે ખડી કરી. પછી તેણે કહ્યું:—“ આ વનમાળા ! ”

બાળિકાએ કહ્યું:—“ શું છે બ્હેન ? ”

પ્રભા:—મ્હારો આ ભાઇ તને કેવો લાગે છે ?

બાળિકા સંકોચ સિવાય સુરેશને જોવા લાગી. પ્રભાવતીએ પુછ્યું:—“ કેમ, દેખાવડો લાગે છેને ? ”

બાળિકાએ ગંભીર ભાવથી વિચાર કરી માથું હલાવી કહ્યું:—“ હા, દેખાવડો છે ! ”

સુરેશે ખુરસી ઉપરથી ઉઠી ઉભા થઇ કહ્યું:—“ પ્રભા ! આ કેવું છોકરવાદપણું કરે છે ! ”

“ હું છોકરવાદપણું નથી કરતી; પણ તું બુઢાપાપણું કરે છે ! ”

સુરેશ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો. પ્રભાવતીએ તેની પાછળ દોડતાં દોડતાં કહ્યું:—“ અરે ! સુરેશ ! બ્હીશ નહિ—બ્હીશ નહિ—હમણાં ને હમણાં તું એને માળા નહિ પહેરાવે તો ચાલશે. ફાગણ અને ચૈત્ર માસમાં લગ્નનું મુહૂર્ત નથી—હજી હાથમાં ઘણો વખત છે. ”

વનમાળા અવાક્ બની સઘળું જોયા કરતી હતી. તેની ઉમ્મર સોળ વર્ષની હશે. તેની સુખશ્રી સંબંધી એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, એ મુખ ઉપર એક પ્રકારની અસાધારણતા હતી. તેને જોતાં વનના હરિણની કલ્પના મનમાં ઉપજતી હતી.

સંધ્યાકાળે હરકુમારે કલકત્તાથી આવી સુરેશને જોઇ કહ્યું:—“ સુરેશચંદ્ર આવ્યા છો કે ? ચાલો સારું થયું ! તમારે તમારી વિદ્યાનો અત્રે ઉપયોગ કરવાનો છે. અમે જ્યારે પશ્ચિમમાં

હતાં ત્યારે એક પ્રસંગે દુષ્કાળ વખતે અમને એક છોકરી મળી આવેલી હોય, અમારી પાસે રહીને જ એ છોકરી મ્હોટી થઇ છે. પ્રભા તેને વનમાળા કહીને બોલાવે છે. એનાં માબાપ તથા એ છોકરી અમારા બંગલાની નજીક એક ઝાડ નીચે પડી રહ્યાં હતાં. ખબર મળતાં ત્યાં જઇને જોયું તો માબાપ મરી ગયાં હતાં—કેવળ છોકરી જીવતી હતી. પ્રભાએ ઘણા પરિશ્રમથી એનું જીવન બચાવ્યું છે. એ શી જાતની છે તે કોઇ જાણતું નથી, એ સંબંધી કોઈ કાંઇ આપત્તિ દર્શાવે છે તો પ્રભા એમ કહે છે કે, ' એ બ્રાહ્મણ છે. એક વખત મરી જઈ ફરીથી તેણે અમારે ઘેર જન્મ લીધો છે. એની પ્રથમની જાત ધોવાઈ ગઈ છે. ' પહેલાં એ છોકરી પ્રભાને બા કહી બોલાવતી હતી; પરંતુ પ્રભા તેને વારંવાર ધમકાવીને કહેતી કે, " ખબરદાર ! તું મ્હને બા કહીને બોલાવીશ નહિ—બ્હેન કહીને બોલાવ ! ' પ્રભાનું કહેવું એવું છે કે, ' એવી મ્હોટી છોકરી બા કહીને બોલાવે તો હું મ્હને બુઢ્ઢી જ સમજું ! ' એ દુષ્કાળના ભુખમરાથી અથવા તો બીજા કોઇ કારણથી વચ્ચે વચ્ચે તેના પેટમાં ઘણો દુઃખાવો થઇ આવે છે. એ શું દર્દ છે તેની તમારે પરીક્ષા કરવી પડશે. અરે તુળશિ ! વનમાળાને બોલાવી લાવ જોઇએ. "

વનમાળા વેણી ગુંથવાનું કામ અપૂર્ણ રાખી અસંપૂર્ણ વેણી પીઠ ઉપર હલાવતી હલાવતી હરકુમારના બેઠકખાનામાં આવી. તે હરિણીનાં જેવાં નયનોથી સુરેશ અને હરકુમાર તરફ જોઇ રહી.

સુરેશને અસ્થિર બનેલો જોઈ હરકુમારે કહ્યું:–" સુરેશચંદ્ર ! તમે સંકોચ શા માટે રાખો છો ? એ કાંઇ જાણતી સમજતી નથી —એને નારી સમજવાનો ભ્રમ તમે કરશો નહિ—એ તો વનજંગલની હરિણી છે. "

સુરેશ ડૉક્ટર તરીકેનું પોતાનું કર્ત્તવ્ય બજાવવા લાગ્યો વનમાળાએ સહજ પણ લજ્જા દર્શાવી નહિ. સુરેશે કહ્યું:–" શરીરમાં કોઇ પણ પ્રકારનો વિકાર દેખાતો નથી. "

પ્રભાએ ઝડપથી એ સ્થળે આવીને કહ્યું;–" હૃદયમાં પણ કોઇ પ્રકારનો વિકાર નથી. ખાત્રી કરવી છે ? "

આમ કહી વનમાળા પાસે જઇ પ્રેમથી તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી પ્રભાએ કહ્યું:–" માળા ! બ્હેન ! કહે જોઇએ કે, મ્હારો આ ભાઇ તને ગમે છે ? "

વનમાળાએ માથું હલાવી કહ્યું:–" હા. "

પ્રભાએ કહ્યું:–" મ્હારા ભાઇ સાથે પરણવાને તું રાજી છે ? "

વનમાળાએ ફરીથી માથું હલાવી કહ્યું:–" હા. "

પ્રભા અને હરકુમાર હસી પડ્યાં ! વનમાળા આ કૌતુકનું રહસ્ય નહિ સમજાયાથી મુખમાં હાસ્ય ભરી જોઇ રહી.

સુરેશે લજ્જાથી લાલચોળ બની વ્યાકુળતાથી કહ્યું:–" પ્રભા ! આવી ગમ્મત થાય કે ! તું બહુ ખોટું કરે છે ! હરકુમારબાબુ ! આપ મ્હારી બ્હેનને હદ ઉપરાંત ઉત્તેજન આપો છો ! "

હરકુમાર:–જો એને ઉત્તેજન ન આપું તો મ્હારાથી પણ એની પાસેથી ઉત્તેજના મેળવવાની આશા રાખી શકાય નહિ. સુરેશચંદ્ર ! વનમાળાને તમે બરાબર ઓળખતા નહિ હોવાથી વ્યાકુળ બની જાઓ છો. તમે શર્માઇને વનમાળાને પણ શર્માતાં શીખવશો એવું મ્હને લાગે છે. એને જ્ઞાનવૃક્ષનું ફળ ખવડાવશો નહિ. સહુ એની સાથે વિનોદ કરે છે: છતાં તમે એકલા જો ગંભીરતા દર્શાવશો તો એ એને માટે અનુચિત વ્યાપાર થશે. "

પ્રભા:–એટલા માટે જ કોઇ પણ દિવસે સુરેશ સાથે મ્હને બનતું નથી–બાલ્યાવસ્થાથી અમારી વચ્ચે ઝઘડો ચાલે છે. એ ઘણો હાવરો છે.

હરકુમાર:–એવી રીતે જ ઝઘડો કરવાની તને ટેવ પડી ગઇ હોય એમ લાગે છે–ભાઇ ખસી ગયો છે; હવે—

પ્રભા:—પાછું જૂઠું બોલ્યા ! તમારી સાથે ઝઘડો કરવામાં સુખ નથી.

હરકુમાર:—હું પણ મ્હારી હાર પ્રથમથી કબૂલ કરું છું.

પ્રભા:—પ્રથમથી હાર કબૂલ નહિ કરતાં જો છેવટે કબૂલ કરી હોત તો હું ઘણી ખુશી થાત !

રાત્રે શયનગૃહની બારી બારણાં ઉઘાડી નાખી સુરેશે ઘણી વારસુધી વિચાર કર્યો. જે બાળિકાએ પોતાનાં માબાપને ભુખમરાથી મરી જતાં જોયાં છે તેના જીવન ઉપર કેવી ભયંકર છાયા પડી છે ! એ દારુણ પ્રહારથી તે કેટલી મ્હોટી થઇ છે ! એવી બાળિકાની સાથે હાંસીમશ્કરી કિંવા વિનોદ થાય કે ? વિધાતાએ દયા કરીને એની બુદ્ધિવૃત્તિ ઉપર એક આવરણ મૂકી રાખ્યું છે—એ આવરણ જો ખસી જાય તો ભાગ્યદેવતાની રુદ્રલીલાનું કેવું ભયંકર ચિહ્ન પ્રકાશિત થાય ! આજે મધ્યાન્હકાળે સુરેશ જ્યારે ફાલ્ગુનનું આકાશ જોતો હતો, દૂરથી વાયુમાં ભળેલી સુગંધ આવી તેના મનને ઘેરી લેતી હતી ત્યારે આખા જગતમાં મધુરતા રેલી રહી હોય એમજ તેને લાગ્યું હતું. પછી આ બુદ્ધિહીન બાળિકાએ હરિણીનાં જેવાં પોતાનાં બે નેત્રો બતાવી સુરેશના મનમાંની સુવર્ણમય કલ્પનાને દૂર કરી દીધી હતી. વસંતઋતુના એ કૂજન ગુંજન ધ્વનિની પાછળ ભૂખઆકાર પોતાનો ક્ષુધાતૃષ્ણાથી રીબાતો દુઃખી દેહ લઇ વિરાટ સ્વરૂપે ઉભો રહ્યો છે એમ હવે તેને લાગતું હતું.

બીજે દિવસે સંધ્યાકાળે વનમાળાને પાછું પેલું દુઃખ થઇ આવ્યું. પ્રભાએ ઝડપથી સુરેશને બોલાવ્યો. સુરેશે જઇને જોયું તો ખેંચથી વનમાળાના હાથ પગ અકડાઇ જતા હતા. સુરેશે માણસને દશ શેરની મોટી બૉટલમાં ગરમ પાણી ભરી લાવવાની આજ્ઞા કરી. પ્રભાએ કહ્યું:—" મ્હોટો જબરો ડૉક્ટર થયો છે છતાં સમયસૂચકતા નથી કે ! પગ ઠંડા પડી જાય છે. થોડું ગરમ તેલ માલિસ કર ! "

સુરેશ રોગિણીના પગનાં તળીઆં ઉપર ગરમ તેલ જોરથી ઘસવા લાગ્યો. ચિકિત્સા કરવામાં રાતનો ઘણો વખત થયો. હરકુમાર

કલકત્તાથી આવ્યા પછી વારંવાર વનમાળાની ખબર લેવા લાગ્યો. સંધ્યાકાળે કામકાજથી છૂટો થઇ ઘેર આવ્યા પછી હરકુમાર જાણે કે પ્રભાવતી વિના અસ્થિર બની ગયો હોય એમ સુરેશને લાગ્યું. સુરેશે વિચાર્યું, એટલા માટે જ તે વારંવાર વનમાળાની ખબર જોવા આવતો હશે. તેણે પ્રભાને કહ્યું:-" પ્રભા ! તું જા. ત્હારા વિના હરકુમારબાબુને ગોઠતું નથી "

પ્રભા બોલી ઉઠી:-" સુરેશ ! વિના કારણ તું તેમનું નામ શામાટે લે છે ? કોને ગોઠતું નથી એ હું સારી રીતે જાણું છું પણ હું જાઉં એટલે તને સારો સુયોગ મળે તેમ છે ! સામાન્ય વાતમાં ત્હારું મ્હોં લાલચોળ બની જાય છે-ત્હારા પેટમાં આટલું કપટ હશે એ કોણ જાણતું હતું ! "

સુરેશ:-ઠીક છે. તને હું પહોંચી શકું તેમ નથી. તું અહીં રહીને મ્હારું રક્ષણ કર. ત્હારું મ્હોં બંધ થાય તો સારું. મ્હારી સમજફેર થઇ હતી. હરકુમારબાબુ કદાચ શાન્તિમાં હશે. આવો સુયોગ તેમને વારંવાર મળે તેમ નથી ! "

વનમાળાને આરામ થતાં તેણે આંખો ઉઘાડી. પ્રભાએ તેને કહ્યું:-" ત્હારા વરે ઘણા વખત સુધી પગ પકડી ત્હારી સાધના કરી છે. તેથી જાણી જોઇને જ ત્હેં આંખો ખોલવામાં વિલંબ કર્યો હોય એમ લાગે છે. રામ રામ ! એની ચરણરજ મસ્તકે ચઢાવ ! "

વનમાળાએ કર્ત્તવ્ય સમજી તત્કાળ ગંભીર ભાવથી સુરેશની ચરણરજ લીધી. સુરેશ ઝડપથી એ સ્થળનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો.

ઉપરનો બનાવ બન્યો તેના બીજા દિવસથી સુરેશ ઉપર યથારીતિ ઉપદ્રવનો આરંભ થયો. સુરેશ જમવા બેઠો હતો એવામાં વનમાળા આવી સહજ પણ શરમાયા સિવાય પંખાથી માખો ઉડાવવા લાગી. સુરેશે વ્યાકુળ બની જઇ કહ્યું:-" રહેવા દો-માખો ઉડાવવાની કંઇ જરૂર નથી. " વનમાળા આવા નિષેધથી આશ્ચર્ય પામી સ્હામેના

ઓરડા તરફ એક વખત નજર કરી ફરી પંખો હલાવવા લાગી. સુરેશે નજીકના ઓરડામાં સંભળાય એવી રીતે કહ્યું:—" પ્રભા ! આવી રીતે જો તું મ્હને દુઃખી કરીશ તો હું ખાઇશ નહિ. હું ઉઠી જાઉં છું ! "

આમ કહી તે ઉઠી ઉભો થવા લાગ્યો એટલે વનમાળાએ પંખો દૂર ફેંકી દીધો. સુરેશ બાળિકના બુદ્ધિહીન મુખ ઉપર તીવ્ર વેદનાની રેખા જોઇ શક્યો. તત્કાળ પસ્તાઇને તે પુનઃ જમવા બેઠો. હવે સુરેશ પણ એમ માનવા લાગ્યો હતો કે, વનમાળા કાંઇ સમજતી નથી, તે શર્માતી નથી તથા દુઃખ પામતી નથી. સઘળા નિયમોનો વ્યતિક્રમ એકાએક ક્યારે થાય છે એ અગાઉથી કોઇ જાણતું નથી ! વનમાળા પંખો દૂર ફેંકી દઇ ચાલી ગઇ.

બીજે દિવસે સ્હવારે સુરેશ ઓટલા ઉપર બેઠો હતો. વૃક્ષ ઉપરથી કોકિલનું કૂજન સંભળાતું હતું. આમ્રમંજરીથી વાયુ ભારે જણાતો હતો. એવામાં વનમાળાને હાથમાં ચ્હાનો પ્યાલો લઇ શર્મથી દૂર ઉભી રહેલી સુરેશે જોઇ. તેનાં હરિણ જેવાં નયનમાં એક પ્રકારનો ભય દેખાતો હતો. એ ચ્હા લઇ જવાથી સુરેશ વિરક્ત થશે કે કેમ તે એ સમજી શકતી નહોતી. સુરેશે ખુરસી ઉપરથી ઉઠી તેની પાસે જઇ તેના હાથમાંથી ચ્હાનો પ્યાલો લીધો. એ માનવ જીવનના હરિણશિશુને તુચ્છ કારણથી દુઃખી કરી શકાય કે ? સુરેશે જેવો પ્યાલો લીધો તેવો જ ઓટલાને બીજે છેડે પ્રભાએ તેને પોતાનો મુકી વાળેલો હાથ ઉંચો કરી બતાવ્યો. સુરેશ કેવો પકડાયો હતો એવો તેણે ભાવ બતાવ્યો.

એ દિવસે સંધ્યાકાળે સુરેશ પોતાના વ્યવસાય સંબંધીનું એક વર્ત્તમાનપત્ર વાંચતો હતો. એવામાં પુષ્પોની સુવાસથી ચમકી ઉઠીને તેણે જોયું તો વનમાળા બકુલની માળા હાથમાં લઇ પોતાના તરફ આવતી દેખાઇ. સુરેશે પોતાના મનમાં વિચાર્યું:—" ધીમે

ધીમે વિશેષ છૂટ લેવામાં આવે છે. પ્રભાના આવા નિષ્ઠુર આનંદને આશ્રય આપવો ઉચિત નથી. " પછી તેણે વનમાળાને કહ્યું:—
" વનમાળા ! લાવ, એ માળા હું જોઉં. " આમ કહી તેણે તેના હાથમાંથી માળા લીધી. વનમાળાના મુખ ઉપર આનંદની ઉજ્વળતા પ્રકાશી નીકળી. એ જ ક્ષણે પાછળથી ઉચ્ચ હાસ્યનો ધ્વનિ સંભળાયો.

બીજે દિવસે સ્હવારે ઉપદ્રવ કરવા માટે પ્રભા સુરેશના શયનગૃહમાં ગઇ તો શયનગૃહ ખાલી જણાયું. એક કાગળની કાપલી ઉપર કેવળ એટલું લખાણ જોવામાં આવ્યું કે, ' પલાયન કરી જાઉં છું. સુરેશ. '

" ઓ વનમાળા ! ત્હારો વર તો નાશી ગયો ! તું એને ન રાખી શકી કે ! " કહી વનમાળાની વેણી પકડી તેને હલાવ્યાપછી પ્રભા ઘરના કામકાજમાં ગુંથાઈ.

થોડા વખત પછી જ વનમાળા પ્રભાની વાત સમજી શકી. તે છબીની માફક ઉભી રહી સ્થિર દૃષ્ટિથી સ્હામે જોવા લાગી. ત્યાર પછી તે ધીમે ધીમે સુરેશના ઓરડામાં ગઈ તો ઓરડો ખાલી જણાયો. આગલે દિવસે સંધ્યાકાળે તેણે જે માળા સુરેશને ઉપહાર રૂપે આપી હતી તે હમણાં ટેબલ ઉપર પડી રહી હતી.

એ વસન્તનો સ્નિગ્ધ સુંદર પ્રાતઃકાળ હતો. એક જંગલી બિલાડી પુંછડી ઉંચી કરી આમ તેમ દોડતી હતી. સઘળાં પંખીઓ વિવધ સુરથી ગાન ગાઇ તેમના નિવેદનના વિષયને જાણે કોઇ પણ રીતે સમાપ્ત કરી શકતાં નહોતાં. પૃથ્વીના એ ખુણામાં એ સામાન્ય ઘનપલ્લવ, અને રૌદ્રરચિત જગત્ખંડની વચ્ચે પ્રાણનો આનંદ ખીલી નીકળતો હતો; તેની અંદર એ બુદ્ધિહીન બાળિકા તેના જીવનનો તથા આસપાસનો કાંઇ અર્થ સમજી શકતી નહોતી. બધું જાણે કે કઠિન રહસ્ય હતું ! આવા પ્રભાતકાળે એ બાળિકાને સઘળું શૂન્ય

કેમ જણાતું હતું ! જેનામાં સમજી શકવાની શક્તિ અલ્પ છે તેને એકાએક આ અતલ વેદનાના રહસ્યગર્ભમાં, હાથમાં દીપક આપ્યા સિવાય કોણે ઉતારી દીધી ? પુનઃ તેને તેની અસલ સ્થિતિમાં હવે કોણ લાવી શકશે !

ઘરનું કામકાજ પરવારી વનમાળાની તપાસ કરતાં પ્રભાએ તેને, સુરેશે ત્યજી દીધેલા ઓરડામાં પલંગનો પાયો પકડી પૃથ્વી ઉપર પડી રહેલી જોઇ. શૂન્ય પલંગનો ચરણ પકડી તે જાણે કે તેની સાધના કરતી હતી. તેના હૃદયની અંદર જે એક છુપાઇ રહેલું અમૃતપાત્ર હતું તે જાણે કે, શૂન્યતાના ચરણમાં એ ઉંધું વાળી ઢોળી દેતી હતી. તેની વેણી વિખરાઈ ગઇ હતી તથા કપડાં સહજ ખસી ગયાં હતાં. તે જાણે કે નીરવ એકાગ્રતાની ભાષામાં કહેતી હતી કે, " સ્વીકારો—મ્હને સ્વીકારો ! "

પ્રભાએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—" વનમાળા ! આ શું કરે છે ? "

વનમાળા ઉઠી નહિ—તે પડી હતી તેમજ પડી રહી. પ્રભાએ નજીક જઇ તેને સ્પર્શ કર્યો એટલે તે ડુસકાં ખાઇને રડવા લાગી.

ચમકી ઉઠીને પ્રભાવતીએ કહ્યું;—" ઓ અભાગિનિ ! ત્હેં ત્હારા સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે કે ? તું મરી ગઇ છે ? "

વનમાળાની સ્થિતિની હકીકત હરકુમારને જણાવી પ્રભાએ કહ્યું:—" આ કેવું સંકટ આવ્યું ! તમે પણ મ્હને પ્રથમથી ચેતાવીને સાવધાન કરી નહિ ! "

હરકુમાર:—" કોઈ પણ પ્રકારનો તને નિષેધ કરવાનો મ્હને અધિકાર નથી. હું નિષેધ કરત તો પણ શું ફળ આવત ?"

પ્રભા:—તમે કેવા માણસ છો ! હું ભૂલ કરતી હોઉં તો તમારે જોરથી મ્હને અટકાવવી ન જોઇએ કે ? મ્હને તમે આવી રમત કેમ રમવા દીધી ?

આમ કહી પુનઃ વનમાળા પાસે દોડી જઇ તેના કંઠમાં વળગી પડીને પ્રભાએ કહ્યું:-" બ્હેન ! ત્હારે જે કહેવું હોય તે મ્હને બેલાશક કહે ! "

પોતાના હૃદયનું અવ્યક્ત રહસ્ય શબ્દોદ્વારા કહેવાની શક્તિ વનમાળામાં નહોતી. તે પોતે એક અનિર્વચનીય વેદનાને આખા હૃદયમાં અનુભવતી હતી; એ શાની વેદના હતી, જગતમાં એવી વેદના બીજા કોઇને થાય છે કે કેમ, એ વેદનાને લોક કયા નામથી ઓળખે છે એમાંનું કાંઇ વનમાળા જાણતી નહોતી. તે કેવળ રૂદન કરતી હતી; અંતરની વાત જાણવાનો તેની પાસે બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો.

પ્રભાએ કહ્યું:-" વનમાળા ! ત્હારી બ્હેને ભયંકર ભૂલ કરી છે. ત્હારી બ્હેનની વાતને તું ખરી માની બેસીશ એવી તેને કલ્પના પણ નહોતી. એની વાત ઉપર કોઈ વિશ્વાસ મૂકતું નથી; છતાં ત્હેં એવી ભૂલ કેમ કરી ! વનમાળા ! એક વખત મ્હોં ઉંચું કરી ત્હારી બ્હેનના મુખ તરફ જો. તેને તું ક્ષમા આપ ! "

પરંતુ તે વખતે વનમાળાનું મન વિમુખ બની ગયું હતું. તે કોઇ પણ રીતે પ્રભાના મુખ તરફ જોઇ શકી નહિ. તેણે ઉલટા વિશેષ જોરથી બન્ને હાથમાં માથું દબાવી દીધું. સઘળી વાત બરાબર સમજવામાં નહિ આવેલી હોવા છતાં એક પ્રકારના મૂઢ ભાવથી પ્રભા ઉપર તે ક્રોધે ભરાઈ હતી. પ્રભાવતી બાહુપાશ મુક્ત કરી ઉઠી ઉભી થઇ તથા બારી પાસે પત્થરની પુતળી પ્રમાણે સ્તબ્ધ ભાવથી ઉભી રહી. ફાગણના રૌદ્રથી ચકચકિત બનેલી સોપારીઓનાં વૃક્ષની પલ્લવશ્રેણી તરફ જોઈ નેત્રોમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગી.

બીજો દિવસે વનવાળા કોઇના જોવામાં આવી નહિ; પ્રભા પ્રેમથી તેને સુંદર વસ્ત્રો અને અલંકારો પહેરાવી સુસજ્જિતા કરતી હતી. પ્રભા પોતે બેદરકાર હતી. પોતાના વેશ સંબંધી તે કદાપિ

લક્ષ્ય આપતી નહોતી; પરંતુ એ વિષયનો સઘળો શૉખ વનમાળાને શણગારીને તે પૂરો કરતી હતી. એ સઘળાં સુંદર વસ્ત્રો અને મૂલ્યવાન્ અલંકારો વનમાળાના ઓરડામાં ટેબલ ઉપર પડી રહ્યાં હતાં. કરમાંનાં કંકણ તથા નાકનું લવંગફુલ સુદ્ધાં તેણે કાઢી નાખ્યાં હતાં. પોતાના બ્હેન પ્રભાવતીના આટલા દિવસના પ્રેમને જાણે કે ધોઇ નાખવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

વનમાળા ગૂમ થવાની હરકુમારે પોલિસ ખતામાં ખબર આપી. એ પ્રસંગે પ્લેગના પંઝામાંથી બચી જવાની ઇચ્છાથી પુષ્કળ માણસો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે આવજા કરતાં હતાં. એ સઘળાં માણસોમાંથી વનમાળાને ઓળખી શોધી કાઢવાનું કામ પોલિસ માટે અસંભવ બની ગયું. અંતે હરકુમારે પણ વનમાળાની આશાનો ત્યાગ કર્યો. અજ્ઞાતના ખોળામાંથી જેવી રીતે તે મળી આવી હતી તેવી જ રીતે તે પાછી અજ્ઞાતના ખોળામાં છુપાઇ ગઇ.

સુરેશે વિશેષ પ્રયત્ન કરીને એ વખતે પ્લેગની હૉસ્પિટલમાં ડૉક્ટરની જગ્યા લીધી હતી. એક દિવસે મધ્યાન્હે ભોજન કરી તે જ્યારે હૉસ્પિટલમાં આવ્યો ત્યારે હૉસ્પિટલના સ્ત્રીવિભાગમાં એક નવી રોગિણી આવ્યાની તેને ખબર મળી. એ રોગિણીને પોલિસ રસ્તામાંથી લઇ આવી હતી.

સુરેશ રોગિણીની તપાસ કરવા ગયો. રોગિણીના મુખનો ઘણોખરો ભાગ ચાદરમાં ઢંકાયલો હતો. સુરેશે પ્રથમ તેનો હાથ પકડી નાડીની પરીક્ષા કરી. તાવ જો કે વિશેષ નહોતો; પરંતુ દુર્બળતા પુષ્કળ હતી. પછી મુખ ઉપરની ચાદર ખસેડતાં સુરેશ જોઇ શકયો કે, એ રોગિણી વનમાળા હતી.

અત્યાર પહેલાં પ્રભા તરફથી સુરેશ વનમાળાની સઘળી હકીકત જાણી શકયો હતો. હૃદયના અવ્યક્ત ભાવથી છાયાચ્છન્ન થયેલાં એ બન્ને મૃગનયનોએ અવકાશના વખતે સુરેશની ધ્યાનદૃષ્ટિ ઉપર કેવળ અશ્રુશૂન્ય ઉદ્વેગ ફેલાવ્યો હતો. આજે એ બન્ને નયન ઉપર

રોગની મલિનતાની રેખા અંકિત થયેલી હતી સુરેશના હૃદયને જાણે કે બળપૂર્વક કોઇએ પકડી રાખ્યું. કેવળ આ એક જ છોકરીને વિધાતાએ પુષ્પના જેવી સુકુમાર કરી દુષ્કાળમાંથી તેને પ્લેગના પંઝામાં કેમ સપડાવી? એના આ અલ્પ દિવસના આયુષ્યમાં અનેક દુઃખોના આઘાત અને પુષ્કળ વેદનાનો ભાર એ કેવી રીતે સહન કરી શકી? વળી એના જીવનની વચ્ચે સુરેશ એક નવીન સંકટની માફક ક્યાંથી આવી ચઢ્યો? રુંધાઈ ગયેલા ગાઢ નિશ્વાસો સુરેશના સ્થિર થઇ ગયેલા હૃદય ઉપર આઘાત કરવા લાગ્યા; પરંતુ એ આઘાતની તાડનાથી તેના હૃદયના તાર ઉપર સુખના એક સુરનો પણ રણકારો થયો. જે પ્રેમ જગતમાં દુર્લભ હતો તે પ્રેમ વગર માગ્યે, ફાગણ માસના એક મધ્યાન્હે સંપૂર્ણ વિકસેલી માધવીમંજરીની માફક એકાએક તેના ચરણો પાસે આવી ખસી પડ્યો હતો. જે પ્રેમ આવી રીતે મૃત્યુના દ્વાર સુધી આવી મુર્ચ્છિત થઇ પડે એ દેવભોગ્ય નૈવેદ્યનો અધિકારી પૃથ્વીમાં કયો માણસ હોઇ શકે?

સુરેશ વનમાળાની પાસે બેસી ધીમે ધીમે તેને દૂધ પીવડાવવા લાગ્યો. દૂધ પીતાં પીતાં ઘણી ક્ષણ પછી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી વનમાળાએ આંખો ઉઘાડી. સુરેશના મ્હોં તરફ જોઇ તે એક સ્વપ્નને યાદ કરવાનો જાણે કે પ્રયત્ન કરવા લાગી. પછી સુરેશે જ્યારે તેના કપાળ ઉપર હાથ મૂકી 'વનમાળા!' કહ્યું ત્યારે તેના અજ્ઞાનની છાયા ઉડી ગઇ. તે સુરેશને ઓળખી શકી. મેઘના પ્રથમ સમ અથી ગંભીર બનેલા આષાઢના આકાશની માફક વનમાળાની બન્ને કાળી આંખો ઉપર જાણે કે બહુ દૂર સુધી ફેલાયલી સજળ સ્નિગ્ધતા ભરાઇ આવી.

સુરેશે ગદ્‌ગદ કંઠે પ્રેમથી કહ્યું:—"વનમાળા! આટલું દૂધ પૂરું કરી જા."

[illegible] સહજ બેઠી થઈ સુરેશના મુખ તરફ દૃષ્ટિથી જોઇ રહી બાકીનું દૂધ પી લીધું.

હૉસ્પિટલનો ડૉક્ટર કેવળ એક જ રોગી પાસે સઘળો વખત બેસી રહે તેથી કામ ચાલી શકે નહિ તથા એ સારું પણ દેખાય નહિ. બીજું કામકાજ આટોપવા માટે સુરેશ જ્યારે ઉઠયો ત્યારે ભય તેમજ નિરાશાથી વનમાળાનાં બન્ને નેત્રો વ્યાકુળ બની ગયાં. સુરેશે તેનો હાથ પકડી તેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું:–" વનમાળા! હું પાછો હમણાં જ ત્હારી પાસે આવીશ. તું સહજ પણ બ્હીશ નહિ."

સુરેશે ઉપરી અધિકારીને એવું જણાવ્યું કે, આ નવી આવેલી રોગિણીને પ્લેગ થયો નથી—ભુખમરાથી તે દુર્બળ બની ગઇ છે. આમ હોવાથી પ્લેગનાં બીજા રોગીઓની સાથે એને રાખવાથી એની જીંદગી જોખમમાં આવી પડવાનો સંભવ છે.

ઘણી ખટપટ કર્યા પછી સુરેશ વનમાળાને બીજે સ્થળે લઇ જવાની રજા મેળવી શકયો. પ્રભાને એક પત્ર લખી તેણે સઘળી ખબર જણાવી

તે દિવસે સંધ્યાકાળે રોગી અને ચિકિત્સક સિવાય ઘરમાં બીજું કોઇ નહોતું. ઉશિકા પાસે રંગીન કાગળના આવરણથી ઘેરાયલો એક કેરોસિન લૅમ્પ છાયાચ્છન્ન મૃદુ પ્રકાશનો વિસ્તાર કરતો હતો. બ્રેકેટ ઉપર એક ઘડીઆળ નિસ્તબ્ધ ઓરડામાં ટિક્ ટિક્ અવાજથી લોલક હલાવતું હતું.

સુરેશે વનમાળાના કપાળ ઉપર હાથ મૂકી કહ્યું:–" વનમાળા! હવે તને કેમ લાગે છે?"

આ પ્રશ્નનો કાંઇ ઉત્તર આપ્યા સિવાય વનમાળાએ સુરેશનો હાથ પોતાના કપાળ ઉપર જ દબાવી રાખ્યો.

સુરેશે પુનઃ પૂછયું:–" ઠીક લાગે છે કે?"

વનમાળાએ સહજ આંખો મીંચી કહ્યું:–" હા!"

સુરેશે પૂછ્યું:–" વનમાળા! ત્હારા કંઠમાં આ શું છે?"

વનમાળાએ એ વસ્તુને ઝડપથી વસ્ત્રમાં ઢાંકી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સુરેશે જોયું કે, એ એક સુકાઈ ગયેલી બકુલમાળા હતી. ઘડીઆળના ટિક્ ટિક્ અવાજમાં સુરેશ ચુપ બેસી રહી વિચાર કરવા લાગ્યો. વનમાળાએ પોતાના જીવનમાં આ પહેલો જ છુપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પોતાના હૃદયના ભાવને છુપાવવાનો આ તેનો પ્રથમ પ્રયાસ હતો: જે વનમાળા મૃગશિશુ હતી તે એકાએક લજ્જિતા યુવતી નારી ક્યારે બની! કયા રૌદ્રના પ્રકાશથી—કયા રૌદ્રની ગરમીથી તેની બુદ્ધિ ઉપરનો સઘળો ધુમ્મસ દૂર થઇ ગયો હતો!

રાતે બે અઢી વાગ્યે સુરેશને ખુરસીમાં જ ઉંઘ આવી હતી. એવામાં દ્વારના ખડખડાટથી તે જાગ્રત થયો તો પ્રભાવતી તથા હરકુમારને હાથમાં એક બૅગ લઇ ઓરડાની અંદર આવેલાં તેણે જોયાં.

હરકુમારે કહ્યું:–" તમારો પત્ર મળ્યા પછી કાલે સ્હવારે આવવાનો વિચાર કરી હું બિછાનામાં સૂઇ ગયો હતો. મધ્યરાત્રે પ્રભાએ આવી કહ્યું, 'કાલે સ્હવારે જઇશું તો આપણે વનમાળાને જોઇ શકીશું નહિ—આપણે હમણાં જ જવું જોઇએ' હું કોઇ પણ રીતે પ્રભાને સમજાવી શક્યો નહિ. અંતે એક ગાડી લઇને અમે બન્ને જણાં અત્યારે જ આવ્યાં."

પ્રભાએ કહ્યું:–" ચાલો, તમે સુરેશના બિછાનામાં સૂઇ જાઓ."

હરકુમારે સહજ આપત્તિનો આડંબર કર્યા પછી સુરેશના શયનગૃહમાં જઇ શયન કર્યું. તેને ઉંઘ પણ જલ્દી આવી.

પ્રભાએ પુનઃ સુરેશ પાસે આવી સુરેશને ઓરડાના એક ખુણામાં લઇ જઇ પૂછ્યું:–" કાંઇ આશા જેવું છે કે?"

સુરેશે વનમાળા પાસે આવી તેની નાડી તપાસી મસ્તક હલાવી સંકેતથી જણાવ્યું કે, આશા નથી.

પ્રભાએ વનમાળા પાસે પ્રકટ નહિ થતાં સુરેશને એક બાજૂએ લઇ જઇ પૂછ્યું:–" સુરેશ! સાચું કહેજે તું વનમાળાને ચ્હાય છે કે?"

સુરેશે પ્રભાને કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે વનમાળાના બિછાના પાસે આવી બેઠો. પછી તેણે તેનો હાથ હલાવી કહ્યું:—“ વનમાળા ! ઓ વનમાળા ! ”

વનમાળાએ આંખો ખોલી મુખ ઉપર શાન્ત તેમજ મધુર હાસ્યનો આભાસ માત્ર લાવીને કહ્યું:—“ કેમ, શું છે ? ”

સુરેશે કહ્યું:—“ વનમાળા ! ત્હારા કંઠમાંની આ માળા તું મ્હારા કંઠમાં પહેરાવી દે ! ”

વનમાળા સ્થિરદૃષ્ટિથી સુરેશના મુખ તરફ જોઇ રહી. સુરેશે કહ્યું:—“ ત્હારી માળા તું મ્હને નહિ આપે કે ? ”

સુરેશ તરફથી આવી રીતે સ્નેહનું ઉત્તેજન મળતાં વનમાળાના મનમાં પ્રથમના પેલા તિરસ્કારનું અભિમાન જાગી ઉઠ્યું. તેણે કહ્યું:—“ એ માળાનું તમને શું કામ છે ? ”

સુરેશે બન્ને હાથમાં તેનો હાથ લઇ કહ્યું:—“ વનમાળા ! હું તને ચ્હાઉં છું. ”

આ શબ્દો સાંભળી વનમાળા થોડી ક્ષણ સૂધી સ્તબ્ધ રહી. ત્યાર પછી તેનાં બન્ને નેત્રોમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થવા લાગી. સુરેશે સહજ આગળ આવી પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું. વનમાળાએ પોતાના કંઠમાંથી માળા કાઢી સુરેશનાં કંઠમાં પહેરાવી દીધી.

હવે પ્રભાએ વનમાળા પાસે આવી કહ્યું:—“ વનમાળા ! ”

વનમાળાએ પોતાનું મલિન મુખ ઉજ્વળ કરી કહ્યું:—“ શું છે બ્હેન ? ”

પ્રભાએ તેનો હાથ પકડી કહ્યું:—“ હવે મ્હારા ઉપર તને રીસ નથી ને ? ”

કોમળ દૃષ્ટિથી પ્રભાના મુખ તરફ જોઇ વનમાળાએ કહ્યું:— “ ના બ્હેન ! ”

પ્રભાએ કહ્યું:—" સુરેશ ! એક વખત તું બીજા ઓરડામાં જા.

સુરેશ ત્યાંથી પાસેના ઓરડામાં ગયો એટલે પ્રભાએ બૅગ-માંથી વનમાળાનાં સઘળા વસ્ત્રો અને અલંકારો બ્હાર કાઢ્યાં. રોગિણીને વિશેષ હલાવ્યા સિવાય પ્રભાએ તેના શરીર ઉપર એક બનારસી સાડી ઓઢાડી. ત્યાર પછી બન્ને હાથમાં બંગડીઓ પહેરાવી પ્રભાએ હાંક મારી, " સુરેશ ! "

સુરેશ આવ્યો એટલે તેને બિછાનામાં બેસાડી પ્રભાએ તેના હાથમાં વનમાળાનો એક સુવર્ણહાર આપ્યો. સુરેશે એ હાર લઇ ધીમેથી વનમાળાનું મસ્તક ઉંચકી તેના કંઠમાં પહેરાવી દીધો.

પ્રભાતનો પ્રકાશ વનમાળાના મુખ ઉપર પડ્યો; પરંતુ તે એ પ્રકાશ જોઇ શકી નહિ! તેની ઉજ્વળ મુખકાન્તિ જોતાં તે જાણે મરી ગઇ નથી પણ એક સુખસ્વપ્નમાં નિમગ્ન થઇ ગઇ છે એમ લાગતું હતું.

જ્યારે મૃતદેહને લઇ જવાનો વખત થયો ત્યારે પ્રભાએ વનમાળાના હૃદય ઉપર રુદન કરતાં કરતાં કહ્યું:—" બ્હેન ! ત્હારું ભાગ્ય જ સારું હતું. ! તું મરીને સુખી થઇ છે ! "

સુરેશ વનમાળાની શાન્ત સુકોમળ મૃત્યુચ્છબી તરફ જોઇ વિચારવા લાગ્યો:—" એ જેનું ધન હતું તેણે લીધું છે; પરંતુ મ્હને એ ધનથી વંચિત કર્યો નથી "

અંતર

સંબંધ તપાસીને જોવા જતાં વનમાળી અને હિમાંશુમાળી મામાફોઈના ભાઇ થતા હતા. એ સંબંધ ઘણો હિસાબ કરી જોવામાં આવે તો જ મળતો હતો. છતાં તેમનો બન્નેનો પરિવાર એક બીજાનો પાડોશી હતો. વચ્ચે કેવળ એક બાગનું જ અંતર આવેલું હતું. આમ હોવાથી વનમાળી અને હિમાંશુ તદ્દન નિકટના સગા નહિ હોવા છતાં તેમની વચ્ચે સારો સ્નેહ થયો હતો.

વનમાળી હિમાંશુથી ઘણો મ્હોટો હતો. જ્યારે હિમાંશુને દાંત ફુટ્યા નહોતા તથા તે બોલી શકતો નહોતો ત્યારે વનમાળીએ તેને કેડ ઉપર બેસાડી એ બાગમાં લઇ જઇ સ્હવાર સાંજ હવા ખવડાવી હતી, તેને રમાડ્યો હતો, રડતો છાનો રાખ્યો હતો, ઉંઘાડ્યો હતો તથા બાળકના ચિત્તને ખુશી કરવા માટે પ્રવીણ લોકને જેવી રીતે જોરથી માથું હલાવવું પડે, કાલી બોલીથી સંબંધ વગરનાં વાક્યો ઉચ્ચારવાં પડે, ઉમ્મરને અનુચિત થઈ પડે એવી ચપળતા તથા ઉત્કટ ઉદ્યમ દર્શાવવો પડે એ સઘળું વનમાળીએ કર્યું હતું.

વનમાળીએ વિશેષ અભ્યાસ કર્યો નહોતો. તેને બાગનો શૉખ હતો. વનમાળી હિમાંશુને એક દુર્લભ કિંમતી લતા સમજી તેના ઉપર પોતાના હૃદયનો સઘળો સ્નેહ સીંચી તેનું પાલન કરતો હતો. પછી તે જ્યારે તે અંદર તેમજ બ્હારથી ઘેરી લઈ વિકસિત થવા લાગ્યો ત્યારે વનમાળી પોતાને ધન્ય સમજવા લાગ્યો.

બધાના સ્વભાવ સરખા હોતા નથી. કોઇ કોઇ સ્વભાવ એવો હોય છે કે એક સામાન્ય શૉખ, એક ન્હાના બાળક કિંવા એક અકૃતજ્ઞ બંધુ પાસે ઘણી સહેલાઇથી પોતાને સંપૂર્ણ વિસર્જન કરે છે; આ વિપુલ પૃથ્વીમાં કેવળ એક ન્હાના સ્નેહના વ્યવસાયમાં

જીવનની સઘળી મુડી સમર્પણ કરી નિશ્ચિંત થાય છે. ત્યાર પછી સામાન્ય લાભથી કિંવા વ્યાજથી પરમ સંતોષમાં તે પોતાનું જીવન પસાર કરે છે અગર તો એક દિવસે એકાએક ઘરબ્હાર વેચી નાખી કંગાલ બની જઇ રસ્તે રસ્તે ભટકે છે.

હિમાંશુ સહજ મ્હોટો થયો એટલે ઉમ્મર અને સંબંધનું ઘણું તારતમ્ય હોવા છતાં વનમાળી સાથે જાણે કે તેનું બંધુત્વ સ્થાપિત થયું. બન્નેમાં જાણે કોઇ ન્હાનું મ્હોટું નહોતું.

આમ થવાનું કારણ પણ હતું. હિમાંશુ અભ્યાસ કરતો હતો તથા સ્વભાવથી જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તેની પ્રબળ ઇચ્છા હતી. ચોપડી મળતાં જ તે વાંચવા બેસતો હતો. એથી કેટલીક નકામી ચોપડીઓ વાંચવામાં આવ્યા છતાં ચારે તરફથી તે કાંઇક સમજવા લાગ્યો હતો. વનમાળી ઘણી શ્રદ્ધાથી તેની વાત સાંભળતો હતો, તેની સલાહ લેતો હતો, તેની સાથે સઘળી ન્હાની મ્હોટી વાતોની ચર્ચા કરતો હતો. કોઇ પણ વિષયમાં તે તેને બાળક સમજી તેનું અપમાન કરતો નહોતો. પહેલી જ વખતે હૃદયનો સ્નેહરસ સીંચી જેને મનુષ્ય કરવામાં આવ્યો હોય તે જો ઉમ્મર લાયક થતાં બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને સદ્‌ગુણી સ્વભાવ માટે શ્રદ્ધાનો અધિકારી થાય તો તેના જેવી પરમ પ્રિય વસ્તુ પૃથ્વીમાં બીજી એક પણ જણાતી નથી.

બાગનો શૉખ હિમાંશુને પણ હતો; પરંતુ બન્ને ભાઇનાં એ શૉખ વચ્ચે થોડો ભેદ હતો. વનમાળીને હૃદયનો શૉખ હતો અને હિમાંશુને બુદ્ધિનો હતો. પૃથ્વીની એ કોમળ વૃક્ષલતાઓ, અચેતન જીવનરાશી સેવા મેળવવાની લાલસા નહિ રાખવા છતાં જો સેવા મળે છે તો ઘરનાં બાળકોની માફક ઉછરે છે. એ માનવશિશુઓ કરતાં પણ શિશુ હોઇ યત્નપૂર્વક તેમને ઉછેરી મ્હોટાં કરવાની વનમાળીની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ હતી. હિમાંશુની વૃક્ષલતાઓ તરફ એક પ્રકારની કૌતૂહલદષ્ટિ હતી. બીજ ફુટે, કળી ખીલે, ફુલ ફુટે એ સઘળું જોવાનું તેને ઘણું ગમતું હતું.

બીજ રોપવા સંબંધી, કલમ કરવા સંબંધી તથા એવાં અનેક કાર્યો સંબંધી હિમાંશુના મનમાં ઘણી કલ્પનાઓ ઉપજતી હતી તથા એ કલ્પનાઓનું વિવરણ આનંદસહ સાંભળી વનમાળી હરેક વિષયમાં બંધુની સલાહ લેતો હતો. એ બાગની અંદર જે કાંઇ નવાજુની થતી તે બન્ને બંધુના હાથે જ થતી.

દ્વાર નજીક બાગની ઉપર જ એક બાંધેલા ઓટલા જેવી જગ્યા હતી. ચાર વાગતા એટલે વનમાળી પાતળું પહેરણ પહેરી, ખભા ઉપર ઉત્તરીય વસ્ત્ર નાખી હાથમાં હુક્કો લઇ એ ઓટલા ઉપર જઇને બેસતો હતો. સાથે તે ચોપડી કિંવા વર્ત્તમાનપત્ર રાખતો નહિ. એકલો બેસી તે હુક્કો પીતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે આડી આંખે ઉદાસીન ભાવથી જમણી તથા ડાબી બાજૂએ જોતો હતો. આવી રીતે હુક્કાની બાષ્પકુંડળીની માફક તેનો સમય ધીમે ધીમે ઉડી જતો હતો, ભાંગી જતો હતો, ભળી જતો હતો—કોઇ પણ સ્થળે કાંઇ ચિહ્ન રાખી જતો નહોતો.

છેવટે હિમાંશુ જ્યારે નિશાળેથી આવી નાસ્તો કરી હાથ મ્હોં ધોઇ દર્શન દેતો ત્યારે વનમાળી હુક્કો બાજૂએ ગોઠવી ઉભો થઇ જતો હતો. તેના ભાવ ઉપરથી અત્યાર સૂધી તે કોઇની રાહ જોઇ બેસી રહ્યો હોય એમ દેખાતું હતું.

પછી બન્ને બંધુ બાગમાં ફરતાં ફરતાં વાતચિત કરતા હતા. અંધકારનો ફેલાવો થતાં બન્ને જણા બેંચ ઉપર બેસતા હતા. દક્ષિણનો શીતળ વાયુ વૃક્ષપર્ણોને હલાવી વહી જતો હતો. કોઇ દિવસે વાયુ બિલકુલ વહેતો નહિ, વૃક્ષલતાઓ છબીની માફક સ્થિર ઉભી રહેતી અને માથા ઉપર આકાશ ભરાઇ જાય એટલા તારા પ્રકાશી નીકળતા.

હિમાંશુ વાત કહેતો હતો અને વનમાળી ચુપકીદીથી સાંભળતો હતો ! જે સમજવામાં નહોતું આવતું તે પણ તેને સારું લાગતું

હતું. જે સઘળો વાતો બીજા કોઈના મુખેથી સાંભળવામાં આવતાં વિરક્તિ ઉપજવાનો સંભવ હતો એ વાતો હિમાંશુને મુખેથી સાંભળી ઘણું કૌતુક લાગતું હતું. આવો ઉમ્મર લાયક શ્રદ્ધાવાન્ શ્રોતા મળવાથી હિમાંશુની વક્તૃતાશક્તિ, સ્મૃતિશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિને વિશેષ સંતોષ થતો હતો. કેટલીક વાતો તે વાંચીને કહેતો, કેટલીક વિચારીને કહેતો અને કેટલીક તત્કાળ બુદ્ધિ દોડાવી કહેતો. અનેક વખતે કલ્પનાની સહાયતાથી જ્ઞાનનો અભાવ ઢંકાઇ જતો હતો. તે કેટલીક ખરી વાતો કહેતો અને કેટલીક અસંભવિત વાતો પણ કહેતો; પરંતુ વનમાળી ગંભીર ભાવથી સઘળી વાતો સાંભળતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે તે પણ એકાદ વાત કહેતો હતો. પછી હિમાંશુ એ વાતોની વિરુદ્ધમાં જે કાંઇ કહેતો તે એ સાચું માની લેતો હતો. પછી બીજે દિવસે પાછો યથાસમયે હુક્કો લઈ ઓટલા ઉપર બેસી વનમાળી એ વાતનો વિસ્મયસહિત વિચાર કર્યા કરતો હતો.

એવામાં એક હરકત ઉભી થઇ. વનમાળીના બાગ તથા હિમાંશુના મકાન પાસેથી પાણી જવાનું એક નાળું આવેલું હતું. એ નાળાની બાજૂએ મીઠાં લીંબુંનું એક વૃક્ષ જન્મ્યું હતું. એ વૃક્ષ ઉપર જ્યારે ફળ આવતાં ત્યારે વનમાળીના કુટુંબનો નોકર ફળો પાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તથા હિમાંશુના કુટુંબનો નોકર પેલા નોકરને ફળો પાડતાં અટકાવતો હતો. એવા વખતે બન્ને પક્ષ વચ્ચે જે ગાળોની વૃષ્ટિ થતી હતી તેમાં જો કાંઈ વસ્તુ હોત તો આખું નાળું અવશ્ય ભરાઇ જાત.

પછી વનમાળીના પિતા હરચંદ્ર અને હિમાંશુ માળીના પિતા ગોકુળચંદ્ર વચ્ચે એ વિષય સંબંધી ઘણો ઝઘડો થયો. બન્ને પક્ષ નાળાના કબ્જા અને અધિકાર સંબંધી તકરાર લઇ કોર્ટમાં હાજર થયા.

બન્ને પક્ષ તરફના મ્હોટા મ્હોટા વકીલ બૅરિસ્ટરોએ ઘણા લાંબા વાગ્યુદ્ધનો આરંભ કરી દીધો. પરિણામે બન્ને પક્ષની જે

રકમ ખરચાઇ તેટલું પાણી ભાદ્ર માસની સતત વૃષ્ટિ વખતે પણ એ નાળામાં થઇ કદાપિ વહી ગયું નહોતું.

છેવટે હરચંદ્રની જીત થઇ. નાળા ઉપર તેનો કબ્જો સાબિત થઇ ગયો તથા મીઠાં લીંબુનું ઝાડ તેનું પોતાનું સાબિત થયું. બીજા પક્ષ તરફથી અપીલ થવા છતાં નાળું અને એ ઝાડ હરચંદ્રના કબ્જામાં જ રહ્યાં!

જ્યાં સૂધી કેસ ચાલતો હતો ત્યાં સૂધી બન્ને ભાઇના બંધુત્વમાં કાંઇ હરકત આવી નહોતી. વિવાદની છાયા કદાચ પરસ્પરને સ્પર્શ કરે એવી આશંકાથી વ્યાકુળ બની જઇ વનમાળી પ્રથમના કરતાં બમણા સ્નેહાવેગથી હિમાંશુને પોતાના હૃદયમાં પૂરી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. બીજી તરફથી હિમાંશુ પણ બિલ્કુલ વિરોધ દર્શાવતો નહોતો.

અદાલતમાં જે દિવસે હરચંદ્રની જીત થઇ તે દિવસે ઘરમાં મુખ્યત્વે કરીને અંતઃપુરમાં ઘણો આનંદ ફેલાયો; કેવળ વનમાળીની ઉંઘ ઉડી ગઇ. બીજે દિવસે સ્હાંજે તે જ્યારે બાગમાં ઓટલા ઉપર આવીને બેઠો ત્યારે તેના ઉતરી ગયેલા મુખ ઉપરથી એમ લાગતું હતું કે, પૃથ્વીમાં બીજા કોઇનું કાંઇ થયું નથી,—ફક્ત તેની એકલાની જ મ્હોટામાં મ્હોટી હાર થઇ છે.

એ દિવસ પસાર થઇ ગયો. છ વાગવા છતાં હિમાંશુ આવ્યો નહિ. વનમાળી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી હિમાંશુના ઘર તરફ જોઇ રહ્યો. ખીંટીઓ ઉપર હિમાંશુએ નિશાળેથી આવી ઉતારેલાં વસ્ત્રોને બારીમાંથી વનમાળી જોઇ શકયો. હમ્મેશાંના જાણીતાં લક્ષણો મેળવી તે સમજી શકયો કે હિમાંશુ ઘરમાં જ હતો. હુક્કાને ઉડસેલી મૂકી ઉતરી ગયેલું મ્હોં લઇ તે ફરવા લાગ્યો. તેણે પેલી બારી તરફ હજાર વખત જોયું; પરંતુ હિમાંશુ બાગમાં આવ્યો નહિ.

સંધ્યાનો દીપક સળગતાં વનમાળી ધીમે ધીમે હિમાંશુને ઘેર ગયો.

ગોકુળચંદ્ર દ્વાર પાસે બેસી તપી ગયેલા શરીરને પંખાથી હવા નાખી શીતળ કરતો હતો. તેણે પૂછ્યું:—“ કોણ છે ? ”

વનમાળી ચમકી ઉઠ્યો. તે જાણે કે ચોરી કરવા આવી પકડાઇ ગયો હતો.

કંપતા કંઠે તેણે કહ્યું:-“ મામા ! હું છું. ”

મામાએ કહ્યું:-“ કોને શોધવા આવ્યો છે ? ઘરમાં કોઇ નથી. ”

વનમાળી પાછો બાગમાં આવી ચુપકીદીથી બેઠો.

રાત જેમ જેમ વીતવા લાગી તેમ તેમ તેણે હિમાંશુના ઘરની બારીઓ બંધ થયેલી જોઇ. દ્વારના માર્ગમાંથી દીપકના પ્રકાશની જે રેખાઓ દેખાતી હતી તે પણ ક્રમાન્વયે બુઝાઈ ગઇ. એ અંધકારમયી રાત્રે વનમાળીને એમજ લાગ્યું કે, હિમાંશુના ઘરનાં સઘળાં દ્વાર તેની પાસે બંધ થઇ ગયાં તથા તે એકલો બ્હાર અંધકારમાં પડી રહ્યો !

બીજે દિવસે હિમાંશુ કદાચ આવશે એમ ધારી વનમાળી બાગમાં જઇને બેઠો. જે ઘણા કાળથી હમ્મેશાં આવતો હતો તે હવે એક દિવસ માટે પણ નહિ આવે એમ કોઇ પણ રીતે તેને લાગ્યું નહિ. એ બંધન કોઇ પણ રીતે છુટશે એવી કલ્પના સુદ્ધાં તેણે કદાપિ કરી નહોતી. તે એવો નિશ્ચિંત રહેતો કે, જીવનનું સઘળું સુખ દુઃખ ક્યારે એ બંધનમાં સમાઇ ગયું હતું એ પણ તે જાણી શક્યો નહોતો. આજે તે એકાએક જાણી શક્યો કે, એ બંધન તૂટયું છે; પરંતુ એક જ ક્ષણમાં પોતાના સર્વસ્વનો નાશ થયો છે એમ તે ધારી શક્યો નહિ—એવો વિશ્વાસ કરી શક્યો નહિ.

રકમ ખરચાઈ તેટલું પાણી ભાદ્ર માસની સતત વૃષ્ટિ વખતે પણ એ નાળામાં થઈ કદાપિ વહી ગયું નહોતું.

છેવટે હરચંદ્રની જીત થઈ. નાળા ઉપર તેનો કબ્જો સાબિત થઈ ગયો તથા મીઠાં લીંબુનું ઝાડ તેનું પોતાનું સાબિત થયું. બીજા પક્ષ તરફથી અપીલ થવા છતાં નાળું અને એ ઝાડ હરચંદ્રના કબ્જામાં જ રહ્યાં !

જ્યાં સુધી કેસ ચાલતો હતો ત્યાં સુધી બન્ને ભાઈના બંધુત્વમાં કાંઈ હરકત આવી નહોતી. વિવાદની છાયા કદાચ પરસ્પરને સ્પર્શ કરે એવી આશંકાથી વ્યાકુળ બની જઈ વનમાળી પ્રથમના કરતાં બમણા સ્નેહાવેગથી હિમાંશુને પોતાના હૃદયમાં પૂરી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. બીજી તરફથી હિમાંશુ પણ બિલકુલ વિરોધ દર્શાવતો નહોતો.

અદાલતમાં જે દિવસે હરચંદ્રની જીત થઈ તે દિવસે ઘરમાં મુખ્યત્વે કરીને અંતઃપુરમાં ઘણો આનંદ ફેલાયો; કેવળ વનમાળીની ઉંઘ ઉડી ગઈ. બીજે દિવસે સ્હાંજે તે જ્યારે બાગમાં ઓટલા ઉપર આવીને બેઠો ત્યારે તેના ઉતરી ગયેલા મુખ ઉપરથી એમ લાગતું હતું કે, પૃથ્વીમાં બીજા કોઈનું કાંઇ થયું નથી,—ફક્ત તેની એકલાની જ મ્હોટામાં મ્હોટી હાર થઈ છે.

એ દિવસ પસાર થઈ ગયો. છ વાગવા છતાં હિમાંશુ આવ્યો નહિ. વનમાળી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી હિમાંશુના ઘર તરફ જોઈ રહ્યો. ખીંટીઓ ઉપર હિમાંશુએ નિશાળેથી આવી ઉતારેલાં વસ્ત્રોને બારીમાંથી વનમાળી જોઇ શક્યો. હમ્મેશાંના જાણીતાં લક્ષણો મેળવી તે સમજી શક્યો કે હિમાંશુ ઘરમાં જ હતો. હુક્કાને હડસેલી મૂકી ઉતરી ગયેલું મ્હોં લઈ તે ફરવા લાગ્યો. તેણે એલી બારી તરફ હજાર વખત જોયું; પરંતુ હિમાંશુ બાગમાં આવ્યો નહિ.

સંધ્યાનો દીપક સળગતાં વનમાળી ધીમે ધીમે હિમાંશુને ઘેર ગયો.

ગોકુળચંદ્ર દ્વાર પાસે બેસી તપી ગયેલા શરીરને પંખાથી હવા. નાખી શીતળ કરતો હતો. તેણે પૂછ્યું:—" કોણ છે ? "

વનાળી ચમકી ઉઠ્યો. તે જાણે કે ચોરી કરવા આવી પકડાઇ ગયો હતો.

કંપતા કંઠે તેણે કહ્યું:—" મામા ! હું છું. "

મામાએ કહ્યું:—" કોને શોધવા આવ્યો છે ? ઘરમાં કોઇ નથી. "

વનમાળી પાછો બાગમાં આવી ચુપકીદીથી બેઠો.

રાત જેમ જેમ વીતવા લાગી તેમ તેમ તેણે હિમાંશુના ઘરની બારીઓ બંધ થયેલી જોઇ. દ્વારના માર્ગમાંથી દીપકના પ્રકાશની જે રેખાઓ દેખાતી હતી તે પણ ક્રમાન્વયે બુઝાઈ ગઇ. એ અંધકારમયી રાત્રે વનમાળીને એમજ લાગ્યું કે, હિમાંશુના ઘરનાં સઘળાં દ્વાર તેની પાસે બંધ થઇ ગયાં તથા તે એકલો બ્હાર અંધકારમાં પડી રહ્યો !

બીજે દિવસે હિમાંશુ કદાચ આવશે એમ ધારી વનમાળી બાગમાં જઇને બેઠો. જે ઘણા કાળથી હમ્મેશાં આવતો હતો તે હવે એક દિવસ માટે પણ નહિ આવે એમ કોઇ પણ રીતે તેને લાગ્યું નહિ. એ બંધન કોઇ પણ રીતે છુટશે એવી કલ્પના સુદ્ધાં તેણે કદાપિ કરી નહોતી. તે એવો નિશ્ચિંત રહેતો કે, જીવનનું સઘળું સુખ દુ:ખ ક્યારે એ બંધનમાં સમાઇ ગયું હતું એ પણ તે જાણી શક્યો નહોતો. આજે તે એકાએક જાણી શક્યો કે, એ બંધન તૂટયું છે; પરંતુ એક જ ક્ષણમાં પોતાના સર્વસ્વનો નાશ થયો છે એમ તે ધારી શક્યો નહિ—એવો વિશ્વાસ કરી શક્યો નહિ.

દૈવક્રમે કદાચ એ આવે પણ ખરો એવા વિશ્વાસથી હમ્મેશાં વનમાળી બાગમાં બેસતો હતો; પરંતુ નિયમના ક્રમથી જે હમ્મેશાં બનતું હતું તે દૈવના ક્રમથી એક દિવસ માટે પણ ન બન્યું એવું વનમાળીનું દુર્ભાગ્ય હતું.

રવિવારે તેણે વિચાર્યું, 'પ્રથમના નિયમ પ્રમાણે આજે સ્હવારે હિમાંશુ મ્હારે ત્યાં જમવા આવશે.' જો કે આ વિચાર પ્રમાણે તે ખાત્રી રાખી શક્યો નહિ; પરંતુ તે આશાનો ત્યાગ ન જ કરી શક્યો. સહુ આવ્યા પણ તે જ ન આવ્યો.

બપોરે વનમાળીએ કહ્યું:—"જમ્યા પછી આવશે." પરંતુ જમીને તે આવ્યો નહિ. વનમાળીએ વિચાર્યું, "આજે એ જમીને ઉંઘી ગયો હશે; ઉંઘમાંથી ઉઠયા પછી આવશે." નિદ્રામાંથી ક્યારે ઉઠ્યો તે જાણતા નથી; પરંતુ તે ન જ આવ્યો.

પુનઃ એ સંધ્યા થઇ. રાત્રિ આવી. હિમાંશુના ઘરનાં બારી બારણાં એક પછી એક બંધ થઇ ગયાં. દીપકો એક પછી એક બુઝાઇ ગયા.

આવી રીતે સોમવારથી રવિવાર સુધીના—સપ્તાહના સાતે સાતે દિવસ દુર્દૈવે જ્યારે તેના હાથમાંથી કાઢી લીધા, આશાને આશ્રય આપવાનો જ્યારે એક પણ દિવસ બાકી ન રહ્યો ત્યારે હિમાંશુનાં બંધ બારણાંવાળા મકાન તરફ તેનાં બન્ને સજળ વ્યાકુળ નેત્રોએ એક હૃદયવિદારક ફરિયાદ મોકલી દીધી તથા જીવનની સઘળી વેદના કેવળ એટલા જ આર્ત્તસ્વરમાં સમાઇ ગઇ કે

દયામય!"

ડિટેકિટવ

હું સી૦ આઇ૦ ડી૦ વિભાગમાં નોકર હતો. મ્હારી સ્ત્રી અને મ્હારો ધંધો, એ બે જ મ્હારા જીવનનાં લક્ષ્ય હતાં. પહેલાં હું સંયુક્ત કુટુંબમાં હતો; પરંતુ ત્યાં મ્હારી સ્ત્રીને જોઇતું સંમાન નહિ મળતું હોવાથી ભાઇની સાથે તકરાર કરી હું જૂદો થઇ ગયો હતો. ભાઇ પૈસા કમાઇ મ્હારું પાલન કરતા હતા. તેથી એકાએક તેમના આશ્રયનો ત્યાગ કરી મ્હેં ખોટું સાહસ દર્શાવ્યું હતું.

આમ છતાં મ્હારી જાત ઉપર મ્હને ઘણો વિશ્વાસ હતો. સુંદરી સ્ત્રીને જેવી રીતે વશ કરી હતી તેવી જ રીતે વિરુદ્ધ થયેલી ભાગ્યલક્ષ્મીને વશ કરી શકવાની મ્હને ખાત્રી હતી. સંસારની અંદર મહિમચંદ્ર પાછળ પડ્યો રહે એવો નહોતો.

પોલિસ વિભાગમાં સામાન્ય ભાવથી મ્હેં પ્રવેશ કર્યો હતો; પરંતુ ડિટેકિટવ પદ માટે પસાર થવામાં વિશેપ વિલંબ લાગ્યો નહિ.

જેવી રીતે ઉજ્વળ શિખામાંથી પણ કાજળ નીકળે છે તેવી જ રીતે મ્હારી સ્ત્રીના પ્રેમમાંથી પણ ઇર્ષ્યા અને સંદેહનું કાજળ બ્હાર નીકળતું હતું. તેથી મ્હારા કામકાજમાં મ્હને કેટલીક મુસ્કેલી નડતી હતી. કારણ કે પોલિસના કામમાં સારા ખોટા સ્થાન અને વખત કુવખતનો વિચાર રાખી વર્તી શકાતું નથી; ઉલટું સારાને બદલે ખોટા સ્થાને ઘણી વખત જવું પડે છે તથા વખતને બદલે કુવખતની વિશેષ મદદ લેવી પડે છે. એથી મ્હારી સ્ત્રીને સંદેહ કરવાની જે ટેવ હતી તે ઘણી અસાધ્ય બની ગઇ હતી. મ્હને ભય દેખાડવા તે કહેતી કે, ‘ તમે તમારી મરજી પડે ત્યાં ફર્યા કરો છો; કોઇ કોઈ વખતે તો ઘણા કાળ સૂધી તમારું

દર્શન થતું નથી. મ્હારે માટે તમારા મનમાં કાંઇ શંકા ઉપજતી નથી ?' હું તેને કહેતો કે, 'શંકા કરવાનો જ અમારો ધંધો છે અને તેથી જ હું એને ઘરમાં લાવતો નથી.'

સ્ત્રી કહેતી, "શંકા કરવી એ અમારો સ્ત્રીઓનો ધંધો નહિ પણ સ્વભાવ છે–જો મ્હને તમે લેશ માત્ર શંકાનું કારણ આપો તો હું શુંનું શુંય કરી નાખું !"

ડિટેક્ટિવ લાઇનમાં કીર્ત્તિ મેળવી સર્વોત્તમ નિવડવાની મ્હારી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા હતી. એ લાઇન સંબંધી સઘળી હકીકત અને સઘળાં વાર્ત્તાઓનાં પુસ્તકોનું એકાગ્રચિત્તથી મ્હેં મનન કર્યું હતું. પરિણામે મ્હારા અસંતોષ અને અધીરતામાં ઘણી વૃદ્ધિ થઇ હતી.

અસંતોષ અને અધીરતા વધવાનું કારણ એ હતું કે, આપણા દેશના ગુન્હેગારો બ્હીકણ અને મૂર્ખ હોય છે; તેમના ગુન્હા નજીવા તથા સરળ હોય છે. આપણા દેશના ખૂનીઓ નરરક્તપાતની ઉત્કટ ઉત્તેજનાને કોઇ પણ પ્રકારે પોતાના મનમાં દબાવી શકતા નથી. લુચ્ચાઓ જે લુચ્ચાઇ કરે છે તે સહેલાઇથી પકડાઇ આવે છે. ગુન્હાની જાળમાંથી છટકી જવાની યુક્તિઓ તેમને માલૂમ હોતી નથી. આવા નિર્જીવ દેશમાં ડિટેક્ટિવ થવામાં સુખ નથી તથા ગૌરવ પણ નથી.

બડાબાજારના મારવાડી બદમાશોને સહેલાઇથી ગિરફ્તાર કરી ઘણી વખત મ્હેં મ્હારા મન સાથે એમ કહ્યું હતું કે, "હે અપરાધીઓના કુળને કલંકિત કરનારાઓ, બીજાના સર્વસ્વનો નાશ કરવો એ ગુણવાન્ ઉસ્તાદ લોકોનું કામ છે; તમારા જેવા મૂર્ખાઓએ તો સાધુ તપસ્વી થવું ઉચિત હતું !" ખૂનીને પકડી તેને માટે મ્હેં મ્હારા મનમાં એમ કહ્યું હતુ કે, "સરકારનો ઉંચો ફાંસીનો માચડો તમારા જેવા ગૌરવ વિનાના માણસો માટે નથી. તમારામાં ઉદાર કલ્પનાશક્તિ નથી, કઠોર આત્મસંયમ નથી; છતાં તમે ખૂની થવાનું સાહસ કરો છો ?"

કલ્પનાચક્ષુથી હું જ્યારે લંડન અને પારિસના રસ્તાની બન્ને બાજૂએ આવેલા માણસોથી ભરેલા બંગલાઓ જોતો ત્યારે મ્હારું શરીર રોમાંચિત થતું હતું. હું મનમાં ને મનમાં વિચારતો કે, એ બંગલાઓ અને ન્હાના મ્હોટા માર્ગોની અંદરથી જેવી રીતે જનપ્રવાહ, કર્મપ્રવાહ, ઉત્સવપ્રવાહ અને સૌન્દર્યપ્રવાહ હમ્મેશાં વહી જાય છે તેવી જ રીતે સર્વત્ર ઘણા ભયંકર અપરાધોનો પ્રવાહ તળીએથી રસ્તો કરી ચાલ્યો જાય છે. તેના સામિપ્યથી જ યુરોપીય સામાજિકતાનો હાસ્યકૌતુક શિષ્ટાચાર આવી ભયંકર રમણીયતા મેળવી શક્યો છે. અમારા કલકત્તાનાં ખુલ્લી બારીઓવાળાં મકાનોમાં રસોઇ, ઘરકામ, પરીક્ષાનો અભ્યાસ, દાંપત્યકલહ અને કોઇક જ સ્થળે ભાઇથી જૂદા પડી સંપત્તિનો ભાગ મેળવવાની ફરિયાદની ચર્ચા સિવાય બીજું કાંઈ નજરે પડતું નથી—કોઇ એક મકાન તરફ જોતાં એવો વિચાર નથી થઇ આવતો કે, આ ક્ષણે જ એ મકાનના કોઇ એક ખુણામાં શયતાન બેઠો બેઠો પોતાની કાળી મુછો આમળતો હશે !

ઘણી વખતે હું બ્હાર નીકળી પડી રસ્તે જતા આવતા પથિકોનાં મુખ તથા તેમની ચાલનું સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી દર્શન કરતો હતો. જેમની રીતભાત સહજ પણ સંદેહજનક જણાય તેમનું અનુસરણ હું અનેક વખતે ગુપ્ત રીતે કરતો હતો. તેમનાં નામ ઠામ ઇતિહાસ વગેરેની ખબર મેળવતો તથા છેવટે મ્હારી પરમ નિરાશાસહિત તેઓ ઘણા સારા માણસ જણાઈ આવતા. તેઓ એટલા બધા નિષ્કલંક માલૂમ પડી આવતા કે, સ્નેહી સ્વજનો સુદ્ધાં તેમની ગેરહાજરીમાં કોઇ પણ પ્રકારની તેમની ગંભીર નિંદા કરતાં નહિ. પથિકોમાંથી જેને મ્હેં સહુના કરતાં વિશેષ પાખણ્ડ ધાર્યો હોય તથા હમણાં જ તે કોઇ એકાદ ઉત્કટ દુષ્કાર્ય કરી આવ્યાનું મ્હેં વિચાર્યું હોય તે તપાસને અંતે કોઇ નિશાળનો માસ્તર નીકળતો તથા એ વખતે જ નિશાળેથી છૂટી ઘર તરફ જાય છે એમ સિદ્ધ

થતું. એ સઘળા માણસો જો બીજા દેશમાં જન્મ પામ્યા હોત તો વિખ્યાત ચોર લૂંટારા થઇ શકત; કેવળ જરૂરી જીવનશક્તિ અને બહાદુરીના અભાવે જ આપણા દેશમાં તેઓ નિશાળના પંતુજી બને છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પેન્સન લઇ મરે છે. કોઈ ઘણા તુચ્છ વાડકી કિંવા લોટો ચોરનાર માટે જેવી અશ્રધા ન જન્મી હોય તેવી અશ્રદ્ધા ઘણી તપાસને અંતે માસ્તર નીકળેલા જીવની ગંભીર મૂર્ખતા ઉપર મ્હને ઉપજી હતી.

અંતે એક દિવસે સંધ્યાકાળે મ્હારા મકાનથી થોડે દૂર આવેલા ગ્યાસપોસ્ટની નીચે મ્હેં એક માણસને જોયો. આવશ્યકતા સિવાય તે એક જ સ્થળે હરતો ફરતો હતો. તેને જોતાં જ તે કોઇ ગુપ્ત હેતુ પાર પાડવાના પ્રયત્નમાં છે એમ હું સ્પષ્ટ સમજી શક્યો. અંધકારમાં છુપાઇ રહી મ્હેં સ્પષ્ટતાથી તેની મુખમુદ્રા જોઇ લીધી. તે ઉમ્મરે તરૂણ અને દેખાવમાં સ્વરૂપવાન્ હતો. મ્હેં મનમાં ને મનમા વિચાર્યું, ' દુષ્કર્મ કરવા માટે આ મુખમુદ્રા જ યોગ્ય છે. પોતાનું મુખસૌન્દર્ય જેમનો સહુથી મ્હોટો વિરુદ્ધ સાક્ષી હોય છે તેઓ સકળ પ્રકારનાં અપરાધનાં કાર્ય પ્રયત્નપૂર્વક ત્યજી દે છે, સત્કાર્ય કરી નિષ્ફળ થઇ શકે છે પરંતુ દુષ્કર્મદ્વારા તેમને સફળતા પણ મળી શકતી નથી. એ તરૂણના મુખની સુંદરતા જ મ્હને તેની મ્હોટામાં મ્હોટી બહાદુરી જણાઇ. એ માટે અનેક ક્ષણ સૂધી મનમાં ને મનમાં મ્હેં તેની પ્રશંસા કરી વિચાર્યું, ' ભગવાને એને જે દુર્લભ સગવડ આપી છે તેનો તે કાર્યક્ષેત્રમાં યથારીતિ ઉપયોગ કરી શકે તો હું તેને બહાદુર સમજું ! '

અંધકારમાંથી તેની સ્હામે જઇ તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી મ્હેં કહ્યું, " કેમ, સારા છોને ? "

આ શબ્દો સાંભળી પુષ્કળ ચમકી ઉઠી તે એકદમ ચીકો

પડી ગયો. મ્હેં કહ્યું. " માફી આપજો. મ્હારી ભૂલ થઇ છે. મળતા ચ્હેરાની મોહકાણને લીધે મ્હારાથી ભ્રમ થઇ ગયો છે !" પછી મનમાં કહ્યું, " ભૂલ કે ભ્રમ જેવું મ્હેં કાંઇ કર્યું નથી. મ્હારી ધારણા ખરી લાગે છે ! છતાં એણે વિશેષ ચમકી ઉઠી અનુચિત કાર્ય કર્યું છે. " એની એ ભૂલ જોઈ હું સહજ દિલગીર થયો. તેણે પોતાના શરીરને વિશેષ કાબૂમાં રાખવાની જરૂર હતી; પરંતુ શ્રેષ્ઠતાનો સંપૂર્ણ આદર્શ અપરાધી વર્ગમાં પણ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. ચોરને પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ચોર બનાવવામાં પ્રકૃતિ કૃપણતા કરે છે.

તેની નજર આગળથી ખસી ગયા પછી મ્હેં તેને ગ્યાસપોસ્ટ છોડી ચાલ્યો જતા જોયો. તેની પાછળ પાછળ જતાં અંતે મ્હેં તેને ગોલદિધિની અંદર જઇ પુષ્કરિણીના તીરે તૃણશય્યા ઉપર સૂઇ રહેતાં જોયો. મ્હેં વિચાર્યું, ઉપાયની ચિંતા કરવાનું આ પણ એક સ્થાન છે. ગ્યાસપોસ્ટ કરતાં આ સ્થાન વિશેષ ઉત્તમ છે. આ સ્થળે જો કોઇ એને જુએ તો કેવળ એટલો જ સંદેહ કરી શકે કે, એ તરૂણ અંધકારમય આકાશમાં પ્રેયસીના મુખચંદ્રને અંકિત કરી કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિનો અભાવ પૂરણ કરે છે. ધીમે ધીમે એ તરૂણ તરફ મ્હારું ચિત્ત વિશેષ આકર્ષાવા લાગ્યું.

તપાસ કરી તે ક્યાં રહેછે એ મ્હેં જાણી લીધું. એનું નામ મન્મથ હતું. એ કૉલેજનો વિદ્યાર્થી હતો. પરીક્ષામાં નપાસ થઇ ગ્રીષ્મની રજાઓમાં તે ફર્યા કરતો હતો. તેના મકાનમાં બીજા જે વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા તેઓ પોત પોતાને ગામ ચાલ્યા ગયા હતા. આ તરૂણને કયો દુષ્ટ ગ્રહ રજા આપતો નહોતો એ શોધી કાઢવાનો મ્હેં સંકલ્પ કર્યો.

મ્હેં પણ વિદ્યાર્થીનો વેશ ધારણ કરી તેના મકાનમાંનો એક ભાગ કબ્જે કર્યો. પહેલે દિવસે મ્હને જોઇ તેના મુખે જે ભાવ ધારણ કર્યો તે ભાવ કેવો હતો એ હું સમજી શકયો નહિ. તે

સહજ વિસ્મિત બન્યો હોય, મ્હારો વિચાર જાણી ગયો હોય એવો ભાવ દેખાયો. હું સમજી શકયો કે, શિકારીને માટે એ યોગ્ય શિકાર છે; એને સહેલાઇથી છેતરી શકાશે નહિ.

આમ છતાં મ્હેં જ્યારે તેની સાથે સ્નેહસંબંધ બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તે સહજ પણ દ્વિધા સિવાય મ્હારો સ્નેહી બની ગયો. વિચાર કરી જોતાં મ્હેં એમ ધાર્યું કે, એ પણ મ્હને બારીક નજરથી જુએ છે–એ પણ મ્હને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મનુષ્યચરિત્ર જાણવા માટે હમ્મેશાં સાવધાન રહેવું એ ઉસ્તાદનું લક્ષણ છે. આટલી ન્હાની ઉમ્મરમાં તેની અપાર ચતુરાઇ જોઈ હું ઘણો ખુશી થયો.

મ્હેં વિચાર્યું કે, એક રમણીને વચ્ચે લાવ્યા સિવાય એ અસાધારણ ધુર્ત્ત તરુણના હૃદયનું દ્વાર સહેલાઇથી ખોલી શકાશે નહિ.

એક દિવસે ગદ્‌ગદ કંઠે મ્હેં મન્મથને કહ્યું, " ભાઇ ! એક સ્ત્રીને હું ચ્હાઉં છું; પરંતુ એ સ્ત્રી મને ચ્હાતી નથી. "

પ્રથમ તો કાંઇક ચકિત ભાવથી એ મ્હારા તરફ જોઇ રહ્યો. ત્યાર પછી સહજ હસીને તેણે કહ્યું, " ઘણે સ્થળે એવું બને છે. એવી મજાહ કરવાને માટે વિનોદિની વિધાતાએ નરનારીમાં ભેદ કરેલો છે. "

મ્હેં કહ્યું:—" એ વિષયમાં હું તમારી સલાહ અને સહાય ઇચ્છું છું. " તે સંમત થયો.

જોડી કાઢીને મ્હેં તેને ઘણો ઇતિહાસ કહ્યો. આગ્રહ અને કુતૂહલસહિત તેણે સઘળી હકીકત સાંભળી; પરંતુ તે પોતે વિશેષ કાંઇ બોલ્યો નહિ. મ્હારી એવી માન્યતા હતી કે, પ્રેમની–મુખ્યત્વે કરીને તિરસ્કારપાત્ર પ્રેમની—વાત કહેવામાં આવતાં મનુષ્યોની અંદર અંતરંગતા સત્વર વધી જાય છે; પરંતુ વર્ત્તમાન ક્ષેત્રમાં એવું કોઇ લક્ષણ જોવામાં આવ્યું નહિ. એ તરુણ પ્રથમના કરતાં

જાણે કે વિશેષ ચુપ થઇ ગયો; છતાં તેણે સઘળી હકીકત ધ્યાનમાં લઇ લીધી. એ તરુણ તરફની મ્હારી ભક્તિની સીમા રહી નહિ.

બીજી તરફ મન્મથ હમ્મેશાં છુપી રીતે બારણાં બંધ કરી કાંઈ કરતો હતો.

તેનો ગુપ્ત ઉદ્દેશ ક્યાં સુધી કેવી રીતે અગ્રેસર થતો હતો એ હું સમજી શકતો નહોતો. કોઈ એક ગૂઢ કાર્યમાં તે ગુંથાયો છે તથા તેનું કાર્ય હમણાં ઘણું પરિપક્વ થયું છે એમ હું એનું મુખ જોઇ સમજી શકતો હતો. બજારમાંથી કુંચી મેળવી છુપી રીતે તેનું ટેબલ ઉઘાડી જોયું હતું. એ ટેબલમાં નહિ સમજી શકાય એવી કવિતાઓની એક ચોપડી, કૉલેજનાં લેક્ચરોની નોટ તથા ઘરનાં માણસોના સામાન્ય પત્રો સિવાય બીજું કાંઇ જોવામાં આવ્યું નહોતું. ઘરના પત્રો ઉપરથી કેવળ એટલું જાણી શકાયું હતું કે, ઘેર આવવા માટે સગાં સંબંધીઓએ વારંવાર આગ્રહ કરીને લખ્યું હતું; છતાં ગમે તે કોઇ એક ગુપ્ત કારણને લીધે એ ઘેર ગયો નહોતો. એ કારણ જો ન્યાયોચિત હોત તો વાતમાં ને વાતમાં અત્યાર સુધીમાં હું જાણી શક્યો હોત; પરંતુ કારણ તદ્દન વિરુદ્ધ હોવાના સંભવથી જ એ તરુણની હિલચાલ અને ઇતિહાસ મ્હારી પાસે અત્યંત ઉત્સુકતાજનક થઇ ગયાં હતાં:—જે અસામાજિક મનુષ્યસંપ્રદાય પાતાળને તળીએ સંપૂર્ણ છુપાઇ રહી આ બૃહત્ મનુષ્યસમાજને સદા સર્વદા નીચેથી હલાવ્યા કરે છે તે જ વિશ્વવ્યાપી બહુ પુરાતન બૃહત્ જાતિનું આ તરુણ એક અંગ છે, એ કાંઈ કૉલેજનો સામાન્ય વિદ્યાર્થી નથી; એ જગતના હૃદય ઉપર વિહાર કરનાર સર્વનાશિનીનો એક પ્રલયસહચર છે—વર્ત્તમાનકાળના ચસમાં પહેરેલા ભોળા બંગાળી વિદ્યાર્થીના વેશમાં એ કૉલેજનો અભ્યાસ કરે છે—નરમુણ્ડધારી કાપાલિકના વેશમાં એની ભયંકરતા મ્હારું આટલું બધું આકર્ષણ કરી શકત નહિ,—હું એની ભક્તિ કરું છું.

અંતે શરીરધારી રમણીને કાર્યક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત કરવી પડી. પોલિસનો પગાર ખાનાર હરિમતિએ મ્હને મદદ કરી. મન્મથને મ્હેં એમ જણાવ્યું કે, હું એ હરિમતિનો હતભાગ્ય પ્રણયાકાંક્ષી છું. મન્મથ સાથે ફરવા જઇ ગોળદિધિના કિનારા ઉપર બેસી હરિમતિને ઉદ્દેશી મ્હેં 'પુનઃ ગગને કેમ ચંદ્રનો ઉદય થાય ?' એ કવિતા વારંવાર ગાઇ. હરિમતિએ પણ કાંઇક અંતરથી અને કાંઇક હાવભાવથી એવું જણાવ્યું કે, તેણે તેનું ચિત્ત મન્મથને સમર્પણ કર્યું છે. આમ છતાં ધારવા જેવું ફળ આવ્યું નહિ. મન્મથ નિર્લિપ્ત ભાવથી અને દૃઢ કૌતૂહલથી એ બધું જોવા લાગ્યો.

એવામાં એક દિવસે મધ્યાન્હે મન્મથના ટેબલ ઉપરથી ફાડી નાખવામાં આવેલા કાગળની કેટલીક કાપલીઓ મ્હારા હાથમાં આવી. કાપલીઓ સાંધીને એક અપૂર્ણ વાકય હું વાંચી શકયો, 'આજે સંધ્યાકાળે સાત વાગ્યે છુપી રીતે તમારા મકાને–' ઘણી મહેનત કરવા છતાં વિશેષ કાંઇ હું જાણી શકયો નહિ.

મ્હારું અંતઃકરણ હર્ષની વિશેષતાથી નૃત્ય કરવા લાગ્યું: માટીની અંદરથી કોઇ વિલુપ્ત થઇ ગયેલા વંશના પ્રાણીના હાડકાનો એક ટુકડો મળી આવવાથી પુરાતત્વવિદની કલ્પના અપાર આનંદથી જેવી જાગ્રત બની જાય તેવી જ મ્હારી સ્થિતિ થઇ.

આજે રાત્રે દશે વાગ્યે હરિમતિ અમારે મકાને આવવાની હતી એ હું જાણતો હતો. આમ છતાં મન્મથ સાત વાગ્યાની અંદર શો ખેલ ખેલવાનો હતો ! એનું સાહસ અને બુદ્ધિ પ્રશંસનીય છે. જો કોઇ છુપા ગુન્હાનું કામ કરવું હોય તો જે દિવસે ભેર વિશેષ ધમાલ હોય એ દિવસે અવકાશ શોધીને કરવું સારું છે. પ્રથમ તો મુખ્ય પ્રકાર તરફ સહુની દૃષ્ટિ ખેંચાયલી રહે છે અને બીજું એ કે, જે દિવસે જે સ્થળે વિશેષ સમાગમ હોય છે

તે દિવસે તે સ્થળે ઇચ્છાપૂર્વક કોઇ છુપું કામ કરે એ કોઇને સંભવિત લાગતું નથી.

એકાએક એવો સંદેહ થયો કે, મ્હારી સાથેના નવીન બંધુત્વ તથા હરિમતિ સાથેના પ્રેમાભિનયને પણ મન્મથ કાર્યસિદ્ધિના ઉપાય માટે અનુકૂળ કરે છે એટલા માટે જ તે ફસાતો નથી તથા અલગ પણ થઇ જતો નથી.

એક વખત તર્કદૃષ્ટિથી વિચાર કરી જોઇએ. જે વિદેશી વિદ્યાર્થી રજાના વખતમાં સગાં સંબંધીઓના આગ્રહ અને વિનયનો તિરસ્કાર કરી ખાલી મકાનમાં એકલો પડી રહે છે, તેને નિર્જન સ્થાનની વિશેષ જરૂર છે એ માટે કોઇને સદેહ રહે તેમ નથી. વળી મ્હેં તેના મકાનમાં આવી તેની નિર્જનતાનો ભંગ કર્યો છે તથા એક રમણીની અવતારણા કરી નવીન ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન કર્યો છે આમ છતાં એ વિદ્યાર્થી વિરક્ત થતો નથી, મકાનનો ત્યાગ કરતો નથી, અમારી સોબતથી દૂર રહેતો નથી. એ બધું હોવા છતાં હરિમતિ કિંવા મ્હારે માટે તેના મનમાં સહજ પણ આસક્તિ ઉપજી નથી એ સંપૂર્ણ સત્ય છે; ઉલટું તેની બેદરકાર સ્થિતિ વખતે અમારા બન્નેના તરફ તેનો આંતરિક તિરસ્કાર પ્રબળ થતો જોવામાં આવ્યો છે. એ સર્વનું તાત્પર્ય કેવળ એજ છે, કે સજ્જનતાના વેશનું રક્ષણ કરી નિર્જનતાની સગવડ ભોગવવી હોય તો મ્હારા જેવા નવા ઓળખીતા માણસને પાસે રાખવો એ જ ઉત્તમ ઉપાય છે. વળી કોઇ પણ વિષયમાં સર્વાંશે લિપ્ત થઇ જવા માટે રમણીના જેવું બીજું કોઇ ઉત્તમ સાધન નથી. પહેલાં મન્મથનું વર્તન નિરર્થક અને સંદેહજનક હતું; પરંતુ મ્હારા આવ્યા પછી એ વર્તન સર્વાંશે બદલાઇ ગયું. આટલી બધી વાતોનો ક્ષણકાળમાં જ વિચાર કરી શકે એવો પ્રખર કલ્પનાવાળો માણસ આપણા બંગાળા દેશમાં પણ જન્મી શકે છે એવો ભાવ ઉપજતાં મ્હારું હૃદય ઉત્સાહિત થઇ ગયું.

તે દિવસે મન્મથના મુલાકાત થતાંની સાથે મ્હેં તેને કહ્યું:– “ આજે સંધ્યાકાળે સાત વાગ્યે તમને હૉટેલમાં ભોજન કરાવવાનો મ્હેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. ”

મ્હારું વાક્ય સાંભળી તે થોડો ચમક્યો. પછી આત્મસંવરણ કરી તેણે કહ્યું:–“ ભાઈ ! મ્હને ક્ષમા આપો, આજે મ્હારા પાક-યંત્રની સ્થિતિ ઘણી શોચનીય છે. ”

હૉટેલમાં જમવા માટે કદાપિ કોઇ પણ કારણથી મન્મથની અરૂચિ પહેલાં જોવામાં આવી નહોતી; પરંતુ પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાના દૃઢ નિશ્ચયને લીધે જ આજે તેણે અરૂચિ બતાવી છે એમ હું સમજ્યો.

એ દિવસે સંધ્યાકાળ સુધી કામકાજને અંગે હું બ્હાર જવાનો હતો તથા એ વાત મન્મથ જાણતો હતો; છતાં બ્હાર નહિ જતાં આડી અવળી વાતો કાઢી હું ઘરમાં જ હાજર રહ્યો. મન્મથ મનમાં ને મનમાં ઘણો અસ્થિર બની ગયો; હું જે કાંઇ કહેતો તેમાં તે હા એ હા ભણતો હતો; કોઇ પણ તર્કનો તે બિલ્કુલ વિરોધ કરતો નહોતો. અંતે ઘડીઆળ તરફ જોઇ વ્યાકુળ ચિત્તે ઉઠી ઉભા થઈ તેણે કહ્યું:—આજે હરિમતિને તેડી લાવવા નથી જવું કે ? ”

મ્હેં આશ્ચર્ય દર્શાવી કહ્યું:–“ બરાબર છે, એ વાત તો હું ભૂલી ગયો હતો. તમે રસોઇ તૈયાર કરી રાખજો. હું બરા-બર સાડા દશ વાગ્યે હરિમતિને અત્રે લઇ આવીશ. ” એમ કહી હું ચાલ્યો ગયો.

મ્હારા આખા શરીરની અંદર આનંદનો નશો સંચાર કરવા લાગ્યો. સંધ્યાકાળના સાત વાગ્યા તરફ મન્મથની જે ઉત્સુકતા જોવામાં આવી તેનાથી મ્હારી ઉત્સુકતા કાંઇ ઓછી ન-હોતી. હું મ્હારા મકાનથી થોડે દૂર છુપાઈ રહી પ્રિયાને મળવા અધીર બનેલા પ્રેમિકની માફક વારંવાર ઘડીઆળ જોવા લાગ્યો.

સંધ્યાનો અંધકાર ફેલાયા પછી રાજમાર્ગ ઉપર જ્યારે ગ્યાસના દીવા સળગવાનો વખત થયો ત્યારે એકાએક એક પર્દાવાળી પાલખીએ અમારા મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. એ પર્દાથી ઢંકાયલી પાલખીની અંદર આંસુથી ભીંજાયલું અને ઘુમટામાં છુપાયલું એક પાપ—એક મૂર્તિમતી ટ્રેજેડી કૉલેજની બોર્ડિંગના કેટલાક ઓઢીયા મજુરોને ખભે ચઢી અનાયાસે પ્રવેશ કરે છે એવી કલ્પના કરી મ્હારા સર્વ શરીરમાં અપૂર્વ પુલકનો સંચ.ર થયો.

હવે હું વિલંબ કરી શકયો નહિ. થોડા વખત પછી દાદર ચઢી હું બીજે મજલે ગયો. છુપાઇ રહીને બધું જોવા સાંભળવાની ઇચ્છા હોવા છતાં એમ બન્યું નહિ. કારણ દાદરની તરફ મ્હોં કરી મન્મથ બેઠો હતો. ઘરના બીજા ખુણામાં પેલી બાજૂ મ્હોં કરી એક ઘુમટાવાળી નારી મૃદુ સ્વરે વાત કરતી બેઠી હતી. મ્હને જ્યારે એમ લાગ્યું કે, મન્મથ મ્હને જોઈ શકયો છે ત્યારે ઝડપથી એ ઓરડામાં પ્રવેશ કરી મ્હેં કહ્યું:—“ભાઇ ! હું મ્હારું ઘડીઆળ ભૂલી ગયો હતો તે લેવા આવ્યો છું.” મન્મથની સ્થિતિ એવી બની ગઇ કે હમણાં જ તે જમીન ઉપર પડી જશે એમ લાગ્યું. કૌતુક અને આનંદથી અતિશય વ્યગ્ર બની જઈ મ્હેં કહ્યું:—“ભાઇ ! તમારી તબિયત બગડી છે કે ?”

મન્મથ કાંઇ ઉત્તર આપી શકયો નહિ. મ્હેં પેલી લાકડાની પુતળી જેવી બની ગયેલી ઘુમટાવાળી નારી તરફ જોઇને પૂછ્યું, “તમે મન્મથનાં શાં સગાં થાઓ છો ?”

કાંઇ ઉત્તર મળ્યો નહિં, પરંતુ તરત જ મ્હને માલૂમ પડયું કે એ મન્મથની સગી નહોતી,—મ્હારી જ સ્ત્રી હતી ! ત્યાર પછી શું થયું એ સહુ જાણે છે.

ડિટેક્ટિવનું પદ પ્રાપ્ત કર્યાં પછી મ્હેં આ પહેલો ચોર પકડ્યો હતો.

કેટલીક ક્ષણ પછી મ્હેં ડિટેક્ટિવ મહિમચંદ્રને કહ્યું:—“મન્મથની સાથે તમારી સ્ત્રીનો સંબંધ સમાજ વિરુદ્ધ ન પણ હોઇ શકે.”

મહિમે કહ્યું:—" ખરી વાત છે. મ્હારી સ્ત્રીની પેટીમાંથી મન્મથનો આ પત્ર મળી આવ્યો છે." આમ કહી તેણે એક પત્ર મ્હારા હાથમાં આપ્યો. એ પત્ર અત્રે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

" શ્રીમતિ !

" હતભાગ્ય મન્મથની વાત આટલા દિવસમાં તમે ભૂલી ગયાં હશો એમ ધારું છું. બાલ્યાવસ્થામાં કાજીવાડીમાં હું મ્હારે મોસાળ આવતો ત્યારે હમ્મેશાં તમારે ઘેર આવી તમારી સાથે રમત ગમત કરતો હતો. આપણી એ રમતગમત તથા તેનો સંબંધ હવે દૂર થઇ ગયો છે. તમે જાણો છો કે કેમ એ હું કહી શકતો નથી; પરંતુ એક વખતે ધીરજનું બંધન તોડી નાંખી, શર્મને હાંકી કાઢી તમારી સાથે વિવાહ થાય એવો પ્રયત્ન પણ મ્હેં કર્યો હતો; પરંતુ આપણી બન્નેની ઉમ્મર સરખી હોવાથી બન્ને પક્ષના વડિલોએ એ સંબંધ બાંધવાનું ઉચિત ધાર્યું નહોતું.

" પછી તમારો વિવાહ થયો. ચાર પાંચ વર્ષ સુધી તમારી કાંઈ ખબર મ્હને મળી નહિ. આજકાલ કરતાં પાંચ માસથી તમારા પતિ પોલિસ ખાતામાં નોકરી કરી શહેરમાં આવ્યા છે એવી ખબર મળ્યા પછી તપાસ કરી મ્હેં તમારું રહેઠાણ શોધી કાઢયું છે.

" તમારી મુલાકાત કરવાની અનુચિત આશા હું રાખતો નથી તથા ઇશ્વર જાણે છે કે તમારા સંસારસુખમાં ઉપદ્રવની માફક પ્રવેશ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. સંધ્યા સમયે તમારા મકાનની સ્હામે આવેલા ગ્યાસપોષ્ટ નીચે હું સૂર્યોપાસકની માફક ઉભો રહું છું—તમે હમ્મેશાં બરાબર સાડા સાત વાગે એક સળગતો કેરોસિન લૅમ્પ લઇ બીજા માળની દક્ષિણ તરફ આવેલી કાચની બારી પાસે આવો છો તથા ત્યાં લૅમ્પ મૂકો છો એ વખતે ક્ષણ કાળ માટે દીપકના પ્રકાશથી ઉજ્વળ બનેલી તમારી પ્રતિમાનું હું દર્શન કરી શકું છું. તમારા સંબંધી કેવળ આટલો જ મ્હારો અપરાધ છે.

"અત્યાર સુધીમાં દૈવયોગે તમારા પતિ સાથે મ્હારો પરિચય તેમજ સ્નેહસંબંધ થયો છે. તેમનું જે ચરિત્ર મ્હારા જોવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી હું સમજી શક્યો છું કે તમારું જીવન બિલ્કુલ સુખી નથી. તમારા તરફ સમાજની દૃષ્ટિએ મ્હારો કાંઈ અધિકાર નથી; પરંતુ જે વિધાતાએ તમારા દુઃખને મ્હારા દુઃખમાં ફેરવી નાંખ્યું છે તેણે એ દુઃખ દૂર કરવાનો ભાર મ્હારા ઉપર સ્થાપન કર્યો છે.

"આથી કરી મ્હારા સાહસ માટે મ્હાને ક્ષમા આપી શુક્રવારે સંધ્યાકાળે બરાબર સાત વાગે પાલખીમાં બેસી ફક્ત વીસ મિનીટ માટે મ્હારા નિવાસસ્થાને આવજો. હું તમને તમારા પતિ સંબંધી કેટલીક ગુપ્ત વાત કહેવા ઇચ્છું છું. જો વિશ્વાસ ન કરી શકતાં હો; પણ સહન કરી શકતાં હો તો એ સંબંધીનું પ્રમાણ પણ હું બતાવી શકું તેમ છું. તે સાથે તમને કેટલીક સલાહ આપવા ઇચ્છું છું. ભગવાનને અંતરમાં રાખી હું એવી આશા ધરાવું છું કે, મ્હારી સલાહ પ્રમાણે ચાલવાથી એક દિવસે તમે અવશ્ય સુખી થઇ શકશો.

"મ્હારો ઉદ્દેશ સર્વાંશે નિસ્વાર્થ નથી,—ક્ષણ કાળ માટે તમને હું મારી પાસે જોઇશ, તમારી વાત સાંભળીશ તથા તમારા ચરણતળના સ્પર્શથી મ્હારા ઘરને ચિરકાળ માટે સુખસ્વપ્ન-મંડિત બનાવી શકીશ એ આકાંક્ષા પણ મ્હારા અંતરમાં છે. જો મ્હારો વિશ્વાસ ન હોય તથા આ સુખથી મ્હને વંચિત કરવાની ઇચ્છા હોય તો મ્હને તેમ લખજો—એના ઉત્તરમાં પત્રદ્વારા હું સઘળી હકીકત લખી જણાવીશ. જો પત્ર લખવા માટે હું અયોગ્ય લાગું તો આ પત્ર તમારા પતિને બતાવજો—પછી મ્હારે જે કાંઇ કહેવાનું છે તે હું તેમને જ કહીશ.

નિરંતર શુભાકાંક્ષી
શ્રી મન્મથનાથ મજુમદાર"

અતિથિ

(૧)

કાંઠાલિયાના જમીનદાર મોતિલાલ બાબુ નૌકામાં બેસી પરીવારસહ સ્વદેશમાં જતા હતા. રસ્તે મધ્યાન્હકાળે નદીતીરના એક ઘાટ પાસે નૌકા બાંધી રસોઇની ગોઠવણ કરવામાં આવતી હતી એવામાં એક બ્રાહ્મણ બાળકે આવીને પૂછ્યું:—"બાબુ તમે ક્યાં જાઓ છો ?"

મોતીબાબુએ ઉત્તર આપ્યો:—"કાંઠાલિયા."

બ્રાહ્મણ બાળકે કહ્યું:—"નન્દીગામ સુધી મ્હને સાથે લઇ જઇ શકશો ?"

બાબુએ સંમતિ દર્શાવી પૂછ્યું:—"ત્હારું નામ શું છે ?"

બ્રાહ્મણ બાળકે કહ્યું:—"મ્હારું નામ તારાપદ છે."

એ ગૌરવર્ણ બાળક દેખાવમાં ઘણો સુંદર હતો. મ્હોટી આંખો તથા પ્રસન્ન હાસ્યમય ઓષ્ઠાધર ઉપર એક પ્રકારની લલિત કોમળતા દેખાતી હતી. તેણે એક મલિન ધોતીઉં પહેરેલું હતું. તેના ખુલ્લા શરીર ઉપર બિલકુલ આડંબર નહોતો. કોઇ શિલ્પીએ જાણે કે પોતાની સઘળી કળા વાપરીને એ દેહ ઘડયો હતો. તે જાણે કે પૂર્વજન્મમાં એક તાપસ બાળક હતો તથા નિર્મળ તપસ્યાના પ્રભાવથી તેના મુખ ઉપર બ્રહ્મતેજ પ્રકાશી નીકળ્યું હતું.

મોતીબાબુએ પરમ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું:—"ભાઇ ! તું સ્નાન કરી આવ. ત્હારા ભોજનની વ્યવસ્થા અત્રે જ થશે."

તત્કાળ તારાપદ રસોઇની તૈયારી કરવામાં રોકાઈ ગયો. મોતીબાબુનો નોકર હિંદુસ્તાની હતો. બંગાળી રસોઇ બનાવવામાં તે જોઇએ એવો હોશિયાર નહોતો. તારાપદે તેનું કામ અલ્પ કાળમાં જ સુસંપન્ન કર્યું તથા એક બે જાતનાં શાક ઘણી નિપુણતાથી

તેણે બનાવ્યાં. રસોઇ તૈયાર થઈ ગયા પછી તારાપદે નદીસ્નાન કરી એક પોટલી છોડી એક સફેદ વસ્ત્ર પહેર્યું તથા કાંસકીથી પોતાના મ્હોટા વાળ ઓળી ગ્રીવા ઉપર યથાસ્થિત કર્યા. પછી તે પાછો મોતીબાબુ પાસે હાજર થયો.

પછી મોતીબાબુ તારાપદને એ મ્હોટી નૌકાની અંદર લઇ ગયા. ત્યાં મોતીબાબુની પત્ની તથા નવ વર્ષની એક કન્યા બેઠી હતી. આ સુંદર બાળક નજરે પડતાં મોતીબાબુની પત્ની અન્નપૂર્ણાનું હૃદય સ્નેહાવેગથી ઉછળી આવ્યું. મનમાં ને મનમાં તેણે કહ્યું, " અહા ! કોનો છોકરો ક્યાં આવી ચઢયો છે ! એની માતા એના વિયોગે કેવી રીતે જીવી શકતી હશે ?! —"

યથા સમયે મોતીબાબુ અને તારાપદ માટે બે આસન પાસે પાસે ગોઠવાયાં. બાળક ભોજન કરવામાં જોઇએ એવો ચાલાક નહોતો. એનો સામાન્ય આહાર જોઇ એ શર્માય છે એમ અન્નપૂર્ણાએ વિચાર્યું. તેને વિશેષ જમવાનો ઘણો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ તેના ખોરાકનું પ્રમાણ ન જ વધ્યું. તેણે કોઇના આગ્રહ તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એમ માલૂમ પડયું કે, તારાપદ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જ વર્તતો હતો; છતાં તેના એ વર્તનમાં દુરાગ્રહ દેખાતો નહિ. તેના વ્યવહારમાં બિલકુલ લજ્જા નહોતી.

સહુના ભોજન કરી રહ્યા પછી અન્નપૂર્ણા તેને પોતાની પાસે બેસાડી પ્રશ્નો પૂછી તેનો ઇતિહાસ જાણવા લાગી. વિશેષ કાંઇ હકીકત તેના જાણવામાં આવી નહિ. ટૂંકમાં કેવળ એટલું જ જાણવામાં આવ્યું કે, સાત આઠ વર્ષની ઉમ્મરે જ તારાપદ ઘેરથી પલાયન કરી બ્હાર નીકળી પડયો હતો.

અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું:—" ત્હારી બા નથી ! "

તારાપદે કહ્યું:—"છે."

અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું:—" તે તને વ્હાલી નથી કે ? "

આ પ્રશ્નથી ઘણું આશ્ચર્ય પામી હાસ્ય કરી તારાપદે કહ્યું:–" શા માટે ન ન્હાય?"

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું:–" ત્યારે તું તેનો ત્યાગ કરી શા માટે નાસી છુટયો!"

તારાપદે કહ્યું:–" તેને બીજા ચાર છોકરા અને ત્રણ છોકરીઓ છે?"

બાળકના આવા અદ્ભુત ઉત્તરથી દુઃખી થઇ અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું:–" વાહ! આ તું કેવી વાત બોલે છે! પાંચ આંગળીઓ છે તેથી એક આંગળીનો ત્યાગ કરી શકાય કે?"

તારાપદની ઉમ્મર ન્હાની હતી તથા તેનો ઇતિહાસ પણ ઘણો ટૂંકો હતો. તારાપદ પોતે તદ્દન નવીન હતો. તે તેનાં માતા પિતાનો ચતુર્થ પુત્ર હતો. શૈશવાવસ્થામાં જ તે પિતૃહીન થયો હતો. ઘણાં સંતાનવાળા ઘરમાં પણ તારાપદ ઘણા પ્રેમને મેળવી શક્યો હતો. મા, ભાઇ, બ્હેન તથા આડોશી પાડોશીઓનો તેના ઉપર અપાર પ્રેમ હતો. શિક્ષાગુરુ પણ તારાપદને મારતા નહોતા. અને જો કદાચ મારતા તો તેથી તારાપદનાં સગાંસંબંધી તથા આડોશીપાડોશીને પણ ઘણું દુઃખ થતું હતું. આવી સ્થિતિમાં ઘેરથી પલાયન કરી જવાનું તેને માટે કાંઇ કારણ નહોતું. જે ઉપેક્ષિત રોગી બાળક હમ્મેશાં ચોરી કરેલાં વૃક્ષફળ અને લોકોનાં એ ફળોથી ચારગણો માર ખાતો હતો, માર ખાઇ જુલ્મ ગુજારતી માતા પાસે પડી રહેતો હતો તે ઘરમાં જ રહ્યો અને આખા ગામનો સ્નેહ સંપાદન કરનાર આ તારાપદ એક વિદેશી રામલીલા મંડળીમાં ભળી જઇ કોઇ પણ પ્રકારની દ્વિધા અનુભવ્યા સિવાય ઘરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો.

સઘળાં માણસો શોધ કરી તારાપદને પાછો ગામમાં લઇ આવ્યાં. તેની માતાએ તેને હૃદય સરસો ચાંપી પુષ્કળ અશ્રુજળ વર્ષાવ્યું, તારાપદની બ્હેનોએ ઘણું રુદન કર્યું. તેના મ્હોટા ભાઇએ

વડિલનું કઠોર કર્ત્તવ્ય પાળવાના હેતુથી તેને સામાન્ય પ્રકારનું શાસન કરવાનો પ્રયત્ન કરી છેવટે વ્યથિત ચિત્તે ઘણો પ્રેમ દર્શાવ્યો અને પુરષ્કાર આપ્યો. ફળીઆની છોકરીઓએ તારાપદને પોતાને ઘેર લઈ જઇ વિવિધ પ્રકારનાં પ્રલોભનો તથા પ્રેમ દર્શાવી તેને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તારાપદ એ સઘળાં સ્નેહ-બંધનોને વેડી શકયો નહિ. તેના જન્મનક્ષત્રે તેને ઘર વગરનો જ કર્યો હતો. તે જ્યારે નદીમાં વિદેશી નૌકાને માલ ભરી ચાલી જતી જોતો, ગામની ભાગોળે વટવૃક્ષ નીચે જ્યારે કોઇ દૂર દેશમાંથી એક સંન્યાસીને આવેલો જોતો ત્યારે પૃથ્વી બ્હારની સ્નેહશૂન્ય સ્વાધીનતા માટે તેનું ચિત્ત અશાન્ત બની જતું હતું. ઉપરા ઉપરી તે ખેત્રણ વખત પલાયન કરી ગયો એટલે સગાંસંબંધીઓએ તથા ગામનાં માણસોએ તેની આશાનો ત્યાગ કર્યો.

પ્રથમ તે રામલીલાની મંડળીમાં જોડાયો હતો. એ મંડળીનો માલિક જ્યારે તેના ઉપર પુત્ર જેવો પ્રેમ કરવા લાગ્યો તથા મંડળીનાં ન્હાનાં મ્હોટાં સઘળાં માણસોનો તે પ્રિયપાત્ર બની ગયો, અનેક સ્થળે પુરનારીઓ તેને જ્યારે અંતઃપુરમાં બોલાવી સ્નેહ દર્શાવવા લાગી ત્યારે એક દિવસે કોઇને કાંઇ ખબર આપ્યા સિવાય તે કયાં ગૂમ થઈ ગયો એ વિષયનો કોઈ પત્તો મેળવી શક્યું નહિ.

હરિણશિશુની માફક તારાપદ બંધનથી બ્હીતો હતો તથા હરિણની માફક જ સંગીતથી તે મુગ્ધ બની જતો હતો. એ સંગીત-પ્રિયતાને લીધે જ પ્રથમ ઘર ઉપર તેને વિરાગ ઉપજ્યો હતો. ગાનના સુરથી તેની સઘળી નસો નાચી ઉઠતી હતી તથા ગાનના તાલથી તેનું સર્વાંગ આંદોલિત થતું હતું. તે જ્યારે ઘણો ન્હાનો હતો ત્યારે પણ સંગીત સભામાં એવા ગંભીર મુખ્ત ભાવથી આત્મભાન ભૂલી બેઠો બેઠો ડોલતો હતો કે એ પ્રકાર જોઇ પ્રૌઢ માણસો મહા કષ્ટે હાસ્ય રોકી શકતા હતા. સંગીત ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક વાતોથી તારાપદનું ચિત્ત ઉચ્છૃંખલ બની જતું હતું. વૃક્ષોની

ડાળીઓ અને પાંદડાં ઉપર જ્યારે શ્રાવણની વૃષ્ટિધારા પડતી હતી, આકાશમાં મેઘગર્જના થતી, અરણ્યની અંદર માતૃહીન દૈત્યશિશુની માફક વાયુ રુદન કરતો હતો ત્યારે તારાપદનું ચિત્ત ઉચ્છૃંખલ થઇ જતું હતું.

સંગીતના મોહથી આકર્ષાઇ તેણે વિના વિલંબે પાંચાલી-મંડળ*માં પ્રવેશ કર્યો. મંડળનો અધ્યક્ષ ઘણા પરિશ્રમથી તેને ગાન શીખવાડતો હતો. તે તારાપદને પોતાના હૃદયપિંજરનું પંખી સમજી તેના ઉપર પ્રેમ કરવા લાગ્યો. પંખીએ ગાનનું થોડું શિક્ષણ મેળવ્યું પછી એક દિવસે પ્રભાતકાળે તે ઉડી ચાલ્યું ગયું.

છેવટે તે એક જિમ્નૅસ્ટિક[1] મંડળમાં જોડાયો. જ્યેષ્ટ માસ અધવારતાં આષાઢ માસના અવસાન સુધી એ પ્રદેશનાં જૂદાં જૂદાં સ્થળોએ પર્યાયક્રમથી મેળો ભરાતો હતો. બે ત્રણ રામલીલા મંડળીઓ, પાંચાલી મંડળીઓ અને નાચનારીઓ નૌકામાર્ગે ન્હાની ન્હાની નદી ઉપનદીઓ વટાવી એક મેળામાંથી બીજા મેળામાં ઉપસ્થિત થતી હતી. ગયા વર્ષથી કલકત્તાની એક ન્હાની કસરત મંડળીએ આ ફરતા મેળાના વિનોદચક્રમાં હાજરી આપી હતી. પ્રથમ તો તારાપદે નૌકામાં બેઠેલા દુકાનદારને મળી મેળામાં પાન વેચવાનું કાર્ય સ્વીકાર્યું હતું. પછી સ્વાભાવિક કૌતૂહલને વશ થઇ, પેલા કસરતબાજોની કસરતની ચતુરાઇથી આકર્ષાઇ તારાપદે તેમના મંડળમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તારાપદ પોતાની જાતે અભ્યાસ કરી મધુર સુરથી બંસી બજાવતાં શીખ્યો હતો. કસરતના ખેલ વખતે બરાબર સુર મેળવી તે બંસી બજાવતો હતો,—તેનું કામ કેવળ એટલું જ હતું.

છેલ્લો તે એ મંડળમાંથી પલાયન કરી ગયો હતો. નન્દીગામના જમીનદાર ઘણી ધામધૂમથી મોજશૉખ કરવા માટે એક ખાનગી અભિનય મંડળી સ્થાપવાના હોઇ એ વાત સાંભળવામાં આવી ત્યાંરથી તારાપદ પોતાની ન્હાની પોટલી લઇ નન્દીગામ જવાની તૈયારી કરતો હતો. એવા સમયે મોતીબાબુ સાથે તેની મુલાકાત થઇ હતી.

---

* પાંચાલી નામક છંદથી સંગીતનો અભિનય કરનાર મંડળ.

1 યૂરોપીય રીતની વિવિધ કૌશલવાળી કસરત.

યથાક્રમે અનેક મંડળોમાં ભળી જવા છતાં પોતાની સ્વાભાવિક કલ્પનાત્મક પ્રકૃતિના પ્રભાવથી તે કોઇ પણ મંડળનું વિશેષત્વ મેળવી શક્યો નહોતો. અંતરમાં તે સંપૂર્ણ નિર્લિપ્ત અને મુક્ત હતો. સંસારમાં ઘણી ખરાબ વાતો અનેક વાર તેના સાંભળવામાં આવી હતી તથા ઘણા અપ્રિય દેખાવો તેના જોવામાં આવ્યા હતા પરંતુ એમાંનું કાંઇ તેના અંતરમાં પ્રવેશ કરવાનો વખત મેળવી શક્યું નહોતું. તારાપદનો કોઇ પણ વિષયમાં ખ્યાલ નહોતો.

બીજાં બંધનોની માફક કોઈ પણ પ્રકારની ટેવનું બંધન તેના મનને વશ કરી શક્યું નહોતું. આ સંસારમાં તે પંકિલ જળ ઉપર સુંદર રાજહંસની માફક તરતો ફરતો હતો. કૌતૂહલને વશ થઇ ગમે એટલી વખત ડુબકી મારતો તો પણ એની પાંખો ભીંજાતી કે મલિન થતી નહોતી. એથી જ એ ગૃહત્યાગી બાળકના મુખ ઉપર એક પ્રકારનું સ્વચ્છ સ્વાભાવિક તારુણ્ય પ્રકાશતું હતું. તેનું એ મુખસૌંદર્ય જોઇ પ્રવીણ વિચારશીલ મોતીલાલ બાબુએ તેને કાંઈ પૂછ્યા સિવાય તથા સંદેહ કર્યા સિવાય પ્રેમપૂર્વક રાખી લીધો હતો.

(૨)

ભોજનાદિ થઇ ગયા પછી નૌકા પુનઃ ચાલૂ કરવામાં આવી. અન્નપૂર્ણા અત્યંત સ્નેહથી એ બ્રાહ્મણ બાળકને તેના ઘરની તથા સગાં સંબંધીની હકીકત પૂછવા લાગી; તારાપદે ટૂંકમાં ઉત્તરો આપી બ્હાર આવી છુટકારો મેળવ્યો. બ્હાર વર્ષાઋતુની નદીએ ટોચ સૂધી ભરાઇ પોતાની અપાર ચંચળતાથી પ્રકૃતિમાતાને જાણે કે ચિંતાતુર બનાવી દીધી હતી. મેઘથી મુક્ત બનેલા રૌદ્રમાં નદીતીરની લીલીછમ ચાર, થોડે થોડે અંતરે આવેલાં શેરડીનાં ખેતર તથા દિગંતને ચુંબન કરતી લીલા રંગની વનરેખા એ સઘળું જાણે કે કોઇ એક રૂપકથાની સોનાની લાકડીના સ્પર્શથી હમણાં જ જાગી ઉઠેલા નવીન સૌંદર્યની માફક, ચુપકીદી ધારણ કરી રહેલા

આસમાની આકાશની મુગ્ધ દ્રષ્ટિ સ્હામે સંપૂર્ણ ખીલી નીકળ્યું હતું. સઘળું જાણે જીવતું જાગતું, હાલતું ચાલતું હતું; ઉજ્વળતાથી અને નવીનતાથી એ બધું જાણે કે પરિપૂર્ણ હતું.

તારાપદ સઢની છાયા નીચે બેઠો. જળ સ્થળ આકાશ, ચારે તરફની ચચલતા, સજીવતા વગેરેમાંનું કાંઇ વિશેષ સમય સુધી તારાપદના ચિત્તને આકર્ષી શકે તેમ નહોતું. નદીતીરે વાછરડાં પૂછડાં હલાવી ચરતાં હતાં, બે પગે દોરડાથી બંધાયલાં ટટ્ટુઓ કૂદકા મારવાનો પ્રયત્ન કરી ઘાસ ખાતાં હતાં. કોઈ કોઈ સ્થળે માછીલોક નદીમાં જાળ નાખી માછલાં પકડતા હતા. કોઇ કોઇ ગામના ઘાટ આગળ ન્હાનાં મ્હોટાં બાળકો નદીના પ્રવાહમાં તરી આનંદકૌતુક કરતાં હતાં. સ્ત્રીઓ મ્હોટેથી સહાસ્ય વાત કરતી કરતી કમર સુધીના જળમાં ઉભી રહી સ્નાન કરતી હતી. એમાંનો કોઈ પણ દેખાવ તારાપદના ચિત્તનું વિશેષ વખત માટે આકર્ષણ કરી શક્યો નહિ.

થોડા સમય પછી નૌકાના છાપરા ઉપર ચઢી જઇ તારાપદ માછી લોકોની સાથે વાતચિત કરવા લાગ્યો. વચ્ચે વચ્ચે જરૂર જણાતાં તે માછીના હાથમાંથી વાંસડો લઇ હલેસાં મારવા લાગ્યો. સુકાનીને જ્યારે તમાકુ પીવી હોય ત્યારે તારાપદ પોતે જઇ સુકાન ઉપર બેસતો અને જે વખતે જે તરફ સુકાન ફેરવવાની જરૂર હોય તે વખતે તે તરફ ચતુરાઇથી સુકાન ફેરવતો.

સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો એટલે અન્નપૂર્ણાએ તારાપદને બોલાવી પૂછ્યું:—“ ભાઇ ! રાત્રે તું શું ખાય છે ? ”

તારાપદે ઉત્તર આપ્યો:–“ જે મળે તે ખાઉં છું–કોઇ દિવસે નથી પણ ખાતો. ”

આ સુંદર બ્રાહ્મણ આતિથ્ય સ્વીકારવામાં ઉદાસીનતા દર્શાવતો હોવાથી એ માટે અન્નપૂર્ણાને ઘણું દુઃખ થવા લાગ્યું. આ ઘરબ્હાર વગરના બાળકને ખવડાવી પીવડાવી તથા પહેરાવી ઓઢાડી પરિતૃપ્ત કરવાની તેની ઘણી ઇચ્છા હતી; છતાં એ બાળક શાથી

પરિતૃપ્ત થશે એ અન્નપૂર્ણાના સમજવામાં આવ્યું નહિ. તેણે નોકર ચાકરને બોલાવી ગામમાંથી દૂધ, મીઠાઇ વગેરે ખરીદ કરાવી મંગાવવા માટે ગરબડ કરી મૂકી. તારાપદે પ્રમાણસર આહાર કર્યો; પરંતુ તેણે દૂધ પીધું નહિ. માન પસંદ કરવાવાળા મોતીબાબુએ પણ તેને દૂધ પીવાનો આગ્રહ કર્યો. તારાપદે ટૂંકમાં કહ્યું:—" મ્હને દૂધ ભાવતું નથી. "

નદી ઉપર બે ત્રણ દિવસ પસાર થઇ ગયા. તારાપદ રાંધવું પીરસવું, બજારમાંથી જોઇતી વસ્તુઓ ખરીદી લાવવી, નૌકા ચલાવવામાં મદદ કરવી વગેરે સકળ કાર્યમાં સ્વેચ્છા અને તત્પરતાથી ભાગ લેવા લાગ્યો. જે કોઇ દેખાવ નજરે પડતો તે તરફ તેની કૌતૂહલ ભરેલી દ્રષ્ટિ દોડતી હતી. જે કોઇ કાર્ય તેના હાથ પાસે ઉપસ્થિત થતું તેમાં તે પોતાની ઇચ્છાથી જ આકર્ષાતો હતો. તેની દૃષ્ટિ અને તેનું મન સર્વદા સચળ થઇ રહેતાં હતાં એથી જ તે હમ્મેશાં સચળ રહેતી પ્રકૃતિની માફક નિરંતર નિશ્ચિંત ઉદાસીન પરંતુ ક્રિયાસક્ત રહેતો હતો. મનુષ્ય માત્રની પોતાની અધિષ્ઠાનભૂમિ હોય છે; પરંતુ તારાપદ આ અનંત વિશ્વપ્રવાહનું આનંદથી ઉજવળ બનેલું એક નક્ષત્ર હતો. ભૂત ભવિષ્ય સાથે તેનું કાંઇ બંધન નહોતું. કેવળ સ્હામે જ ચાલ્યા જવાનું તેનું એક માત્ર કાર્ય હતું.

બીજી તરફથી ઘણા સંપ્રદાયોમાં ભળેલો હોવાથી તારાપદ અનેક પ્રકારની મનોરંજક વિદ્યાઓ શીખી શક્યો હતો. કોઇ પ્રકારની ચિંતાનું આવરણ નહિ હોવાથી તેના નિર્મળ સ્મૃતિપટ ઉપર સઘળી વસ્તુઓ ઘણી સહેલાઇથી મુદ્રિત થઇ જતી હતી. પાંચાલી, કીર્ત્તન ગાન, પૌરાણિક ગીતિનાટય વગેરેનું ઘણું ખરું સાહિત્ય તેને કંઠસ્થ થયું હતું. મોતીબાબુ હમ્મેશાંના નિયમ પ્રમાણે એક દિવસે સંધ્યાકાળે તેમની સ્ત્રી તથા કન્યાને રામાયણ વાંચી સંભળાવતા હતા. કુશ અને લવનું સૂચન થતું હતું એવામાં તારાપદ

ઉત્સાહને દબાવી નહિ શકવાથી નૌકાના છાપરા ઉપરથી નીચે ઉતરી આવી બોલ્યો:—" પુસ્તક બાજૂએ મૂકી દ્યો અને હું કુશ લવનું ગાન ગાઉં છું તે સાંભળો. "

આમ કહી તેણે કુશ લવની પાંચાલી ગાવાનો આરંભ કરી દીધો. તે સંગીતશાસ્ત્રના સકળ નિયમોનું રક્ષણ કરી તન્મય બની જઇને મધુર સુરથી ગાતો હતો. માછીલોક પણ એ સંગીતથી મુગ્ધ બની જઇ દ્વાર પાસે આવી સાંભળવા લાગ્યા. હાસ્ય, કરૂણા અને સંગીતથી એ સરિતાતીરના સંધ્યાકાશમાં એક અપૂર્વ પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો,—બન્ને બાજૂની નિસ્તબ્ધ તટભૂમિ પણ જાણે મુગ્ધ બની ગઇ. પાસે થઇને જે સઘળી નૌકાઓ ચાલતી હતી તેમાં બેઠેલાં માણસો ક્ષણ કાળ માટે ઉત્કંઠિત બની જઇ તે તરફ કાન ધરી રહ્યાં. જ્યારે સંગીત સમાપ્ત થયું ત્યારે સહુએ દુઃખિત ચિત્તે ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી વિચાર્યું, ' આટલા થોડા વખતમાં જ કેમ સમાપ્ત થઇ ગયું ? '

આંસુથી ભીંજાયલી આંખોએ અન્નપૂર્ણાએ તારાપદને પોતાના ખોળામાં બેસાડી હૃદય સરસો ચાંપવાનો વિચાર કર્યો. મોતીલાલે વિચાર્યું કે જો કોઇ પણ રીતે એ બાળકને પાસે રાખી શકાય તો પુત્રની ખોટ દૂર થાય. કેવળ ન્હાની બાળિકા ચારૂશશીનું અંતઃકરણ ઇર્ષ્યા અને દ્વેષથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયું.

ચારુશશી તેનાં પિતા માતાનું એકનું એક સંતાન હતી. માતા પિતાના સ્નેહની તે કેવળ એકલી જ અધિકારિણી હતી. તેની કલ્પનાઓ તથા દુરાગ્રહનો પાર નહોતો. ખાવું પહેરવું, કપડાં પહેરવાં, વેણી ગુંથવી વગેરે સર્વ કાર્યો સંબંધી તેના મત સ્વાધીન હોવા છતાં એ મતોની કાંઇ સ્થિરતા નહોતી. જે દિવસે કોઇ સ્થળે નિમંત્રણ હોય તે દિવસે સાજ સજ્જા સંબંધી તે કાંઇ હઠ લઇ બેસશે એવો તેની માતાના અંતરમાં ભય રહેતો હતો. જો કોઇ વખતે પહેલી જ વાર વેણી બરાબર ગુંથવામાં નહોતી આવતી તો પછી

ગમે એટલી મહેનત કરીને વેણી ગુંથવા છતાં ચારુનું મન શાન્ત થતું નહોતું અને તેની રડારોળ ચાલૂજ રહેતી. વળી જ્યારે તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન હોય ત્યારે કોઇ પણ વિષયમાં તે કાંઇ આપત્તિ દર્શાવતી નહિ. એવા પ્રસંગે તે પુષ્કળ પ્રેમ દર્શાવી માતાના કંઠમાં વળગી પડી, તેના મુખ ઉપર ચુંબન કરી તેને અસ્થિર બનાવી દેતી હતી. એ ન્હાની બાળિકા નહિ સમજાય એવું એક રહસ્ય હતી.

ચારુશશી તેના અકળ હૃદયના સકળ વેગનો પ્રયોગ કરી મનમાં ને મનમાં તારાપદને તીવ્ર દ્વેષથી મારવા લાગી. તેણે માતાપિતાને પણ સર્વ પ્રકારે અસ્થિર બનાવી દીધાં. ભોજન વખતે રીસ ચઢાવી પીરસેલી થાળીને હડસેલો મારી દૂર ફેંકી દેવા લાગી. ગમે એવી ઉત્તમ રસોઇ તેને અરૂચિકર લાગવા માંડી, દાસીને મારવા લાગી તથા સકળ વિષયો માટે વિના કારણ દોષ દેવા લાગી. તારાપદની વિદ્યાકળા તેનું તથા બીજાંઓનું મન જેમ જેમ વિશેષ ખુશી કરવા લાગી તેમ તેમ તેનો ક્રોધ વધી જવા લાગ્યો. તારાપંદમાં કોઇ પણ ગુણ હોવાનું તે સ્વીકારતી નહિ. ઉલટું તારાપદની વિદ્યાકળાની વિશેષ પ્રશંસા થવા લાગી એટલે ચારુનો અસંતોષ પણ વધી જવા લાગ્યો. તારાપદે જે દિવસે કુશ લવનું ગાન ગાયું તે દિવસે અન્નપૂર્ણાએ વિચાર્યું, 'સંગીતથી વનનાં પશુ સુદ્ધાં વશ થાય છે. આજે મ્હારી ચારુનું મન પણ પીગળ્યું હશે.' આમ વિચારી તેણે પુત્રીને પૂછ્યું, 'ચારુ' તારાપદનું ગાન તને કેવું લાગ્યું ?' કાંઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય ચારુએ ડોક ધુણાવી. એ ભાવનો જો ભાષામાં તરજુમો કરવામાં આવે તો એવો થાય કે, 'બિલ્કુલ સારું લાગ્યું નથી તથા કોઇ પણ વખને સારું લાગવાનું નથી !'

ચારુના મનમાં ઇર્ષ્યાનો ઉદય થયો છે સમજી તેની માતાએ ચારુના દેખતાં તારાપદ તરફ સ્નેહ દર્શાવવો માંડી વાળ્યો. સંધ્યાકાળ પછી ચારુ સવેળા જમીને સૂઇ જતી એટલે અન્નપૂર્ણા નૌકા-

ના ઓરડાના દ્વાર પાસે આવીને બેસતી તથા મોતીબાબુ તેમજ તારાપદ બ્હાર બેસતા. પછી અન્નપૂર્ણાના કહેવાથી તારાપદ ગાન ગાવાનો આરંભ કરતો. તેના ગાનથી જ્યારે નદીતીરનું વિશ્રામ લેતું ગ્રામ્યસૌન્દર્ય સંધ્યાના વિપુલ અંધકારમાં મુગ્ધ તથા નિ-સ્તબ્ધ થઇ રહેતું તેમજ અન્નપૂર્ણાનું કોમળ હૃદય સ્નેહ અને સૌન્દર્યના રસથી ઉભરાઇ જતું ત્યારે એકાએક ચારુ બિછાનામાંથી બ્હાર આવી ગુસ્સાથી કહેતી કે, “ બા ! આ બધી ગરબડ શા માટે કરો છો ? મ્હને ઉંઘ આવતી નથી.” માતા પિતા તેને એક-લીને ઉંઘાડી દઇ તારાપદને ઘેરી લઇ તેના સંગીતનો ઉપભોગ કરે એ ચારુને માટે અસહ્ય હતું. બન્ને કાળાં તેજસ્વી નેત્રોવાળી એ બા-લિકાની સ્વાભાવિક તીવ્રતાથી તારાપદને ઘણું કૌતુક લાગતું હતું. વાત કહી, ગાન સંભળાવી, તથા બંસી બજાવી તેણે એ બાળિકાને વશ કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેનો કોઇ પણ પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ ! કેવળ તારાપદ મધ્યાન્હે જ્યારે સરિતામાં સ્નાન કરવા ઉતરતો, પરિપૂર્ણ જળરાશીની અંદર ગૌરવર્ણના સુંદર શરીરથી વિવિધ રીતે તરતો જળદેવતાના જેવો દેખાતો ત્યારે ચારુનું કૌતૂહલ આકર્ષાયા સિવાય રહેતું નહિ. ચારુ એ વખતની અધીર ચિત્તે રાહ જોયા કરતી હતી; પરંતુ પોતાના અંતરનો આગ્રહ તે કોઇને જણાવા દેતી નહિ. તે એકાગ્ર મનથી રેશમનો ગલપટો ગુંથતાં ગુંથતાં વચ્ચે વચ્ચે જાણે કે તુચ્છભાવથી તારાપ-દની સંતરણલીલા જોઇ લેતી હતી.

(૪)

નન્દીગામ ક્યારે ચાલ્યું ગયું તેની કાંઇ ખબર તારાપદે લીધી નહિ. એ મ્હોટી નૌકા અત્યંત મૃદુગતિથી ક્વચિત્ સઢ ચઢાવી ક્વચિત્ હલેસાં મારી નદીની શાખા પ્રશાખાઓમાંથી ચાલી જવા લાગી. નૌકારોહીઓના દિવસો પણ સવળી નદી ઉપનદીઓની માફક શાન્તિમય, સૌન્દર્યમય વિચિત્રતાની અંદરથી સહેલાઇથી પસાર

થવા લાગ્યા. કોઇને કાંઇ ઉતાવળ નહોતી. મધ્યાન્હે સ્નાનાહાર કરવામાં ઘણો વિલંબ થઈ જતો તથા સંધ્યાકાળ થતાં ન થતાંમાં કોઇ એક ગામના ઘાટ પાસે ઝીમ ઝીમ અવાજની અંદર તારાઓની પ્રકાશમાં નૌકા લંગર નાખતી હતી.

આવી રીતે દશેક દિવસે નૌકા કાંઠાલિયા જઇ પહોંચી. જમીનદારના આગમનથી ઘેરથી પાલખી, ઘોડા વગેરેનો સમાગમ થયો. હાથમાં વાંસની લાકડીઓ લઇ સિપાહીઓ અને નોકરોએ પોતાના સુગંભીર અવાજોથી ગામના ઉત્કંઠિત કાગડાઓને ઘણા જ વાચાળ બનાવી દીધા.

આ સઘળા સમારોહમાં વખત વીતિ જતો હોવાથી તારાપદ ઝડપથી નૌકામાંથી ઉતરી પડી એક વખત આખા ગામમાં ફરી વળ્યો. કોઇને ભાઇ, કોઇને કાકા, કોઇને દાદા, કોઇને બ્હેન તથા કોઇને માશી કહીને બે ત્રણ કલાકમાં જ આખા ગામની સાથે તેણે સ્નેહસંબંધ બાંધી દીધો. કોઇ પણ સ્થળે પ્રકૃત બંધન નહિ હોવાથી એ બાળક આશ્ચર્યજનક ત્વરાથી અને સહેલાઇથી સહુની સાથે ઓળખાણુ કરી શકતો હતો.

તારાપદ હરેકની સાથે સમાન ભાવથી ભળી જવાનું જાણતો હોવાથી તે ઘણી સહેલાઇથી હરેકનું હૃદય હરી લેતો હતો. સઘળી સ્થિતિ તથા અવસ્થા તરફ તેને એક પ્રકારનો સાહજિક મોહ હતો. બાળકની પાસે તે સંપૂર્ણ સ્વાભાવિક બાળક હોવા છતાં તેનાથી શ્રેષ્ઠ અને સ્વતંત્ર હતો. વૃદ્ધની પાસે તે વૃદ્ધ જેવો હોવા છતાં બાળક હતો. ગોવાળીઆ સાથે ગોવાળીઓ હોવા છતાં બ્રાહ્મણુ હતો. સઘળાં માણસોનાં સકળ કાર્યોમાં તે હમ્મેશાંના મદદગારની માફક ભાગ લેતો હતો. મીઠાઇવાળાની દુકાને તે બેસીને વાત કરતો હોય અને એવામાં દુકાન સંભાળવાનું કહી મીઠાઇવાળો ઘરમાં જતો તો તારાપદ પંખો લઇ મીઠાઇ ઉપર બેસતી માખોને ઉડાવતો. તે મીઠાઇ બનાવવામાં ઉસ્તાદ હતો, વણકરનું કામ જાણતો હતો તથા કુંભારનો ચાક ચલાવતાં પણ તેને આવડતું હતું.

તારાપદે આખા ગામને વશ કરી લીધું; પરંતુ ગ્રામવાસિની કેવળ એક બાળિકાની ઇર્ષ્યા ઉપર તે જય મેળવી શક્યો નહિ. કોઇ પણ પ્રકારે તારાપદને ઘણે દૂર હાંકી કાઢવાની એ બાળિકા કામના કરતી હતી તથા એ વિષય જાણતો હોવાથી જ તારાપદ આ ગામમાં આટલા દિવસ સુધી બંધાઈ રહ્યો હોય એમ લાગતું હતું.

પરંતુ બાળિકાવસ્થામાં પણ સ્ત્રીજાતિના મનના રહસ્યને સમજવાનું કાર્ય કઠિન છે એ વિષયની ચારુશશીએ ખાત્રી કરી આપી.

એક બ્રાહ્મણ પુરોહિતની કન્યા સોનામણિ પાંચ વર્ષની ઉમ્મરે વિધવા થઇ હતી. એ ચારુની સમાન વયની સખી હતી. સોનામણિ પોતાનું શરીર સારું નહિ હોવાથી ઘેર પાછી ફરેલી પોતાની સખીને મળવા જઈ શકી નહોતી: આરામ થતાં તે જે દિવસે ચારુશશીને મળવા આવી તે દિવસે કાંઇ કારણ સિવાય બન્ને સખીનાં મન ઉંચાં થાય એવો બનાવ બન્યો.

ચારુશશીએ વાત ચાલૂ કરી દીધી હતી. તારાપદ નામક તેમને નવીન મળી આવેલા રત્નની હકીકત સખીને વિસ્તારથી કહી સખીના કૌતૂહલ અને વિસ્મયને સપ્તમમાં ચઢાવી દેવાનો ચારુએ વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ તેને જ્યારે એમ માલૂમ પડી આવ્યું કે, તારાપદ સોનામણિથી અપરિચિત રહ્યો નહોતો, તે સોનામણિની માતાને માશી કહી બોલાવતો હતો, માતાપુત્રી પાસે બેસી તેમને બંસી બજાવી સંભળાવતો હતો તથા સોનામણિના અનુરોધથી તેણે તેને પોતાના હાથે એક વાંસની બંસી બનાવી આપી હતી ત્યારે ચારુના અંતઃકરણમાં અસહ્ય વેદના થવા લાગી. તારાપદ વિશેષે કરીને જ પોતાનો છે, તે પોતાની છૂપી મિલકત છે, તેનો સામાન્ય આભાસ મેળવી તેના રૂપ ગુણથી મુગ્ધ થઇ લોકો ચારુશશી વગેરેને ધન્યવાદ આપે એવી જ તેની ઇચ્છા હતી. એ દૈવની કૃપાથી મળી આવેલો દુર્લભ બ્રાહ્મણ બાળક સોનામણિ સાથે

શા માટે હળીમળી ગયો ? જો પોતે તેને પ્રયત્ન કરીને કાંઠાલિયા ન લઇ આવ્યાં હોત તો સોનામણિ તેનું ક્યાંથી દર્શન કરત ?, આવા વિચારોથી ચારુનું સર્વાંગ સળગી ઉઠ્યું.

જે તારાપદને ચારુ ઇર્ષ્યાનાં બાણુથી વીંધી નાખવાના પ્રયત્ન કરતી હતી તે તારાપદ ઉપર પોતાનો એકલીનો અધિકાર નહોતો એમ જાણી તેને પ્રબળ ઉદ્વેગ કેમ થયો ? એ સમજવાની શક્તિ કોનામાં છે !

તે દિવસે બીજા એક સામાન્ય કારણને લીધે સોનામણિ સાથે ચારુએ કટ્ટી કરી નાખી. પછી તેણે તારાપદના ઓરડામાં જઇ તેની બંસીને બ્હાર કાઢી નિર્દયતાથી ભાંગી નાખવા માંડી.

ચારુ પ્રચંડ આવેગથી એ બંસીનો નાશ કરતી હતી એવામાં તારાપદે એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. બાળિકાની પ્રલયમૂર્ત્તિ જોઇ તે વિસ્મિત બની ગયો. તેણે કહ્યું:-"ચારુ! મ્હારી બંસી શા માટે ભાંગી નાખે છે ?"

ચારુએ લાલચોળ નેત્રો અને લાલચોળ મુખથી કહ્યું:-"હું જે કરું છું તે સારું જ કરું છું." આમ કહી પુનઃ બે ચાર વખત વિદીર્ણ બંસી ઉપર પદાઘાત કરી ભરાઇ આવેલા કંઠેથી રડતી રડતી તે એ ઓરડાની બ્હાર ચાલી ગઇ. તારાપદે બંસી ઉંચકી જોઇ તો તે નકામી થઇ ગઇ હતી. વિના કારણ પોતાની પુરાતન નિરપરાધ બંસીની આવી આકસ્મિક દુર્દશા જોઇ તે પોતાના હાસ્યને રોકી શક્યો નહિ. ચારુશશી હરેક દિવસે તેને માટે ઘણા કૌતૂહલનો વિષય બની ગઇ.

તારાપદ માટે કૌતૂહલનું બીજું પણ એક ક્ષેત્ર હતું. મોતીલાલ બાબુની લાયબ્રેરીમાં ઇંગ્રેજી છબીઓની ચોપડીઓ હતી. બ્હારના સંસાર સાથે તારાપદનો જોઇતો પરિચય થયો હતો; પરંતુ એ છબીઓના જગતમાં તે કોઇ પણ પ્રકારે સારી રીતે પ્રવેશ કરી શકતો નહોતો. કેવળ કલ્પનાથી તેને સંતોષ થતો નહોતો.

છબીઓની ચોપડીઓ તરફ તારાપદનો આવો મોહ જોઇ એક દિવસે મોતીલાલ બાબુએ તેને કહ્યું–" તું ઇંગ્રેજી શીખીશ કે ? જો શીખે તો પછી આ સઘળી છબીઓનું રહસ્ય સમજી શકે."

તત્કાળ તારાપદે ઉત્તર આપ્યો :–"શીખીશ"

મોતીલાલ બાબુએ અત્યંત પ્રસન્ન થઇ ગામની હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર રામરતન બાબુને હમ્મેશાં સંધ્યાકાળે તારાપદને ઇંગ્રેજી શિક્ષણ આપવા માટે નિયુકત કર્યા.

(૫)

તારાપદ પોતાની પ્રખર સ્મરણશકિત અને પુષ્કળ ધ્યાનથી ઇંગ્રેજી અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. તે જાણે કે એક નવીન દુર્ગમ રાજ્યની અંદર ભ્રમણ કરવા નીકળી પડયો. પુરાતન સંસારની સાથે તેણે બિલ્કુલ સંબંધ રાખ્યો નહિ. પાડોશના લોકો હવે તેને જોઇ શકતા નહિ. સંધ્યા થતાં પૂર્વે તે જ્યારે નિર્જન નદીતીર ઉપર ઝડપથી ફરતાં ફરતાં અભ્યાસ મુખસ્થ કરતો હતો ત્યારે તેનો ઉપાસક બાળકસંપ્રદાય દૂરથી ભકિત અને માનપૂર્વક તેને જોઇ રહેતો. તેના અભ્યાસમાં વ્યાઘાત કરવાનું સાહસ કોઇ કરી શકતું નહિ.

આજકાલ ચારુ પણ તેને વિશેષ વખત માટે જોઇ શકતી નહિ. પહેલાં તારાપદ અંતઃપુરમાં જઇને અન્નપૂર્ણાની દૃષ્ટિ આગળ બેસી ભોજન કરતો હતો; પરંતુ તેમ કરતાં કોઇ કોઇ વખત વિલંબ થઇ જતો હોવાથી તારાપદે મોતીલાલ બાબુને પ્રાર્થના કરી પોતે બ્હાર ભોજન કરી શકે એવો બંદોબસ્ત કરી લીધો. એ પ્રકારથી દુઃખી થઇને અન્નપૂર્ણાએ આપત્તિ [illegible] હતી; પરંતુ બાળકનો અભ્યાસનો ઉત્સાહ જોઇ અત્યંત સંતુષ્ટ થઇ મોતીલાલે આ નવીન વ્યવસ્થાને સંમતિ આપી હતી.

એવામાં ચારુશશી પણ એકાએક ઇંગ્રેજી શીખવાની હઠ લઇ બેઠી. તેનાં માત પિતાએ પોતાની આ કલ્પનામયી કન્યાની વાતને પ્રથમ તો પરિહાસનો વિષય સમજી સ્નેહમિશ્રિત હાસ્ય કર્યું; પરંતુ કન્યાના

આ પ્રસ્તાવના પરિહાસનો અંશ પુષ્કળ અશ્રુધારાથી ધોવાઇ ગયો. અંતે એ સ્નેહદુર્બળ નિરુપાય વડિલોએ ગંભીર ભાવથી બાળિકાના પ્રસ્તાવને સ્વીકાર્યો. ચારુ તારાપદની સાથે બેસી માસ્તર પાસે અભ્યાસ કરવા લાગી.

પરંતુ અભ્યાસ કરવો એ અસ્થિર ચિત્તવાળી બાળિકાના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતું. તે પોતે કાંઈ શીખી નહિ. તે કેવળ તારાપદના અભ્યાસમાં હરકત કરવા લાગી. અભ્યાસમાં તે પાછળ પડી જતી; છતાં કોઇ પણ રીતે તારાપદની પાછળ રહેવાને તે રાજી નહોતી. બાળિકાને મૂકી તારાપદ નવીન શિક્ષણ મેળવવા જતો એટલે તે ઘણો ગુસ્સો કરતી અને રડારોળ કરવાને પણ ચુકતી નહિ. તારાપદ જુની ચોપડી પૂરી કરી નવી ચોપડી ખરીદતો એટલે ચારુ માટે નવી ચોપડી ખરીદવી પડતી. અવકાશના વખતે તારાપદ પોતાના ઓરડામાં બેસી એકાગ્રચિત્તથી અભ્યાસ કરતો હતો તે પણ આ બાળિકા સહન કરી શકતી નહોતી. છુપી રીતે તે તે તેની નોટમાં શાહી ઢોળતી, કલમ ચોરી જતી તેમજ અભ્યાસ કરવાના પાઠને ચોપડીમાંથી ફાડી નાખતી હતી. તારાપદ એ બાળિકાના ઘણા જુલ્મને સહન કરી કૌતુક પામતો હતો તથા એ જુલ્મ અસહ્ય થતાં બાળિકાને તે કોઇ પણ રીતે શાન્ત કરી શકતો નહિ.

દૈવયોગે એક ઉપાય જડી આવ્યો. એક દિવસે પુષ્કળ વિરક્ત થઇ તારાપદ શાહીથી લુપ્ત થયેલા લખાણની ચોપડી ફાડી નાખી ચિંતાતુર ગંભીર મુખે બેઠો હતો. ચારુ દ્વાર પાસે ઉભી રહી માર ખાવાનો વિચાર કરતી હતી; પરંતુ તેની આશા પૂર્ણ થઇ નહિ. તારાપદ કાંઇ બોલ્યા સિવાય ચુપ બેસી રહ્યો. બાળિકા ઓરડાની અંદર રોષભાવ ધારણ કરી ફરવા લાગી.

તે તારાપદની નજીક આવી. જો તારાપદે ધાર્યું હોત તો તેના બરડા ઉપર એક મુક્કી મારી શકત; પરંતુ તે મુક્કી નહિ મારતાં

ગંભીરતાથી બેસી રહ્યો. બાળિકા મુશ્કેલીમાં પડી. ક્ષમા કેવી રીતે માગવી તેનો અભ્યાસ તેણે કદાપિ કર્યો નહોતો; પરંતુ પશ્ચાત્તાપ કરતું તેનું ક્ષુદ્ર હૃદય સહાધ્યયીની ક્ષમા મેળવવા માટે અત્યંત વ્યાકુળ બની ગયું હતું. અંતે બીજો કોઈ ઉપાય નહિ સૂઝવાથી ફાટી ગયેલી નોટનો એક ટુકડો લઇ તારાપદની નજીક બેસી મ્હોટા મ્હોટા અક્ષરોએ તેણે લખ્યું, ' હું હવે કદાપિ ચોપડીમાં શાહી ઢોળીશ નહિ. ' આટલું લખી એ લખાણ તરફ તારાપદનું ધ્યાન ખેંચવા માટે ચારુ અનેક પ્રકારની ચંચળતા દર્શાવવા લાગી ! આવું જોઇ તારાપદ હસવું રોકી શક્યો નહિ—હસી પડ્યો. બાળિકા શર્મથી તથા ક્રોધથી ઉન્મત્ત બની જઈ એ ઓરડામાંથી ત્વરિત ગતિથી બ્હાર ચાલી ગઇ. જે કાગળના ટુકડા ઉપર તેણે પોતાના હાથે દીનતા દર્શાવી હતી, તે કાગળનો અનંત કાળ અને અનંત જગતમાંથી સર્વાંશે નાશ કરવાને તેનું હૃદય અધીર બની ગયું. તેના શોકનો પાર રહ્યો નહિ.

બીજી તરફથી સંકુચિત ચિત્તવાળી સોનામણિ એક બે વખત અભ્યાસગૃહની બ્હાર આંટા મારી ડોકિયું કરી ગઈ હતી. સખી ચારુશશીની સાથે સર્વ વિષયોમાં તેનું ઘણું બંધુત્વ હતું; પરંતુ તારાપદ સંબંધી ચારુને તે અત્યંત ભય અને સંદેહસહિત જોતી હતી. ચારુ જે વખતે અંતઃપુરમાં હોય એ વખત પસંદ કરી સોનામણિ તારાપદના દ્વાર પાસે આવી ઉભી રહેતી. તારાપદ ચોપડીમાંથી ઉંચું જોઇ કહેતો, " કેમ સોના, શી ખબર છે ? માશીને કેમ છે ! "

સોનામણિ કહેતી, " તમે ઘણા દિવસથી આવેલા નહિ હોવાથી બાએ તમને બોલાવ્યા છે. બાની બિમારીમાં તમે તેને જોવા નહિ આવો કે ? "

આવા સમયે એકાએક ચારુ આવી હાજર થતી ! સોનામણિ હાંફળી ફાંફળી બની જતી. તે જાણે કે છૂપી રીતે સખીની સં-

પત્તિની ચોરી કરવાને કેમ આવી ન હોય ? ચારુ કંઠસ્વરને સપ્ત-મમાં ચઢાવી આંખ મ્હોં ફેરવી કહેતી, “ કેમ સોના ! અભ્યાસને વખતે તું હરકત કરવા કેમ આવી છે ? હમણાં જ હું બાપાને જઇને કહી દઇશ. ” આવા સમયે જાણે કે તે પોતે તારાપદની દેખરેખ રાખનાર પ્રૌઢા કેમ ન હોય, તથા તારાપદના અભ્યાસમાં સહજ પણ વ્યાઘાત ન થાય એવો ભાવ તે દર્શાવતી; પરંતુ તે પોતે આવા કવખતે તારાપદના અભ્યાસક્રમમાં શા અભિપ્રાયથી ઉપસ્થિત થતી હતી એ વાત અંતર્યામીથી ગુપ્ત નહોતી તથા એ વાત તારાપદ પણ જાણતો હતો. બીચારી સોનામણિ પુષ્કળ ભયભીત બની તત્કાળ એક મ્હોટો અસત્ય ઉત્તર ઉત્પન્ન કરતી હતી; પછી ચારુ જ્યારે તિરસ્કાર ભાવથી તેને જૂઠી કરીને સંબો-ધતી ત્યારે તે લજ્જિત અને પરાજિત થઇ દુઃખિત ચિત્તે ચાલી જતી હતી. દયાર્દ્ર તારાપદ તેને બોલાવી કહેતો, “ સોના, આજે સંધ્યાકાળે હું તારે ઘેર આવીશ. ” ચારુ નાગણની માફક ગર્જી ઉઠી કહેતી, “ જવાનું નથી, અભ્યાસ નથી કરવો કે ? આ વાત હું માસ્તર મહાશયને કહી દઇશ. ” ચારૂના આ શાસનથી ભય નહિ પામતાં તારાપદ એક બે દિવસે સંધ્યાકાળે સોનામણિને ઘેર ગયો હતો. ત્રીજી અને ચોથી વખતે ચારુએ પોતાના શાસનને નમ્ર નહિ રાખતાં કઠિન બનાવ્યું. તારાપદનો બ્હાર જવાનો વખત થયો એટલે ધીમે પગલે આવી ચારુએ ઘરની કુંચીઓના જુમખામાં-ની એક કુંચીથી તારાપદનું બારણું બંધ કરી દીધું. સંધ્યાકાળ વીતિ જતાં સૂધી તારાપદને કેદી હાલતમાં રહેવું પડયું. રાત્રે ભોજન કરવાને વખતે ચારુએ દ્વાર ઉઘાડયું. તારાપદે ગુસ્સે ભરાઇ કાંઇ વાત કરી નહિ તથા ખાધા સિવાય તે ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો એટલે પશ્ચાત્તાપથી વ્યાકુળ બનેલી ચારુ હાથ જોડી વારંવાર કરગરીને કહેવા લાગી:—“ હું તમારે પગે પડું છું; હવેથી આવું કામ કદાપિ નહિ કરું. તમે જ્યાં જવું હોય ત્યાં ખાઇને જાઓ ! ”

આટલું કરગરવા છતાં તારાપદે જ્યારે ચારુનું કહેલું માન્યું નહિ ત્યારે તે અધીર બની રડવા લાગી. તારાપદ સંકટમાં પડી પાછો ફરી જમવા બેઠો.

તારાપદની સાથે સદ્વ્યવહાર કરવાની ચારુએ ઘણી વખત એકાન્તમાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; પરંતુ સોનામણિ વગેરે બીજાં પાંચ છ માણસો વચ્ચે આવી પડતાં એટલે ચારુનો મિજાજ ફરી જતો હતો; તે કોઇ પણ પ્રકારે આત્મસંવરણ કરી શકતી નહોતી. કેટલાક દિવસ સુધી તે જ્યારે ઉપરાઉપરી સદ્વર્તન ચલાવતી ત્યારે એક પ્રકારના ઉત્કટ આકસ્મિક વિપ્લવ માટે તારાપદ સાવધાનતાથી તૈયાર રહેતો હતો. એકાએક એ હુમલો ક્યારે કયી દિશાએથી આવશે એ કહી શકાતું નહિ. એ હુમલા પછી પ્રચંડ તોફાન, તોફાન પછી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ અને ત્યાર પછી પ્રસન્ન સ્નિગ્ધ શાન્તિ નિર્માણ થયેલી હતી

(૬)

આવી રીતે લગભગ બે વર્ષ પસાર થઇ ગયાં. આટલા લાંબા વખત માટે પહેલાં તારાપદ કોઇ પણ સ્થળે કોઇની પણ પાસે બંધાઇ રહ્યો નહોતો. અભ્યાસની અંદરના એક આકર્ષણથી તેનું મન ખેંચાઇ રહ્યું હોય એમ લાગતું હતું; ઉમ્મરના વધવા સાથે તેના સ્વભાવમાં ફર્ક પડતો હોય એમ લાગતું હતું. જાણે કે સ્થાયી થઇ બેસી સંસારનાં સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા તેના અંતરમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી. તેની સહાધ્યયી બાળિકાના હમેશાં જોવામાં આવતા ચંચળ કુસુમના સૌન્દર્યે અજાણતાં તેના હૃદય ઉપર બંધનનોવિસ્તાર કરવા માંડ્યો હતો.

બીજી તરફથી ચારુની ઉમ્મર લગભગ અગીયાર વર્ષની થઇ હતી. મોતીબાબુએ કન્યા માટે પાત્ર શોધી કાઢવાની તૈયારી કરી. કન્યાનો વિવાહકાળ ઉપસ્થિત થયેલો હોવાથી મોતીબાબુએ તેને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવાનું બંધ કર્યું તથા તેને બહાર જવા આવ-

વાનો નિષેધ કર્યો. આવા આકસ્મિક અવરોધથી ચારુએ ઘરની અંદર ઘણું ગંભીર આંદોલન ઉપસ્થિત કર્યું.

એક દિવસે અન્નપૂર્ણાએ મોતીબાબુને બોલાવી કહ્યું:—" તમે પાત્ર શોધી કાઢવાની ખટપટ શા માટે કરો છો? તારાપદ ઘણો સારો છોકરો છે. વળી તેણે ચારુને પસંદ કરી હોય એમ લાગે છે. "

આ વાત સાંભળી મોતીબાબુએ ઘણું આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું. તેમણે કહ્યું:—" એ કામ કદાપિ કરી શકાય કે? તારાપદના કુળને કોઇ જાણતું નથી. મ્હારી એકની એક કન્યાને હું સારે ઘેર આપવા ઇચ્છું છું."

એક દિવસે રાયડાંગાના બાબુઓને ઘેરથી બે ત્રણ માણસો કન્યા જોવા આવ્યા. ચારુને વસ્ત્રાલંકારોથી વિભુષિતા કરી બેઠક-ખાનામાં મોકલવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો; પરંતુ તે શયન-ગૃહનાં દ્વાર બંધ કરી અંદર બેસી રહી—કોઇ પણ રીતે બ્હાર નીકળી નહિ. અંતે મોતીબાબુને રાયડાંગાના માણસો પાસે અસત્ય વચન ઉચ્ચારવાં પડયાં. તેમણે કહ્યું:—" અમારી ચારુશશીની તબિ-યત એકાએક બગડી છે. આજે તેને બ્હાર લાવી શકાય તેમ નથી. " જોવા આવેલા માણસોએ વિચાર્યું, " કન્યામાં કાંઈ ખોડખાંપણ હશે તેથી જ આવી ચતુરાઇનો આશ્રય સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. "

હવે મોતીબાબુ વિચારવા લાગ્યા:—" તારાપદ સર્વ પ્રકારે યોગ્ય પાત્ર છે. વળી હું એને મ્હારા ઘરમાં જ રાખી શકીશ. મ્હારે મ્હારી એકની એક કન્યાને પારકે ઘેર નહિ મોકલવી પડે. " વળી પોતાની કલ્પનામયી સ્વેચ્છાચારી સ્વતંત્ર સ્વભાવની કન્યા-ના અત્યાચારોને યાદ કરી તેમણે એમ પણ વિચાર્યું કે, " મા-બાપની સ્નેહપૂર્ણ નજર આગળ એના અત્યાચારો અને વર્તન ગમે એટલું ક્ષમાપાત્ર લાગતું હોવા છતાં શ્વસુરપક્ષમાં કોઇ એવું સહન કરી શકે તેમ નથી. "

પછી પતિ પત્નીએ ઘણો વિચાર કરીને તારાપદનું કુળ વગેરે હકીકત જાણવા માટે માણસ રવાના કર્યો. ત્યાંથી એવી ખબર આવી કે, વંશ ઉત્તમ પરંતુ દરિદ્ર છે. મોતીબાબુએ તારાપદની માતા અને વડિલ ભાઈ તરફ પોતાની ઇચ્છા જણાવી. આનંદથી અધીર બની જઇ સંમતિ આપવામાં તેમણે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કર્યો.

કાંઠાલિયાના મોતીબાબુ અને અન્નપૂર્ણા વિવાહનો દિવસ અને મુહૂર્તની આલોચના કરવા લાગ્યાં. કોઇ પણ પ્રકારને છેવટ સુધી ગુપ્ત રાખવાનો મોતીબાબુનો સ્વભાવ હોઇ તેમણે આ વિષયને પણ ગુપ્ત રાખ્યો.

ચારુશશીને કાબૂમાં રાખી શકાઇ નહિ. વચ્ચે વચ્ચે તે તારાપદના અભ્યાસગૃહમાં જઇ તેના અભ્યાસની એકાન્ત શાન્તિને એકાએક દૂર કરી નાખતી હતી તેથી આજકાલ એ નિર્લિપ્ત મુક્ત સ્વભાવના બ્રાહ્મણ બાળકના ચિત્તમાં વચ્ચે વચ્ચે ક્ષણ કાળ માટે વિજળીના ચમકારા જેવી એક પ્રકારની અપૂર્વ ચંચળતા પ્રવેશ કરતી હતી. કોઈ કોઇ દિવસે અભ્યાસનો ત્યાગ કરી તારાપદ મોતીબાબુની લાયબ્રેરીમાં જઇ છબીની ચોપડીનાં પૃષ્ઠો ઉલટાવતો હતો. એ છબીઓના મિશ્રણથી જે કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થતી તે પ્રથમના કરતાં ઘણી સ્વતંત્ર તથા વિશેષ રંગીન હતી. ચારનું અદ્‌ભુત આચરણ જોઇ તે હવે પ્રથમની માફક તેનો પરિહાસ કરી શકતો નહોતો. ચારુ જુલ્મ ગુજારતી તો તેને મારવાનો વિચાર મનમાં આવતો નહોતો. પોતાનું આ નહિ સમજી શકાય એવું પરિવર્ત્તન તેને પોતાને એક નવીન સ્વપ્ન જેવું દેખાવા લાગ્યું.

શ્રાવણ માસનો એક શુભ દિવસ વિવાહ માટે નક્કી કરી મોતીબાબુએ તારાપદની માતા અને ભાઇ બ્હેનોને તેડાવવાની ગોઠવણ કરી; પરંતુ એ કાર્ય તેમણે તારાપદથી ગુપ્ત રાખ્યું. આલશબાબુનો

બંદોબસ્ત કરી રાખવાની તેમણે કલકત્તાના પોતાના કારભારીને સૂચના કરી જરૂરી વસ્તુઓની યાદી પણ મોકલી આપી.

આકાશમાં નવીન વર્ષાનાં વાદળો દોડવા લાગ્યાં. ગામની નદી અત્યાર સુધીમાં લગભગ સુકાઈ ગઈ હતી; વચ્ચે વચ્ચે કોઇ કોઈ ઠેકાણે નીચાણવાળી જમીનમાં મલિન પાણી ભરાઇ રહેલું જોવામાં આવતું હતું. સુકાઇ ગયેલા નદીમાર્ગમાં ગાડાં જવાનો ચીલો પડેલો હતો. એવામાં એક દિવસે પિતાને ઘેર પાછી ફરેલી પાર્વતની માફક કોઈ સ્થળેથી જળધારા કલ કલ હાસ્યસહ ગામના શૂન્ય વક્ષ ઉપર આવી પહોંચી—દિગંબર બાળક બાળિકાઓ તીર ઉપર આવી ઉચ્ચ સ્વરે નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. અતૃપ્ત આનંદથી વારંવાર જળમાં કૂદકા મારી તેઓ નદીને જાણે કે આલિંગન કરી પકડવા લાગ્યાં. ઝુંપડીમાં રહેતી સ્ત્રીઓ તેમની પરિચિત પ્રિય સહચરીને જોવા માટે બ્હાર નીકળી-શુષ્ક નિર્જીવ ગામની અંદર કોઇ સ્થળેથી એક પ્રબળ વિપુલ પ્રાણપ્રવાહે આવી જાણે કે પ્રવેશ કર્યો. દેશ વિદેશમાંથી માલ ભરી ન્હાની મ્હોટી નૌકાઓ આવવા લાગી. સરિતાના ઘાટ સંધ્યાકાળે વિદેશી માછીઓના સંગીતધ્વનિથી ગુંજી રહેવા લાગ્યા. બન્ને તીર ઉપરની ગામરૂપી કન્યાઓ પોતાનું આખું વર્ષ પોતાના એકાન્ત ખુણામાં સંસાર લઇ પસાર કરે છે. વર્ષા સમયે બ્હારની બૃહત્ પૃથ્વી વિચિત્ર દ્રવ્યસામગ્રી લઇ ગેરૂઆ રંગના જળ-રથમાં ચઢી એ ગ્રામ્ય કન્યાઓની ખબર લેવા આવે છે; એ વખતે જગતની સાથેના સ્નેહસંબંધના ગર્વથી થોડા દિવસ માટે તેમની ક્ષુદ્રતા ધોવાઇ જાય છે, સઘળું સચળ, જાગ્રત અને સજીવન બની જાય છે તથા મૌન ધારણ કરી રહેલા નિસ્તબ્ધ દેશમાં ઘણે દૂર આવેલા રાજ્યના ગંભીર અવાજ આવી ચારે તરફના આકાશને આંદોલિત બનાવી દે છે.

આ વખતે કુડુલકાટા ગામમાં રથયાત્રાનો એક વિખ્યાત મેળો થવાનો હતો. ચાંદનીથી પ્રકાશી રહેલા સંધ્યાકાળે તારાપદ ઘાટ ઉપર ગયો તો કોઈ નાકામાં તેણે અભિનય મંડળીને, કોઇમાં

રામલીલા મંડળીને, કોઇમાં વેચવાના માલ સાથે વેપારીને મેળા તરફ જતા જોયા. કોઇ મંડળમાં સંગીત ચાલતું હતું, કોઈ મંડળમાં હાસ્યાલાપ ચાલતો હતો, કોઇ મંડળમાં નૃત્ય સાથે ગીત ચાલતું હતું. એ સઘળા ભિન્ન ભિન્ન ધ્વનિથી આકાશ જાણે કે વિદીર્ણ થતું હતું. ઉત્તેજનાનો પાર નહોતો. જોત જોતાંમાં પૂર્વ દિશામાંથી મેઘરાશીએ કાળો શઢ ખેંચી આકાશના ઘણાખરા ભાગને ઢાંકી દીધો. ચંદ્ર મેઘ નીચે છુપાઇ ગયો. પૂર્વનો વાયુ પુષ્કળ વેગથી વહેવા લાગ્યો. મેઘની પાછળ મેઘ દોડવા લાગ્યા. નદીતીર ઉપરની વનશ્રેણિ જાણે કે અંધકારમાં છુપાઈ ગઇ. મેઘગર્જના થવા લાગી. રાત્રિનો ઝીમ ઝીમ અવાજ જાણે કે એ અંધકારને ભેદવા લાગ્યો. આજે જાણે કે સમસ્ત જગતની રથયાત્રા હતી. ચક્ર ફરતાં હતાં, ધ્વજાઓ ફરકતી હતી, પૃથ્વી કંપતી હતી, મેઘની ગર્જના થતી હતી, વાયુ વિહરતો હતો, નદી વહેતી હતી, નૌકાઓ ચાલી જતી હતી, સંગીત ચાલતુ હતું. જોત જોતાંમાં મહા ગંભીર અવાજથી મેઘ ગુરકવા લાગ્યો. આકાશને ચીરી વિજળી ચમકવા લાગી. અંધકારમાંથી મુષળધારાથી વરસતી વૃષ્ટિની ગંધ આવવા લાગી. કેવળ નદીને એક તીરે એક બાજુએ કાંઠાલિયા ગામ પોતાની કુટીરનું દ્વાર બંધ કરી, દીપક બુઝાવી ચુપકીદીથી ઊંઘવા લાગ્યું.

બીજે દિવસે તારાપદની માતા અને ભાઈ બ્હેનો કાંઠાલિયાની નદીના ઘાટ ઉપર ઉતર્યાં. કલકત્તાથી વિવિધ સામગ્રી ભરેલી ત્રણ મ્હોટી નૌકાઓએ આવી ઘાટ ઉપર લંગર નાંખ્યાં; પરંતુ તે દિવસે તારાપદ કોઇની નજરે પડ્યો નહિ. સ્નેહ, પ્રેમ અને બંધુત્વનું કપટ-બંધન ચોતરફથી પોતાને સર્વાંશે ઘેરી લે તે પહેલાં જ આખા ગામનું હૃદય ચોરી લઇ, વાદળાંઓથી અંધકારમયી બનેલી વર્ષાઋતુની રાત્રે એ બ્રાહ્મણ બાળક આસક્તિ વગરની ઉદાસીન જનની વિશ્વ-પૃથ્વીની પાસે ચાલ્યો ગયો હતો.

અધ્યાપક

(૧)

કૉલેજમાં મ્હારી સાથે ભણતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર મ્હારો વિશેષ પ્રભાવ હતો. સહુ મ્હને હરેક વિષયનો જ્ઞાતા સમજતા હતા. એમ સમજવાનું કારણ ગમે તે હો પરંતુ સકળ વિષય સંબંધી હું મ્હારો મત દર્શાવી શકતો હતો. ઘણા ખરા માણસો ભાર દઇને હા અગર ના કહી શકતા નથી; પણ હું એ સારી રીતે કહી શકતો હતો.

મતામત આપવા ઉપરાંત હું પોતે લેખો લખતો હતો, ભાષણો આપતો હતો, કવિતાઓ બનાવતો હતો, સમાલોચના કરતો હતો તથા સર્વ પ્રકારમાં હું મ્હારા સહપાઠીઓની ઇર્ષ્યા તથા શ્રદ્ધાનું પાત્ર બની ગયો હતો.

કૉલેજમાં છેવટ સૂધી મ્હારા મહિમાનું મહત્વ રાખી હું બ્હાર આવી શક્યો; પરંતુ એવામાં મ્હારા ખ્યાતિસ્થાનનો શનિ એક નવીન અધ્યાપકની મૂર્ત્તિ ધારણ કરી કૉલેજમાં ઉદિત થયો.

અમારા એ વખતના એ નવીન અધ્યાપક એક સુવિખ્યાત માણસ હોવાથી મ્હારા આ જીવનવૃત્તાંતમાં હું તેમનું નામ ગુપ્ત રાખું તો તેથી તેમના ઉજ્વળ નામને કંઇ નુકસાન થાય તેમ નથી. મ્હારા તરફના તેમના વર્તનને ધ્યાનમાં રાખી હું તેમને આ ઇતિહાસમાં વામાચરણ નામથી ઓળખાવીશ.

એમની ઉમ્મર મ્હારાથી કાંઇ વિશેષ મ્હોટી નહોતી. થોડા દિવસ થયાં એમ, એ,ની પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં પસાર થઇ ટોની સાહેબની વિશેષ પ્રશંસા મેળવી તેઓ બ્હાર આવ્યા હતા; પરંતુ તેઓ બ્રાહ્મ હોવાથી સહુથી દૂર અને સ્વતંત્ર હોય એમ લાગતું હતું. તેઓ સમકાલીન સમવયસ્ક હોય એમ લાગતું નહોતું. અમારુ નવીન હિંદુઓનું મંડળ પરસ્પરમાં તેમને બ્રહ્મદૈત્ય કહી બોલાવતું હતું.

અમારી એક તર્કસભા હતી. હું જ એ સભાનો વિક્રમાદિત્ય તથા નવરત્ન હતો. અમે છત્રીસ સભ્યમાંથી પાંત્રીસને ગણનામાંથી બાદ કરતાં જે એ એક સભ્ય રહેતો હતો તેની યોગ્યતા સંબંધી મ્હારી જેવી ધારણા હતી તેવી જ ધારણા એ એક માટે પાંત્રીસ સભ્યોની હતી.

એ સભાના વાર્ષિક અધિવેશન માટે મ્હેં કાર્લાઇલની સમાલોચના કરી એક ઓજસ્વી લેખ તૈયાર કર્યો હતો. એ લેખના અસાધારણત્વથી સઘળા શ્રોતા ચમકી ઉઠશે એવો મ્હને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. મ્હેં એ લેખમાં કાર્લાઇલની આરંભથી અંત સુધી નિંદા કરેલી હોવાથી મ્હારો વિશ્વાસ અસંભવ નહોતો.

એ અધિવેશનાના પ્રમુખ વામાચરણ બાબુ હતા. લેખ વંચાઇ રહ્યા પછી મ્હારા સહાધ્યયી ભક્તો મ્હારા મતની અસીમ સાહસિકતા તથા ઇંગ્રેજી ભાષાની વિશુદ્ધ તેજસ્વિતાથી મુગ્ધ તેમજ ચુપ બની ગયા. કોઇને કાંઇ બોલવું નથી એમ સાંભળી વામાચરણ બાબુએ ઉઠી શાન્ત ગંભીરસ્વરથી એવું સમજાવી દીધું કે, સુવિખ્યાત અમેરિકન લેખક લાવેલ સાહેબના લેખમાંથી મ્હારા લેખનો જે ભાગ ચોરી કરેલો હતો તે ઘણો ચમત્કારિક હતો તથા જે ભાગ મ્હેં પોતે લખ્યો હતો તે જો તદ્દન કાઢી નાખ્યો હોત તો સારું થાત.

લાવેલની સાથે મ્હારા મતનું જ નહિ પરંતુ ભાષાનું સુદ્ધાં અવિકળ ઐક્ય જોવામાં આવે છે એવું જો તેમણે કહ્યું હોત તો તેમનું કહેવું ખરું ગણાત અને અપ્રિય ન લાગત.

આ બનાવ બની ગયા પછી; સહાધ્યયીઓનો મ્હારા તરફ જે અખંડ વિશ્વાસ હતો તેમાં એક ખંડરેખા પડી. કેવળ મ્હારા હમ્મેશાંના અનુરક્ત ભક્તશ્રેષ્ઠ અમૂલ્યચરણના હૃદયમાં બિલકુલ વિકાર ઉપજ્યો નહિ. તે મ્હને વારંવાર કહેવા લાગ્યો કે, ' તં-

મારું વિદ્યાપતિ નાટક એક વખત એ બ્રહ્મદૈત્યને વાંચી સંભળાવો. પછી હું જોઉં કે, એ સંબંધી નિન્દાખોર શું કહે છે ?'

રાજા શિવસિંહની મહિષી લક્ષ્મીદેવીને કવિ વિદ્યાપતિ ચ્હાતા હતા તથા તેને જોયા સિવાય તેઓ કવિતા લખી શકતા નહોતા. આ વસ્તુને અવલંબીને મ્હેં એક પરમ શોકાવહ ઉચ્ચ વર્ગનું પદ્ય નાટક રચ્યું હતું. મ્હારા શ્રોતાઓમાંથી જેઓ પુરાતત્વની મર્યાદાનું લંઘન કરવા ઇચ્છતા નહોતા તેઓ કહેતા કે, 'ઇતિહાસમાં એવો બનાવ બન્યો નથી.' હું તેમને કહેતો હતો કે, 'એ ઇતિહાસનું દુર્ભાગ્ય છે ! જો એવો બનાવ બન્યો હોત તો ઇતિહાસ વિશેષ સરસ અને સત્ય થાત.'

નાટક ઉચ્ચ વર્ગનું હતું એ વાત હું કહી ચુકયો છું. અમૂલ્ય એને સર્વોચ્ચ શ્રેણીનું નાટક કહેતો હતો. હું મ્હને પોતાને જેટલો ધારતો હતો તે કરતાં એ મ્હને વિશેષ ધારતો હતો. મ્હારું કયું એક વિરાટ રૂપ તેના ચિત્તમાં અંકિત થઇ ગયું હતું તેનો હું પોતે પણ કાંઇ નિશ્ચય કરી શકતો નહોતો.

વામાચરણ બાબુને એ નાટક વાંચી સંભળાવવાની સલાહ મ્હને ખોટી લાગી નહિ, કેમ કે એ નાટકમાં નિન્દા યોગ્ય છિદ્ર એક પણ નથી એવો મ્હારો દઢ વિશ્વાસ હતો. છેવટે બીજા એક દિવસે તર્કસભાનું વિશેષ અધિવેશન મળ્યું. વિદ્યાર્થી વર્ગ સમક્ષ મ્હેં મ્હારું નાટક વાંચી સંભળાવ્યું તથા વામાચરણ બાબુએ તેની સમાલોચના કરી.

એ સમાલોચનાનો વિસ્તારથી અત્રે ઉલ્લેખ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. ટૂંકમાં એટલું જ કહું છું કે, એ સમાલોચના મ્હને અનુકૂળ થઈ નહોતી. નાટકનાં પાત્રોનાં ચરિત્ર તથા તેમના મનોભાવે નિર્દિષ્ટ વિશેષતત્વ મેળવ્યું નથી, સઘળા ભાવ વરાળ જેવા અનિશ્ચિત છે. લેખકના અંતરમાં આકાર અને જીવન મેળવી તેઓ રચાયા નથી એવો વામાચરણ બાબુનો મત હતો.

વીંછીના પુંછડા ઉપર જ ઝેરી આંકડો હોય છે–વામાચરણ બાબુની સમાલોચનાના ઉપસંહારમાં જ ઘણું તીવ્ર ઝેર ભરેલું હતું. આસન ઉપર બેસતાં પહેલાં તેમણે કહ્યું કે, મ્હારા આ નાટકના અનેક દેખાવ તથા મૂળ ભાવ ગેટેએ રચેલા ટાસોના નાટકનું અનુકરણ હોઈ ઘણે સ્થળે તો અનુવાદ જ છે.

આ વાતનો હું ઉત્તર આપી શકું એમ હતો. હું સહેલાઈથી કહી શકત કે, અનુકરણ કરવું એમાં નિન્દા જેવું કાંઈ નથી. સાહિત્યના રાજ્યમાં ચોરીની વિદ્યા પકડાઇ જાય તો પણ એ મ્હોટી વિદ્યા છે. સાહિત્યના મ્હોટા મ્હોટા માણસોએ એવું કામ કર્યું છે. શેક્ષપિયર સુદ્ધાં એ અપવાદથી બચી શકે તેમ નથી. સાહિત્યમાં જેની ઓરીજીનેલિટી ઘણી વધારે હોય છે તેઓ જ ચોરી કરવાનું સાહસ કરે છે; કેમ કે તે પારકી વસ્તુને સર્વાંશે પોતાની કરી શકે છે.

આવી બીજી પણ ઘણી હકીકત હું કહી શકું તેમ હોવા છતાં તે દિવસે હું કાંઇ બોલ્યો નહિ. એનું કારણ વિનય નહોતું. ખરી વાત એ છે કે, તે દિવસે એમાંની કાંઇ હકીકત મ્હને યાદ આવી નહોતી. લગભગ છ સાત દિવસ પછી એક પછી એક ઉત્તર દૈવાગત બ્રહ્માસ્ત્રની માફક મ્હારા મનમાં ઉદિત થવા લાગ્યા, પરંતુ શત્રુ પક્ષ પાસે હાજર નહિ હોવાથી એ અસ્ત્રો કેવળ મ્હને જ વીંધી નાખવા લાગ્યાં. એ સઘળી હકીકત મ્હારા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવવાનો મ્હેં વિચાર કર્યો; પરંતુ મ્હારા ગધેડા જેવા મૂર્ખ સહાધ્યાયીઓની બુદ્ધિ એ હકીકત સમજી શકે એમ મ્હને લાગ્યું નહિ. તેઓ એટલું જ જાણતા હતા કે, ચોરી એ ચોરી છે. મ્હારી ચોરી અને બીજાની ચોરીમાં કેટલો તફાવત છે એ સમજી શકવાની તેમનામાં શક્તિ હોત તો મ્હારા અને તેમનામાં વિશેષ તફાવત રહેત નહિ.

બી, એ,ની પરીક્ષા આપી. પરીક્ષામાં પસાર થવા માટે કાંઇ સંદેહ નહોતો; પણ મનમાં આનંદ રહ્યો નહિ. વામાચરણની પેલી કેટલીક વાતોના આઘાતથી મ્હારી સઘળી ખ્યાતિ અને આશાનું ગગનભેદી મંદિર તૂટી પડી ભગ્ન ખંડેર બની ગયું. કેવળ અબોધ અમૂલ્યની મ્હારા તરફની શ્રદ્ધા બિલકુલ ઓછી થઇ નહિ. પ્રભાતે જ્યારે યશઃસૂર્ય મ્હારી સ્હામે ઉદિત હતો ત્યારે એ શ્રદ્ધા અતિ દીર્ઘ છાયાની માફક મ્હારા ચરણોમાં નમી ગઇ હતી અને પછી સંધ્યાકાળે જ્યારે મ્હારો યશઃસૂર્ય અસ્તાચળમાં ઉતરી પડવા લાગ્યો ત્યારે પણ એ શ્રદ્ધાએ પોતાની લંબાઇ વિસ્તારી દઇને, મ્હારા ચરણોનો ત્યાગ કર્યો નહિ. છતાં એ શ્રદ્ધાથી કાંઇ પરિતૃપ્તિ નહોતી, એ કેવળ શૂન્ય છાયા હતી. એ મૂઢ ભક્તહૃદયનો મોહાંધકાર હતો—બુદ્ધિની ઉજ્વળ કિરણછટા નહોતી.

(૨)

મ્હારો વિવાહ કરવા માટે પિતાએ મ્હને દેશમાં તેડાવ્યો. મ્હેં થોડા દિવસનો સમય લીધો.

વામાચરણ બાબુની સમાલોચનાથી મ્હારા પોતાનામાં આત્મ-વિરોધ અને વિદ્રોહભાવ ઉપજ્યો હતો. મ્હારો સમાલોચક અંશ મ્હારા લેખક અંશને ગુપ્ત રીતે આઘાત કરતો હતો. એ સંબંધી બદલો લેવાનું જણાવી મ્હારો લેખક અંશ એમ કહેતો હતો કે, ફરી એક વખત હું લખીશ. પછી હું મ્હોટો છું કે મ્હારો સમાલો-ચક મ્હોટો છે એ જોઇ લઇશ.

વિશ્વપ્રેમ, અન્યને માટે આત્મત્યાગ તથા શત્રુને ક્ષમા-એ ભાવોનું અવલંબન કરી ગદ્ય અગર પદ્ય લખવાનો મ્હેં મ્હારા મન સાથે વિચાર કર્યો. એવું લખાણ લખી બંગાળી સમાલોચકો માટે સુબૃહત્ સમાલોચનાનો ખોરાક મેળવી આપવાનું મ્હેં વિચાર્યું.

એક સુંદર નિર્જન સ્થળે બેસી મ્હારા જીવનની સહુથી મુખ્ય કીર્તિનું સૃષ્ટિકાર્ય પૂર્ણ કરવાનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો. ઓછામાં

ઓછા એક માસ માટે બંધુબાંધવો તથા પરિચિત અપરિચિતમાંથી કોઇની પણ મુલાકાત નહિ કરવાની મ્હેં પ્રતિજ્ઞા કરી.

અમૂલ્યને બોલાવી મ્હેં તેને મ્હારો વિચાર જણાવ્યો. મ્હારો વિચાર જાણી તે સ્તંભિત બની ગયો. તે જાણે કે એ વખતે જ મ્હારા લલાટ ઉપર સ્વદેશના નજીક આવેલા ભાવી મહિમાની પ્રથમ અરૂણજ્યોતિ જોઇ શકયો. ગંભીર મુખે મ્હારો હાથ દબાવી રાખી, ચકિત નેત્રો મ્હારા મુખ ઉપર સ્થાપન કરી મૃદુસ્વરે તેણે કહ્યું:– "જાઓ ભાઇ ! અમર કીર્ત્તિ અને અક્ષય ગૌરવ મેળવી આવો!"

મ્હારું શરીર રોમાંચિત થયું. જાણે આસન્ન ગૌરવથી ગર્વિત અને ભક્તિથી વિહ્વળ બનેલા બંગ દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે અમૂલ્યે મ્હને ઉપરનું વાક્ય કહ્યું.

અમૂલ્યે પણ ઘણો ત્યાગ સ્વીકાર્યો. સ્વદેશના હિતને માટે એક માસ જેટલા લાંબા કાળ માટે મ્હારી સોબતની આશાનો તેણે સર્વાંશે ત્યાગ કર્યો. તે એક ગંભીર ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી ટ્રામમાં બેસી કૉર્ન-વૉલિસ સ્ટ્રીટ ઉપર આવેલા તેના મકાને ચાલ્યો ગયો. અમર કીર્ત્તિ તથા અક્ષય ગૌરવ મેળવવા માટે હું ગંગાતટ ઉપર આવેલા ફરાસડાંગાના બાગમાં જઇ રહ્યો.

ગંગાતટ ઉપર નિર્જન ઘરમાં સૂઇ રહી વિશ્વજનીન પ્રેમની વાતનો વિચાર કરતાં કરતાં મધ્યાન્હે પ્રગાઢ નિદ્રા આવી જતી હતી. સ્હાંજે પાંચ વાગ્યે મ્હારી નિદ્રાનો ભંગ થતો હતો. ત્યાર પછી શરીર અને મન અવસાદગ્રસ્ત થઈ રહેતું હતું. કોઇ પણ રીતે ચિત્તને આનંદિત કરવા તથા વખત વીતાડવા માટે બાગની પાછલી દિશાએ રાજમાર્ગની બાજૂએ એક ન્હાના કાષ્ઠાસન ઉપર ચુપકીદીથી બેસી હું બળદગાંડાઓનો તથા લોકોનો અવર જવર જોતો હતો. જ્યારે ઘણો કંટાળો ઉપજતો ત્યારે સ્ટેશન ઉપર જઇને બેસતો હતો. ત્યાં ટેલિગ્રાફની કળ કટ કટ ધ્વનિ કરતી હતી, ટિકીટનો ઘંટ

વાગતો હતો, લોકોનો સમાગમ થતો હતો, લાલ આંખોવળી હજારો પગવાળી ગાડી ફુસ ફુસ અવાજ કરીને આવતી હતી; તે ઉત્કટ બૂમ મારીને ચાલી જતી હતી; માણુસો ચઢ ઉતર કરતાં હતાં. એ સઘળું જોઇ થોડા સમય માટે હું કૌતુક અનુભવતો હતો. પછી ઘેર જઇ ભોજન કરી સોબતીનો અભાવ હોવાથી સવેળા સુઇ જતો હતો તથા પ્રભાતકાળે વહેલા ઉઠવાની જરૂર નહિ હોવાથી આઠ નવ વાગ્યા સૂધી બિછાનામાં પડી રહેતો હતો.

શરીર ખરાબ થઇ ગયું. વિશ્વપ્રેમનો પત્તો બિલકુલ લાગ્યો નહિ. એકલા રહેવાનો અભ્યાસ નહિ હોવાથી ગંગાનો કિનારો શૂન્ય શ્મશાન જેવો લાગવા માંડયો. અમૂલ્ય પણ એવો ગધેડો હતો કે, તેણે એક દિવસને માટે પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો નહિ.

કલકત્તામાં હતો ત્યારે એમ વિચારતો હતો કે, પુષ્કળ છાયા-વાળા વડના ઝાડ નીચે હું પગ લાંબા કરીને બેસીશ, પગ નજીક થઇને કલકલ ગીત ગાતી નદી વહેતી ચાલી જશે-એની વચ્ચે સ્વ-પ્નમાં વિભાર બનેલો કવિ હોઇ ચારે તરફ તેની ભાવનાનું રાજ્ય હશે. કાનનમાં પુષ્પ, શાખા ઉપર વિહંગ, આકાશમાં તારા, મનની અંદર વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ તથા કલમના મુખ ઉપર પુષ્કળ ભાવના-ઓનો પ્રવાહ વિચિત્ર છંદથી પ્રવાહિત થશે; પરંતુ હવે કયાં છે એ પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિનો કવિ-કયાં છે વિશ્વ તથા વિશ્વપ્રેમિક ! એક દિવસ માટે પણ હું બાગમાં ગયો નહોતો. કાનનનું ફુલ કાનનમાં જ ખીલતું હતું. આકાશના તારા આકાશમાં જ ખીલતા હતા, વડના ઝાડની છાયા ઝાડ નીચે જ પડતી હતી તથા હું પણ ઘરનો બાળક ઘરમાં પડી રહેતો હતો.

કોઇ પણ રીતે પોતાનું માહાત્મ્ય સાબિત નહિ કરી શકાયું હોવાથી વામાચરણ તરફની મ્હારી ઇર્ષ્યા વધી જવા લાગી.

એ વખતે બાળવિવાહના વિષય પરત્વે બંગાળાના શિક્ષિત સમાજમાં એક વાગ્યુદ્ધ ચાલતું હતું. વામાચરણ બાળવિવાહના

વિરોધી પક્ષમાં હતા તથા તેઓ એક યુવતી કુમારીના પ્રેમમાં પડેલા હોઇ વિના વિલંબે બન્નેનું લગ્ન થશે એવી વાત સાંભળવામાં આવી હતી.

એ વિષય મ્હને ઘણો કૌતુક ભરેલો લાગ્યો. વિશ્વપ્રેમનું મહાકાવ્ય મ્હારા ભેજામાં સપડાયું નહિ. અંતે બેસી બેસીને વામાચરણને નાયકનો આદર્શ કરી કદંબકળી મજુમદાર નામની એક કાલ્પનિક યુવતીને નાયિકા તરીકે ખડી કરી મ્હેં એક તીવ્ર પ્રહસન લખ્યું. લેખિનીમાંથી એ અમર કીર્તિનો પ્રસવ થયા પછી હું કલકત્તા જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એવામાં હું જતો અટકી પડું એવું એક વિઘ્ન આવ્યું.

(૩)

એક દિવસે સ્હાંજે સ્ટેશને નહિ જતાં આળસુ બની જઇને હું એ વિસ્તૃત બગીચામાં આવેલાં મકાનોનું દર્શન કરતો હતો. જરૂર ઉપસ્થિત નહિ થવાથી અત્યાર પૂર્વે એમાંના કોઇ મકાનમાં મ્હેં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. બાહ્ય વસ્તુ સંબંધી મ્હને બિલકુલ કૌતૂહલ નહોતું. તે દિવસે કેવળ વખત વીતાડવાના હેતુથી વાયુથી ઉડતા છિન્નપત્રની માફક હું આમ તેમ ફરતો હતો.

ઉત્તર તરફ આવેલા મકાનનાં દ્વાર ઉઘાડી હું એક ન્હાના ઓટલા ઉપર ઉપસ્થિત થયો. એ ઓટલાની સ્હામે જ બાગની ઉત્તરસીમાની દિવાલને અડતાં બે મ્હોટાં જાંબુઓનાં વૃક્ષ અરસ્પરસને આલિંગી ઉભાં હતાં. એ બન્ને વૃક્ષની વચ્ચેની ફાટમાંથી પેલી તરફ આવેલા બીજા બાગનાં કેટલાંક વૃક્ષોનો અંશ નજરે પડતો હતો.

એ વખતે બીજું કાંઇ જોવાનો મ્હને અવસર નહોતો. પાછળથી ધીમે ધીમે સઘળું મ્હારી નજરે પડ્યું હતું. એ વખતે તો કેવળ સોળ વર્ષની એક નવયુવતીને એક ચોપડીમાં મસ્તક નમાવી અભ્યાસ કરતી મ્હેં જોઇ હતી.

બરાબર એ વખતે કોઇ પણ પ્રકારના તત્વની આલોચના કરવાની મ્હારામાં શક્તિ નહોતી; પરંતુ થોડા દિવસ પછી મ્હેં એમ

વિચાર્યું હતું કે, દુષ્યન્ત મ્હોટાં મ્હોટાં બાણ ભાથામાં ભરી, રથમાં ચઢી વનમાં મૃગયા કરવા આવ્યો હતો. મૃગ મર્યો નહોતો, વચ્ચે તેણે દશ મિનીટ સુધી ઝાડની પાછળ ઉભા રહી જે દેખાવ જોયો હતો એ દેખાવ એના જીવનમાં સર્વોત્તમ થયો હતો. હું પણ પેન્સિલ, કલમ તથા નોટબુક લઇને કાવ્યમૃગયા માટે બ્હાર નીકળ્યો હતો. વિશ્વપ્રેમે તો મ્હારી પાસેથી પલાયન કરી જઇ રક્ષણ મેળવ્યું તથા બે જાંબુનાં વૃક્ષોની પાછળ ઉભા રહી જે જોવા જેવું હતું તે મ્હેં જોઇ લીધું. મનુષ્ય પોતાના એક જીવનમાં એવો દેખાવ બીજી વખત જોઈ શકતું નથી. !

પૃથ્વીમાં મ્હેં ઘણી વસ્તુઓ જોઇ નહોતી. હું વહાણમાં બેઠો નહોતો, બલૂનમાં ચઢયો નહોતો, કોલસાની ખાણમાં ઉતર્યો નહોતો; પરંતુ મ્હારા પોતાના માનસિક આદર્શ સંબંધી હું સર્વાંશે ભ્રાન્ત તથા અજ્ઞ હતો એવો સંદેહ ઉત્તર તરફના ઓટલા ઉપર આવતાં પહેલાં મ્હેં કદાપિ કર્યો નહોતો. મ્હને એકવીસ વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં હતાં. અત્યાર સૂધીમાં અંતઃકરણની અંદર કલ્પનાના બળથી નારીસૌન્દર્યની એક ધ્યાનમૂર્ત્તિ મ્હેં ઉત્પન્ન કરી નહોતી એમ હું કહી શકતો નથી. એ મૂર્ત્તિને વિવિધ વસ્ત્રાલંકારોથી સજ્જિત તથા ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિમાં સ્થાપન કરી હતી; પરંતુ તેના પગમાં બૂટ, શરીર ઉપર શર્ટ અને હાથમાં ચોપડી જોઇ શકવાની આશા મ્હેં સ્વપ્નમાં પણ કરી નહોતી; પરંતુ મ્હારી લક્ષ્મી ફાગણ માસની સ્હાંજે ઉંચા ઉંચા વૃક્ષોની હાલતી ડોલતી ડાળીઓની છાયામાં પુષ્પના માર્ગ ઉપર પગમાં બુટ, પહેરી, શરીર ઉપર શર્ટ પહેરી હાથમાં ચોપડી લઇ બે જાંબુનાં વૃક્ષોની ફાટમાંથી એકાએક નજરે પડી—મ્હેં પણ કોઇ વાત ઉચ્ચારી નહિ.

એ મિનીટથી વિશેષ વખત સૂધી હું તેને જોઇ શકયો નહિ. જૂદાં જૂદાં છિદ્રોમાંથી મ્હેં તેને જોવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ એ પ્રયત્ન સફળ થયો નહોતો. એ દિવસે સંધ્યાકાળના અ-

રસ્તામાં હું પહેલ વહેલો વડના ઝાડ નીચે પગ લાંબા કરીને બેઠો. મ્હારાં નેત્રો સ્હામે બીજી પારની ગંભીર તરૂશ્રેણી ઉપર સંધ્યાના તારા શાન્ત સ્મિતહાસ્યથી ઉદિત થયા.

જે પુસ્તક મ્હેં તેના હાથમાં જોયું હતું તે મ્હારે માટે એક નવીન રહસ્યનિકેતન બની ગયું. હું વિચારવા લાગ્યો; "એ કયું પુસ્તક હશે? તેની અંદર કયા ભાવનું લખાણ હશે? પુસ્તકનું જે પૃષ્ઠ ખુલ્લું હતું તથા જેના ઉપર એ સ્હાંજના વખતે છાયા તેમજ રવિરશ્મિ, એ બકુલ વનનાં પર્ણોનો ધ્વનિ તથા બન્ને નેત્રોની ઉત્સુકતાપૂર્ણ સ્થિર દૃષ્ટિ પડેલી હતી તેજ પૃષ્ઠમાં વાર્ત્તાનો કયો અંશ, કાવ્યનો કયો રસ પ્રકાશતો હતો?" તે સાથે હું વિચારવા લાગ્યો કે, એ ઘનકૃષ્ણ કેશજાળની અંધકારમય છાયા નીચે સુકુમાર લલાટમંડપની અંદર વિચિત્ર ભાવનો આવેશ કેવી રીતે તરી આવતો હતો? કુમારીહૃદયની ઉંડી નિર્જનતા ઉપર નવીન કાવ્યમાયાએ કેવા અપૂર્વ સૌન્દર્યપ્રકાશને ઉત્પન્ન કર્યો હતો? મધ્યરાત્રિ સુધી આવા આવા મ્હેં જે વિચારો કર્યા હતા તેને સ્પષ્ટ ભાવથી હું દર્શાવી શકું તેમ નથી.

પરંતુ એ કુમારી હતી એવું મ્હને કોણે કહ્યું? એ કાર્ય વાસનાનું જ હતું. ઘણા કાળ પૂર્વેના પ્રેમિક દુષ્યન્તને પણ પ્રેમિકાનો પરિચય થતાં પૂર્વે વાસનાએ એવી વાત કહી હતી. વાસના સાચી ખોટી ઘણી વાતો મનુષ્યને કહે છે. તેની કયી વાત ખોટી અને કયી વાત ખરી છે એ કોઇ જાણી શકતું નથી. દુષ્યન્ત તથા મ્હારે માટે તેની વાત ખરી પડી હતી.

મ્હારી એ અજાણી પાડોશણ વિવાહિતા હતી કે કુમારી, બ્રાહ્મણ હતી કે શૂદ્ર એ બાતમી મેળવવાનું કામ મ્હારે માટે કઠિન ન્હોતું: પરંતુ મ્હેં એ કામ કર્યું નહિ. કેવળ મૌન ચકોરની માફક હું હજારો ગાઉ દૂરથી મ્હારી ચંદ્રમંડળીને ઉર્ધ્વકંઠે જોવાનો હું પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

બીજે દિવસે મધ્યાન્હે એક ન્હાની નૌકા ભાડે કરી તીર તરફ જોઇ હું ભરતી સાથે તણાવા લાગ્યો. સઢ ચઢાવાની મેં માછીઓને ના પાડી દીધી.

મ્હારી શકુન્તલાની તપોવન કુટીર ગંગાતટ ઉપર જ હતી. એ કુટીર કણ્વની કુટીર જેવી તો નહોતી જ. ગંગાના ઘાટનાં પગથીઆં બંગલાના મ્હોટા ઓટલા સૂધી જઇ પહોંચ્યાં હતાં. ઓટલા ઉપર છાપરાનો વિસ્તાર થયેલો હતો.

મ્હારી નૌકા ચુપકીદીથી જ્યારે ઘાટ નજીક આવી પહોંચી ત્યારે મ્હેં મ્હારી નવયુગની શકુંતલાને ઓટલા ઉપર બેઠેલી જોઈ. તેની પીઠ પાછળ એક ખુરસી હોઈ તેના ઉપર કેટલાંક પુસ્તકો હતાં. એ પુસ્તકો ઉપર તેના છુટા કેશકલાપના ગુચ્છ પડયા હતા. તેણે એ ખુરસીને અઢેલી, મુખ ઉંચું કરી ઉંચા કરેલા ડાબા હાથ ઉપર મસ્તક રાખ્યું હતું. નૌકામાંથી તેનું મુખ જોઇ શકાતું નહોતું. કેવળ સુકોમળ કંઠની એક સુકુમાર વક્રરેખા નજરે પડતી હતી. એક પુસ્તક ધ્યાનશૂન્ય શિથિલ જમણા હાથમાંથી ખસી જમીન ઉપર પડ્યું હતું. એ મૂર્ત્તિમતી મધ્યાન્હલક્ષ્મી હોય એમજ મ્હને લાગ્યું.

જ્યાં સૂધી જોઇ શકાય ત્યાં સૂધી મ્હેં તેને જોઇ. એ સજળ ચલ્લવ નેત્રપાતદ્વારા એના બન્ને ચરણપદ્મને મ્હેં વારંવાર લુછી નાખ્યા.

અંતે નૌકા જ્યારે દૂર ગઇ અને વચ્ચે એક વૃક્ષ આડું આવ્યું ત્યારે મ્હને એકાએક મ્હારી ભૂલ યાદ આવી. ચમકી ઉઠી મ્હેં માછીને કહ્યું–" માછી, આજે હુગલી જવું નથી–નૌકા અહીંથી જ પાછી વાળ." પરંતુ પાછા ફરતી વખતે પ્રવાહમાં હલેસાં મારવાં પડયાં–એ એ અવાજથી હું સંકુચિત બની ગયો. એ હલેસાંનો ધ્વનિ જાણે કે સચેતન, સુંદર, સુકુમાર, અનંત આકાશવ્યાપી કોઇ વસ્તુને આઘાત કરવા લાગ્યો. નૌકા જ્યારે ઘાટની

ઉપસ્થિત થઇ ત્યારે હલેસાંના અવાજથી મ્હારી પાડોશણે ધીમેથી મુખ ઉંચું કરી મૃદુ કૌતૂહલ સહિત મ્હારી નાકા તરફ જોયું–મ્હારી વ્યગ્ર વ્યાકુળ દૃષ્ટિ જોઇ ક્ષણ કાળમાં જ તે ઘરમાં ચાલી ગઇ. મ્હેં તેને આઘાત કર્યો હોય એમ મ્હને લાગ્યું.

ઝડપથી ઉઠી જતી વખતે તેના ખોળામાંથી અડધું ખવાયલું એક આમ્રફળ ગબડતું ગબડતું નીચેના પગથીઆ આગળ આવી પડયું. એ અધરચુંમ્બિત આમ્રફળ માટે મ્હારું સમસ્ત અંતઃકરણ ઉત્સુક બની ગયું; પરંતુ માછીઓની શર્મ આવવાથી દૂરથી જ તેને જોઇને હું આગળ વધવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે વિશેષ લોલુપ બની જતું ભરતીનું જળ લુબ્ધ ધ્વનિ કરી એ ફળ મેળવવા માટે વારંવાર ઉછાળા મારતું હતું. અરધા કલાકમાં જ તેનો નિર્લજ્જ પ્રયત્ન સફળ થશે એવી કલ્પના કરી ચિંતાતુર ચિત્તે હું મ્હારા મકાનના ઘાટ ઉપર આવી ઉતર્યો.

વડના ઝાડ નીચે પગ લાંબા કરી આખો દિવસ હું સ્વપ્ન જોવા લાગ્યો. બે સુકોમળ પદપલ્લવ નીચે વિશ્વપ્રકૃતિ મસ્તક નમાવી પડી રહી હતી. આકાશ પ્રકાશિત હતું, ધરણી પુલકિત હતી, વાયુ જોરથી વહેતો હતો. એ સહુની અંદર બે ખુલ્લા અચળ સુંદર પગ હતા. તેમના રજકણોની માદકતાથી તપી ગયેલા યૌવનનો નવીન વસન્ત દશે દિશાઓમાં રોમાંચિત થતો હતો એ તેઓ જાણતા નહોતા.

અત્યાર સૂધી પ્રકૃતિ મ્હારાથી અલગ હતી. નદી, વન, આકાશ, સઘળું સ્વતંત્ર હતું. આજે એક સુંદરી પ્રતિમૂર્તિએ દર્શન દીધું કે તરત જ એ સઘળું અવયવો ધારણ કરી એક બની ગયું હતું. આજે પ્રકૃતિ મ્હારી પાસે એક તેમજ સુંદર હતી. તે વારંવાર મ્હને મૌન ભાવથી વિનંતિ કરતી હતી કે, " હું મૌન છું, તમે મ્હને ભાષા આપો. મ્હારા અંતઃકરણમાંથી જે એક અવ્યક્ત સ્વર

નીકળે છે તેને તમે છન્દ, લય અને તાનથી તમારી સુંદર માનવ ભાષામાં ઉચ્ચારો."

પ્રકૃતિની એ મૌન વિનંતિથી મ્હારા હૃદયના તાર વાગી ઉઠ્યા. વારંવાર કેવળ એ ગાન હું સાંભળવા લાગ્યો કે, "હે સુંદરિ! હે મનોહારિણી, હે વિશ્વજયિનિ! હે મનપ્રાણ પતંગની કેવળ એક માત્ર દીપશિખા, હે અપરિસીમ જીવન, હે અનંત મધુર મૃત્યુ!"—એ ગાન હું સંપૂર્ણ કરી શકતો નથી—એનો સંબંધ જોડી શકતો નથી, એને આકારમાં સ્પષ્ટ કરી શકતો નથી—એને છંદમાં ગુંથી વ્યક્ત કરી શકતો નથી. ભરતીના જળની માફક એક અનિર્વચનીય અપરિમેય શક્તિનો મ્હારા અંતરમાં સંચાર થતો હોય એમ મ્હને લાગ્યું. હજી હું એ શક્તિને સ્વાધીન કરી શક્યો નહોતો. જ્યારે સ્વાધીન કરી શકીશ ત્યારે મ્હારો કંઠ એકાએક સ્વર્ગિય સંગીતથી ધ્વનિત થશે તથા મ્હારું લલાટ અલૌકિક તેજથી તેજસ્વી બની જશે.

એવા સમયે એક નૌકાએ પેલી પાર આવેલા નઇહાટી સ્ટેશનેથી મ્હારા બાગના ઘાટ પાસે આવી લંગર નાખ્યું. બન્ને ખભા ઉપર ખેસ ઝુલાવતો, બગલમાં છત્રી લઇ અમૂલ્ય હસતા મુખે ઘાટ ઉપર ઉતર્યો. શત્રુના તરફ જેવો ભાવ ન ઉપજે તેવો ભાવ એકાએક બંધુને જોઇ મ્હારા મનમાં ઉપજ્યો. બપોરના બે વાગ્યે ઉત્તજિત ભાવથી મ્હને વડના ઝાડની છાયા નીચે બેઠેલો જોઇ અમૂલ્યના મનમાં ઘણી મ્હોટી આશાનો સંચાર થયો. બંગદેશના ભવિષ્યના સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્યનો કોઇ એક અંશ પોતાના પગના અવાજથી ચકિત બની રાજહંસની માફક એકાએક જળમાં જઇ ન પડે એ માટે સાવધાન બની સંકોચથી મૃદુ મંદ ગતિથી અમૂલ્ય મ્હારી તરફ આવવા લાગ્યો.—એવું જોઇ મ્હારો ક્રોધ વધી ગયો. સહજ અધીર બનીને મ્હેં કહ્યું:—"કેમ અમૂલ્ય, શું બન્યું છે? ત્હારા પગમાં કાંટો વાગ્યો છે કે?"

મ્હેં એક વિનોદની વાત કહી હોય એમજ અમૂલ્યે વિચાર્યું. હસતાં હસતાં નજીક આવી વૃક્ષ નીચેની જમીનનો થોડો ભાગ તેણે ઝાડી નાખ્યો. પછી ખીસ્સામાંથી રૂમાલ બ્હાર કાઢી નીચે પાથરી તે તેના ઉપર બેઠો. પછી તેણે કહ્યું:–" જે પ્રહસન તમે લખી મોકલ્યું છે એ વાંચતાં ઘણું હસવું આવે છે." આમ કહી તે એ પ્રહસનમાંના કેટલાક અંશો ઉચ્ચારવા લાગ્યો. અંતે હાસ્યના તરંગોથી તેનો શ્વાસ રુંધાઇ જવા લાગ્યો. જે કલમથી મ્હેં એ પ્રહસન લખ્યું હતું તે જે કાષ્ઠદંડથી બની હતી તેને જડમૂળથી ઉખેડી ભભકતા અગ્નિમાં એ પ્રહસન બાળી નાખીને પણ મ્હારો ખેદ મટશે નહિ એમ મ્હને લાગ્યું.

અમૂલ્યે સંકોચસહ પૂછ્યું, " તમારું પેલું કાવ્યલેખનનું કાર્ય ક્યાં સૂધી આવ્યું છે ? !" આ પ્રશ્ન સાંભળી મ્હારું શરીર વિશેષ સળગી ઉઠ્યું. મ્હેં મનમાં ને મનમાં કહ્યું, 'જેવું મ્હારું કાવ્ય છે તેવી જ ત્હારી બુદ્ધિ છે !' પછી પ્રકટભાવથી મ્હેં કહ્યું, " ભાઇ ! એ બધી વાત પછી થશે. તું મ્હને વિના કારણ કંટાળો આપીશ નહિ."

અમૂલ્યનો સ્વભાવ કૌતૂહલપૂર્ણ હતો. ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવ્યા સિવાય તેનાથી સ્થિર રહી શકાતું નહિ. તેણે મ્હને પૂછ્યું:–" પેલી દિશાએ શું છે ? "

મ્હેં કહ્યું:—" કાંઇ નથી." આવી મ્હોટી ખોટી વાત મ્હેં મ્હારા જીવનમાં પહેલાં કદાપિ ઉચ્ચારી નહોતી !

બે દિવસ સૂધી મ્હને વિવિધ પ્રકારે વીંધી તથા બાળીને ત્રીજા દિવસની સંધ્યાકાળની ટ્રેઇનમાં અમૂલ્ય ચાલ્યો ગયો. એ બે દિવસ માટે હું બાગની ઉત્તર દિશા તરફ ગયો નહોતો—તે તરફ મ્હેં નજર સુદ્ધાં કરી નહોતી. કંજુસ માણસ જેવી રીતે પોતાનો રત્નભંડાર છુપાવીને ફરે તેવી જ રીતે હું મ્હારા એ ઉત્તર

ગીસાના બાગથી સાવધ રહી ફરતો હતો. અમૂલ્ય ચાલ્યો ગયો એટલે હું ઝડપથી દ્વાર ઉઘાડી પેલા બે માળના મકાનના ઉત્તરના ઓટલા ઉપર જઈ પહોંચ્યો. ઉપર ખુલ્લું આકાશ તથા કૃષ્ણપક્ષના આરંભની સામાન્ય ચાંદની હતી. નીચે ડાળીઓથી ગુંથાયલાં વૃક્ષો તળે છુટાં છવાયાં કિરણોથી સામાન્ય ભાવે પ્રકાશતો પ્રદોષનો અંધકાર હતો. વૃક્ષપલ્લવોનો ધ્વનિ ગાઢ નિશ્વાસો જેવો લાગતો હતો. વૃક્ષ નીચે પડેલાં બકુલફુલોની નિબિડ સૌરભથી તથા સંધ્યાકાળની સ્તંભિત ચુપકીદીથી અંતરમાં અપૂર્વ ભાવનો ઉદય થતો હતો. આ વખતે મ્હારી કુંવારી પાડોશણ તેના સફેદ દાઢી-મુછવાળા વૃદ્ધ પિતાનો જમણો હાથ પકડી ધીમે ધીમે ફરતાં ફરતાં કાંઇ વાત કરતી હતી. વૃદ્ધ સ્નેહ અને શ્રદ્ધાથી સહજ નમીને મૌનભાવથી ધ્યાન દઇ પુત્રીની વાત સાંભળતો હતો. તેમના એ પવિત્ર કોમળ એકાન્ત આલાપમાં કોઇ પણ પ્રકારની બાધા નહોતી. સંધ્યાકાળની શાન્ત નદીમાં ક્વચિત્ હલેસાંનો ધ્વનિ દૂર જઈ વિલીન થતો હતો તથા અવિરલ તરુશાખા ઉપર અસંખ્ય માળાઓમાંથી એક બે પંખી એકાએક ક્ષણિક મૃદુ ધ્વનિથી જાગી ઉડતાં હતાં. મ્હારું અંતઃકરણ આનંદથી અથવા વેદનાથી જાણે કે વિદીર્ણ થઇ જશે એમ મ્હને લાગ્યું. મ્હારું અસ્તિત્વ જાણે કે ફેલાવો પામીને અંધકાર અને પ્રકાશના મિલનથી વિચિત્ર બનેલા પૃથ્વીપટ ઉપર ભળી ગયું. મ્હારા હૃદય ઉપર ધીમાં પગલાંથી કોઇ ચાલતું હોય એમ મ્હને લાગ્યું. મધુર મૃદુ ગુંજનધ્વનિ વૃક્ષપલ્લવો સાથે ભળી જઇ જાણે કે મ્હારા કાન પાસે સંભળાવા લાગ્યો. એ વિશાળ ગૂઢ પ્રકૃતિના અંતરની વેદના જાણે કે મ્હારા શરીરનાં હાડકાંઓમાં

ફેલાઇ ગઇ. મ્હારા મનમાં એમ થયું કે, ધરણી પગો નીચે પડી રહે છે, પણ પગો પકડી રખાતા નહિ હોવાથી તેને કાંઇનું કાંઇ થઇ જાય છે. નમી ગયેલી શાખાઓવાળી વનસ્પતિ વાતચિત સાંભળી શકે છે પરંતુ કાંઇ સમજી શકાતું નહિ હોવાથી સઘળી શાખા અને પલ્લવોથી હાહાકારનો ધ્વનિ કરે છે. હું પણ મ્હારા સર્વાંગમાં અને સકળ અંતઃકરણમાં એ મૃદુ પગલાં અને એકાન્ત આલાપ અનુભવવા લાગ્યો; પરંતુ કોઇ પણ રીતે તેને પકડી નહિ શકાવાથી ઝુરી મરવા લાગ્યો.

બીજે દિવસે હું સ્થિર રહી શક્યો નહિ. પ્રભાતકાળે હું પાડોશીને મળવા માટે ગયો. એ વખતે ભવનાથ બાબુ એક મ્હોટા ચ્હાથી ભરેલા પ્યાલા પાસે બેસી, આંખો ઉપર ચસમાં ચઢાવી ભુરી પેન્સિલથી ચિહ્નિત કરેલું હૅમિલ્ટનનું એક જુનું પુસ્તક ધ્યાનથી વાંચતા હતા. મ્હેં ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે ચસમાંના ઉપરના ભાગમાંથી કેટલીક ક્ષણ સુધી ચંચળ ભાવથી તેમણે મ્હારા તરફ જોયું—ક્ષણ કાળમાં તેઓ પુસ્તકમાંથી પોતાનું ધ્યાન પાછું ખેંચી શકયા નહિ. અંતે એકાએક ચકિત બની જઇ ચંચળતાથી આતિથ્ય કરવા તેઓ તૈયાર થયા. મ્હેં ટૂંકમાં જ મ્હારી ઓળખાણ આપી. વિશેષ ચંચળ બની જઈ તેમણે કહ્યું:—“ આપ ચ્હા પીશો કે ? ” જો કે હું ચ્હા પીતો નહોતો; છતાં મ્હેં કહ્યું:— “ હરકત નથી. ”

ભવનાથ બાબુ અસ્થિર બની જઇ ‘ કિરણ ’ ‘ કિરણ ’ કહી હાંક મારવા લાગ્યા. દ્વાર પાસે અત્યંત મધુર ધ્વનિ સંભળાયો કે, “ શું છે આપા ? ” મ્હેં એ તરફ જોયું તો તાપસ કણ્વ–દુહિતા એકાએક મ્હને જોઇ ચમકિત હરિણીની માફક પલાયન કરી જવાની તૈયારીમાં હતી. ભવનાથ બાબુએ તેને પોતાની પાસે બોલાવી

મ્હારી ઓળખાણ આપતાં કહ્યું, “ આ આપણા પાડોશી મહીન્દ્રકુમાર બાબુ છે.” પછી તેમણે મ્હને કહ્યું, “ આ મ્હારી કન્યા કિરણબાલા છે.” શું કરવું એ હું વિચારી શક્યો નહોતો એવામાં કિરણે કમરમાંથી વાંકી વળી નમ્રતાથી મ્હને સુંદર નમસ્કાર કર્યા. મ્હેં પણ ઝડપથી મ્હારી ભૂલ સુધારી. ભવનાથ બાબુએ કહ્યું, “ બ્હેન ! મહીન્દ્રબાબુ માટે ત્હારે એક કપ ચ્હા લાવી આપવી પડશે.” હું મનમાં ને મનમાં ઘણો સંકુચિત બની ગયો; પરંતુ મુખ ખોલી કાંઇ કહું તે પૂર્વે જ કિરણ એ ઓરડાની બ્હાર ચાલી ગઈ. મ્હારા મનમાં એમ થયું, કે, કૈલાસમાં સનાતન ભોળાનાથે તેમની કન્યા સ્વયં લક્ષ્મીને અતિથિ માટે એક પ્યાલો ચ્હા લઈ આવવા કહ્યું !

(૪)

હવે ભવનાથ બાબુને ઘેર અતિથિ રૂપે હું હમ્મેશાં જતો હતો. પહેલાં ચ્હા નામક પદાર્થથી હું ઘણો ડરતો હતો; પરંતુ હવે સ્હવાર સ્હાંજ ચ્હા પીવામાં આવતી હોવાથી મ્હને ચ્હાનો નશો વળગી પડ્યો.

બી. એ.ની પરીક્ષા આપવા માટે, જર્મન પંડિતે રચેલા દર્શનશાસ્ત્રનો નવીન ઇતિહાસ હું તાજોજ વાંચી આવ્યો હતો. ભવનાથ બાબુ સાથે દર્શનશાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા જ આવતો હોઉં એવું અસત્ય નિમિત્ત થોડા દિવસ સુધી મ્હેં દર્શાવ્યું. હૅમિલ્ટન વગેરે કેટલાંક જુના જમાનાનાં ભ્રમ ભરેલાં પુસ્તકો હજી પણ ભવનાથ બાબુ વાંચતા હોવાથી તેમને માટે મ્હારા મનમાં દયાનો ભાવ ઉપજતો હતો. મ્હારી નવીન વિદ્યા પુષ્કળ આડંબરથી તેમ ન પાસે પ્રકટ કરવાના સુયોગને હું વ્યર્થ જવા દેતો નહિ. ભવનાથ બાબુ એવા સરળ સ્વભાવના તથા સર્વ વિષયોમાં સંકોચ રાખતા પુરુષ હતા કે, મ્હારા જેવા ન્હાની ઉમ્મરના યુવકના મુખની સર્વળી

વાત તેઓ સાચી માની લેતા હતા. સામાન્ય પ્રતિવાદ કરતાં પણ તેઓ ચંચળ બની જતા હતા. હું પાછો વિરક્ત થાઉં એવો એમને ભય રહેતો હતો. અમારી આ તત્વાલોચનાની વચ્ચેથી કિરણ કાંઇ નિમિત્ત દર્શાવી ઉઠીને ચાલી જતી હતી. એથી મ્હને એક રીતે ક્ષોભ થતો હતો અને બીજી રીતે હું ગર્વ અનુભવતો હતો. અમારી ચર્ચાના વિષયનું અકળ પાંડિત્ય કિરણ માટે નહિ સમજાય થાય એવું હતું. મનમાં ને મનમાં તે જ્યારે મ્હારી વિદ્યાના પર્વતનું પરિમાપ કરતી હતી ત્યારે મ્હારે ઘણું ઉંચું જોવું પડતું હતું.

પહેલાં કિરણને જયારે હું દૂરથી જોતો હતો,—ત્યારે શકુંતલા, દમયંતી વગેરે વિચિત્ર નામથી અને વિચિત્ર ભાવથી જાણતો હતો,—હવે ઘરની અંદર હું તેને કિરણ તરીકે જાણી શક્યો. હવે તે જગતની વિચિત્ર નાયિકાની છાયારૂપિણી નહોતી,-હવે તે એક માત્ર કિરણ હતી. હવે તે સેંકડો સૈકાંઓના કાવ્યલોકમાંથી ઉતરી અનંતકાળના યુવકચિત્તના સ્વપ્નસ્વર્ગનો ત્યાગ કરી એક ચોક્કસ બંગગૃહની અંદર કુમારી કન્યારૂપે વિરાજ કરતી હતી. તે મ્હારી માતૃભાષામાં મ્હારી સાથે ઘરની ઘણી સામાન્ય વાત કરતી હતી. સામાન્ય વાતમાં સરળ ભાવથી હસી પડતી હતી. તે અમારી બંગકન્યાઓની માફક બન્ને હાથમાં બે સોનાની બંગડીઓ પહેરતી હતી. કંઠહારમાં કાંઇ વિશેષત્વ નહિ હોવા છતાં તે ઘણો મનોહર હતો. સાડીનો પાલવ ક્વચિત્ વેણીના ઉપરના ભાગને ઢાંકી દેતો હતો-અને ક્વચિત્ પિતાના ઘરમાં અભ્યાસ નહિ હોવાથી ખભા ઉપર સરી પડેલો નજરે પડતો હતો. એ જોવામાં હું ઘણો આનંદ અનુભવતો હતો. એ અકાલ્પનિક હતી, સત્ય હતી, કિરણ હતી,— તેના સિવાય બીજી કોઇ નહોતી. એ મ્હારી નહિ હોવા છતાં અમારી હતી એટલા માટે મ્હારું અંતઃકરણ હમ્મેશાં તેના તરફ ઉત્તેજિત કૃતજ્ઞતાના રસથી અભિષિક્ત થઇ રહેતું હતું.

એક દિવસે સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનની આવશ્યકતા સંબંધી હું ભવનાથ બાબુ પાસે ઉત્સાહ સહિત વાચાળતા દર્શાવતો હતો. ચર્ચા સહજ આગળ વધી એટલે કિરણ ઉઠી ચાલી ગઇ તથા થોડા સમયમાં જ સ્હામેના ઓટલા ઉપર રાંધવાનો સરંજામ લઇ આવી ભવનાથ બાબુનો તિરસ્કાર કરતાં તેણે કહ્યું:—"બાપા ! તમે આવા ગંભીર વિષયો ઉપર વિના કારણ શા માટે મહીન્દ્રબાબુને બકવા કરાવો છો ! મહીન્દ્રબાબુ ! એ કરતાં જો મ્હારી પાસે આવી રસોઇના કામમાં મદદ કરશો તો ઉપયોગી થઈ પડશો."

ભવનાથ બાબુનો કાંઇ દોષ નહોતો તથા કિરણ પણ એ જાણતી હતી; છતાં ભવનાથ બાબુએ ગુન્હેગારની માફક પસ્તાઇ સહજ હસીને કહ્યું:—" એ ખરું છે ! ઠીક છે; આ વાત ભવિષ્યમાં કોઇ વખતે થશે." આમ કહી નિરુદ્વિગ્ન ચિત્તે તેઓ તેમના નિત્ય નિયમિત અભ્યાસમાં ગુંથાયા.

વળી બીજા એક દિવસે સ્હાંજે અમુક ગંભીર વિષયની વાત કરી હું ભવનાથ બાબુને સ્તંભિત કરતો હતો એવામાં કિરણે વચ્ચે આવીને કહ્યું:—" મહીન્દ્રબાબુ ! તમારે અબળાને મદદ કરવી પડશે. દિવાલ ઉપર લતા ચઢાવવી છે, હું ઉંચે પહોંચી શકતી નથી. આ ખીલો આપને ઠોકી આપવો પડશે." હું આનંદિત બની ઉઠી ગયો તથા ભવનાથ બાબુ પ્રફુલ્લ મનથી વાંચવા બેઠા.

જ્યારે જ્યારે ભવનાથ બાબુની સાથે હું કોઇ ગંભીર વિષયની ચર્ચા શુરુ કરતો ત્યારે ત્યારે કિરણ ગમે તે એક કાર્યનું નિમિત્ત દર્શાવી એ ચર્ચાનો ભંગ કરતી હતી. એથી મનમાં ને મનમાં હું ખુશી થતો હતો. ભવનાથ બાબુની સાથે તત્વાલોચના કરવી એ મ્હારા જીવનનું ચરમ સુખ નથી એવું કિરણ સમજી ગઇ છે એમ જ મ્હને લાગતું હતું.

બાહ્ય વસ્તુની સાથે આપણા ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનો સંબંધ નક્કી કરવા જતાં જ્યારે કઠિન રહસ્ય રસાતળના મધ્યમાર્ગે હું ઉતરી પડતો

ત્યારે એકાએક કિરણ આવીને કહેતી કે, "મહીન્દ્રબાબુ! રસોડાની નજીક મ્હેં રીંગણીઓના છોડ વાવ્યા છે તે ચાલો આપને બતાવું."

આકાશને સીમા નથી એમ ધારવું એ કેવળ આપણું અનુમાન છે, આપણા જ્ઞાન અને કલ્પનાશક્તિની બહાર કોઇ સ્થળે ગમે તે રૂપથી તેની સીમા હોવી કોઈ પણ રીતે અસંભવ નથી એવો અભિપ્રાય હું દર્શાવતો હતો એવામાં કિરણ આવી કહેતી, "મહીન્દ્રબાબુ! બે કેરીઓ પાકી છે; આપે ડાળ નમાવી ઉતારી આપવી પડશે."

કેવો ઉદ્ધાર! કેવી મુક્તિ! સીમાશૂન્ય સમુદ્રની વચ્ચેથી એક જ ક્ષણમાં હું કેવા સુંદર કિનારે ઉપસ્થિત થતો હતો! અનંત આકાશ અને બાહ્ય વસ્તુ સંબંધી રહસ્યજાળ ગમે એવી જટિલ હોવા છતાં કિરણના રીંગણીઓના છોડ અને આંબાવાડીઆ સંબંધી જટિલતા કે સંદેહ જેવું કાંઈ જ નહોતું. કાવ્ય કિંવા નવલકથા માટે એ ઉલ્લેખ યોગ્ય નથી; પરંતુ જીવનમાં એ સમુદ્રથી ઘેરાયલા દ્વિપના જેવું મનોહર છે. જે ઘણા સમય સૂધી જળમાં તરે છે તે જ પૃથ્વી ઉપર પગ મૂકવામાં કેટલો આનંદ છે એ જાણી શકે છે. આટલા દિવસ સૂધી કલ્પનાથી જે પ્રેમસમુદ્ર મ્હેં ઉત્પન્ન કર્યો હતો તે જો સત્ય હોત તો એ સમુદ્રમાં ચિરકાળ સૂધી હું કેવી રીતે તણાયા કરત એ કહી શકતો નથી. એ સ્થળે આકાશ અને સમુદ્ર બન્નેની સીમા નથી. એ સ્થળે આપણી હમ્મેશની વિચિત્ર જીવનયાત્રાનો સીમાબદ્ધ વ્યાપાર નિર્વાસિત થયેલો છે. એ સ્થળે લેશ માત્ર તુચ્છતા નથી. એ સ્થળે છંદ લયથી સંગીતના ભાવ દર્શાવવા પડે છે તથા તેમાં ડુબકી મારતાં તળીઆનો પત્તો લાગતો નથી. કિરણે જ્યારે એ સ્થળે ડુબતા આ હતભાગ્યને તેની ચોટલી પકડી રીંગણીઓના ક્ષેત્રમાં ખેંચી કાઢ્યો ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પગ પડતાં હું બચી ગયો. મ્હેં જોયું કે, ઓટલા ઉપર બેસી ખીચડી

રાંધી, નિસરણી ઉપર ચઢી ખીલા ઠોકી; અને પુષ્પ પલ્લવોમાં છુપાઈ રહેલાં ફળો શોધી કાઢવામાં મદદ કરી અકલ્પનીય આનંદ મેળવી શકાય છે; છતાં એ આનંદ મેળવવા માટે બિલ્કુલ મહેનત કરવી પડતી નથી. સ્વાભાવિક રીતે જે જે વાત મુખમાં આવે, પોતાની મેળે જે હાસ્યના તરંગો ઉછળે, આકાશમાંથી જેટલો પ્રકાશ આવે એ જ બસ છે. તે ઉપરાંત સુવર્ણની લાકડી જેવું મ્હારી પાસે મ્હારું નવયૌવન હતું, એક સ્પર્શમણિ હતો, મ્હારો પ્રેમ હતો, એક અક્ષય કલ્પતરૂ હતું તથા મ્હારા પોતાના ઉપર મ્હારો દૃઢ વિશ્વાસ હતો. હું વિજયી ઇન્દ્ર હતો; મ્હારા ઉચ્ચૈઃશ્રવાના માર્ગમાં કાંઈ બાધા જોવામાં આવતી નહોતી. કિરણી મ્હારી કિરણ હતી એ માટે મ્હને સંદેહ નહોતો. એ વાત અત્યાર સુધી સ્પષ્ટતાથી હું બોલ્યો નહોતો; પરંતુ હૃદયના એક ખુણાથી બીજા ખુણા સુધી ક્ષણ કાળની અંદર વેદના ઉત્પન્ન કરી એ વાત વિજળીની માફક મ્હારા સમસ્ત અંતઃકરણમાં ફેલાઇ ક્ષણે ક્ષણે નાચી ઉઠતી હતી. કિરણ મ્હારી કિરણ જ હતી.

અત્યાર પહેલાં હું કોઇ અજાણી સ્ત્રીના સંબંધમાં આવ્યો નહોતો. નવા જમાનાની જે રમણીઓ શિક્ષણ મેળવી ઘુમટાની બ્હાર ફર્યા કરે છે તેમની નીતિરીતિ સંબંધી હું કાંઇ જાણતો નહોતો. આમ હોવાથી એમના આચરણમાં કયા સ્થળે શિષ્ટતાની સીમા અને કયા સ્થળે પ્રેમનો અધિકાર હોય છે એ સંબંધી હું કાંઇ જાણતો નહોતો; છતાં કિરણ મ્હને શા માટે ન ચ્હાય એ પણ હું સમજતો નહોતો. હું કઈ રીતે ઉતરતો હતો ?

કિરણ જ્યારે મ્હારા હાથમાં ચ્હાનો પ્યાલો આપી જતી ત્યારે ચ્હાની સાથે કિરણનો પાત્રથી ભરેલો પ્રેમ પણ હું સ્વીકારતો હતો. ચ્હા પીતાં પીતાં મ્હારા સ્વીકારની સાર્થકતા થઇ છે એમ હું વિચારતો હતો. કિરણના દાનની પણ સાર્થકતા થતી હતી. જો કિરણ સ્વાભાવિક સુરથી એમ કહેતી કે, " બાબુ! કાલે

સ્હવારે આવશોને ?" તો એ વાક્યમાં છન્દ લયથી એવો સુર નીકળતો હતો કે:—

'મોહિની આ કેવી બંધુ, મોહિની શું જાણો !
અબળાના પ્રાણને તમે શું પ્રમાણો !'

હું સહજ વાતમાં ઉત્તર આપતો કે, 'કાલે આઠ વાગે આવીશ.' એ વાક્યમાં કિરણ એવું સંગીત સાંભળતી હતી કે,

'પ્રાણમૂર્ત્તિ તમે પ્રભુ હૃદે મણિહાર;
સર્વસ્વ સમર્પણ જીવના આધાર.'

મ્હારા સઘળા દિવસો અને રાતો અમૃતથી પરિપૂર્ણ બની ગયાં. મ્હારી સમસ્ત ચિંતા અને કલ્પના ક્ષણે ક્ષણે નવી નવી શાખા પ્રશાખાઓનો વિસ્તાર કરી લતાની માફક કિરણને મ્હારી સાથે વીંટાળી બાંધી દેવા લાગી. શુભ અવસર આવ્યા પછી કિરણને શું શીખવવું, શું સમજાવવું અને શું સંભળાવવું એ સંબંધીના અસંખ્ય સંકલ્પોથી મ્હારું મન ભરાઇ ગયું. જર્મન પંડિતે રચેલા દર્શનશાસ્ત્રના નવીન ઇતિહાસ ઉપર પણ તેના ચિત્તની ઉત્સુકતા જન્મે એવું તેને શિક્ષણ આપવાનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો. તેમ કર્યા સિવાય એ મ્હને સર્વાંશે સમજી શકે એવો સંભવ નહોતો. ઇંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યના સૌંદર્યપ્રકાશમાં રસ્તો બતાવી તેને લઈ જવાનું મ્હેં વિચાર્યું. મનમાં ને મનમાં હસીને મ્હેં કહ્યું, 'કિરણ ! ત્હારું આંબાવાડીઉં અને રીંગણીઓનું ખેતર મ્હારે માટે નવીન રાજ્ય છે. એ સ્થળેથી રીંગણાં તથા વંટોળીઆથી પડી ગયેલાં ફળો ઉપરાંત દુર્લભ અમૃત ફળ આટલી સહેલાઇથી મેળવી શકાય છે એવું હું કદાપિ સ્વપ્નમાં પણ જાણતો નહોતો; છતાં વખત આવે હું તને પણ એક એવા રાજ્યમાં લઇ જાઇશ કે જ્યાં રીંગણાં ફળતાં નહિ હોવા છતાં ક્ષણ કાળ માટે પણ તેનો અભાવ જણાતો નથી. એ જ્ઞાનનું રાજ્ય અને ભાવનું સ્વર્ગ છે.'

સૂર્યના અસ્ત વખતે દિશાઓના અંતમાં લીન થઇ જતા ચાંદુવર્ણ સંધ્યાતારા સાયાન્હે જેવી રીતે યથાક્રમે સ્પષ્ટ પ્રકાશ મેળવે તેવી જ રીતે થોડા દિવસમાં કિરણ પણ અંદરના આનંદથી, લાવણ્યથી અને નારીત્વની પૂર્ણતાથી જાણે કે પ્રકાશી નીકળી. તે જાણે કે તેના ઘરમાં—તેના સંસારમાં બરાબર મધ્ય આકાશમાં વિરાજિને ચારે તરફ આનંદની મંગળજ્યોતિ ફેલાવવા લાગી. એ જ્યોતિથી તેના વૃદ્ધ પિતાના સફેદ વાળ ઉપર પવિત્રતાનો ઉજ્વળ પ્રકાશ પડયો તથા એ પ્રકાશે મ્હારા ઉત્તેજિત બની ગયેલા હૃદય સમુદ્રના પ્રત્યેક તરંગ ઉપર કિરણના મધુર નામની છાપ મારી દીધી.

બીજી તરફથી મ્હારી રજાઓ ટૂંકી થઇ ગઇ. લગ્ન માટે ઘેર આવવા સંબંધી પિતાની પ્રથમની સૂચનાએ યથાક્રમે કઠોર આજ્ઞાનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા માંડયું. બીજી તરફથી અમૂલ્યને પણ હવે વિશેષ સમય સૂધી છેતરી શકાય એમ નહોતું. તે કદાચ ઉન્મત્ત જંગલી હાથીની માફક મ્હારા આ પલ્લવનમાં તેના ચારે પગ અફાળતો આવી ચઢશે એવો ભય ધીમે ધીમે પ્રબળ થઇ ગયો. વિના વિલંબે અંતરની આકાંક્ષા દર્શાવી મ્હારા પ્રણયને પરિણયમાં કેવી રીતે વિકસિત કરવો તેનો જ હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

એક દિવસે મધ્યાન્હકાળે ભવનાથ બાબુને ઘેર જઇને મ્હેં જોયું તો તેઓ આરામખુરસી ઉપર આડા પડી ઉંઘતા જણાયા. સ્હામે ગંગાતીર ઉપર આવેલા નિર્જન ઘાટના પગથીઆ ઉપર બેસી કિરણ કોઇ પુસ્તક વાંચતી હતી. મ્હેં ચુપકીદીથી પાછળ જઇને જોયું તો એ એક નવીન કાવ્યસંગ્રહ દેખાયો. જે પૃષ્ઠ ખુલ્લુ હતું તેમાં શેલીની એક કવિતા ઉતારેલી હતી તથા તેની પાસે લાલ પેન્સિલની એક લીટી દોરેલી હતી. એ કવિતા વાંચી કિરણે એક નિશ્વાસ મૂકી સ્વપ્નના ભારથી વ્યાકુળ બની ગયેલાં નેત્રોથી આકાશના પૃથ્વી સાથે ભળી જતા દૂરના અંશ તરફ જોયું. કિરણે એ કવિતા આજે ઉપરાઉપરી

દશ વખત વાંચી હોય તથા અનંત આસમાની આકાશમાં પોતાની હૃદયનૌકાના સઢ ઉપર એક ગરમ ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી તેને ઘણે દૂર નક્ષત્રલોકમાં મોકલ્યો હોય એમ લાગ્યું. શેલીએ એ કવિતા કોને માટે લખી હતી એ હું જાણતો નહોતો; છતાં મહીન્દ્રનાથ નામના કોઇ બંગાળી યુવક માટે લખી નહોતી એ ખરું છે. આજે એ સ્તવગાન ઉપર મ્હારા સિવાય બીજા કોઇનો અધિકાર નહોતો એમ હું ભાર દઇને કહી શકું છું. એ કવિતાની પાસે કિરણે પોતાના અંતરતમ હૃદય–પેન્સિલથી એક ઉજ્વળ લાલ ચિન્હ આંક્યું હતું. એ માયાસૃષ્ટિના મોહમંત્રથી કવિતા આજે તેની અને મ્હારી જ હતી. ઉત્તેજિત બની ગયેલા ચિત્તને કાબૂમાં લાવી સ્વાભાવિક અવાજથી મ્હેં કહ્યું, "શું વાંચો છો ?"

કિરણે ચમકી ઉઠી એકદમ પુસ્તક બંધ કરી દઇ પોતાના વસ્ત્રના પાલવમાં છુપાવી દીધું. મ્હેં હસીને કહ્યું:—"એ પુસ્તક મ્હને એક વખત બતાવશો કે ?" કિરણના મન ઉપર જાણે કે આઘાત થયો. આગ્રહ સહિત તેણે કહ્યું:—"ના—ના, આપને પુસ્તક જોવાની કાંઇ જરૂર નથી."

મ્હેં પણ પગથીઆથી થોડે અંતરે બેસી ઇંગ્રેજી કાવ્ય-સાહિત્યની વાત કાઢી. કિરણ સાહિત્યનું શિક્ષણ મેળવી શકે તથા મ્હારા મનની વાત ઇંગ્રેજી કવિના ભાવથી વ્યક્ત થાય એવી રીતે મ્હેં એ વાત કાઢી. મધ્યાન્હના તાપથી ગંભીર નિસ્તબ્ધતાની અંદર જળ સ્થળના ન્હાના ન્હાના અવાજ અતિશય મૃદુ અને કરુણ થઇ ગયા.

કિરણ જાણે કે અધીર બની ગઇ. તેણે કહ્યું, "બાપા એકલા બેઠા છે. અનંત આકાશ સંબંધી આપની ચર્ચા આપને પૂર્ણ નથી કરવી કે ?" મ્હેં મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું, 'અનંત આકાશ ચિરકાળ રહેવાનું છે, એ સંબંધીના તર્કનો પણ કોઇ કાળે અંત આવે તેમ નથી; પરંતુ જીવન ટૂંકું હોઇ શુભ અવસર દુર્લભ અને

ક્ષણસ્થાયી છે!' કિરણના વાક્યનો ઉત્તર નહિ આપતાં મ્હેં કહ્યું, "મ્હેં કેટલીક કવિતાઓ રચી છે. તે હું આપને સંભળાવીશ." કિરણે કહ્યું, "કાલે સાંભળીશ." આમ કહી એક વખત ઉઠીને ઘર તરફ જોઈ તે બોલી ઉઠી, "બાપા! મહીન્દ્રબાબુ આવ્યા છે." ભવનાથ બાબુ નિદ્રાનો ભંગ થતાં બાળકની માફક પોતાનાં બન્ને સરળ નેત્રો ખુલ્લાં કરી ચંચળ બની ગયા. મ્હારા હૃદય ઉપર જાણે કે એક જબરો ઘા થયો. ભવનાથ બાબુને ઘેર જઇ અનંત આકાશ સંબંધી હું તર્ક કરવા લાગ્યો. કિરણ પુસ્તક હાથમાં લઇ તેના એકાન્ત અભ્યાસગૃહમાં ચાલી ગઇ.

બીજે દિવસે સ્હવારે પોષ્ટમાં લાલ પેન્સિલના ચિન્હવાળું એક ઇંગ્રેજી વર્તમાનપત્ર મ્હને મળ્યું. તેમાં બી. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. પહેલા વિભાગમાં પહેલવહેલું કિરણબાલા બંદોપાધ્યાયનું નામ મ્હારી નજરે પડ્યું—મ્હારું પોતાનું નામ પહેલા બીજા કે ત્રીજા વર્ગમાંથી કોઇ પણ વર્ગમાં નહોતું.

પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થવાની વેદના સાથે વજ્રાગ્નિ માફક એવો સંદેહ થવા લાગ્યો કે, કિરણબાલા બંદોપાધ્યાય કદાચ મ્હારી પાડોશણ જ હશે. પોતે કૉલેજમાં અભ્યાસ કરી બી. એ.ની પરીક્ષા આપી છે એવી વાત જો કે તેણે મ્હને કહી નહોતી; છતાં ધીમે ધીમે મ્હારો સંદેહ પ્રબળ થવા લાગ્યો. કારણ મ્હેં વિચારી જોયું. વૃદ્ધ પિતા અને તેની કન્યાએ પોતાના સંબંધીની કાંઇ વાત મ્હને કહી નહોતી તથા હું મ્હારી હકીકત કહેવા અને પાંડિત્ય દર્શાવવા હમ્મેશાં એટલો બધો નિયુક્ત હતો કે, તેમની કાંઇ હકીકત મ્હેં પૂછી નહોતી.

જર્મન પંડિતે રચેલા મ્હારા નવીન દર્શનના ઇતિહાસના અભ્યાસ સંબંધીના તર્ક મ્હને યાદ આવવા લાગ્યા. એક વખતે મ્હેં કિરણને એમ કહ્યું હતું કે, 'જો થોડા દિવસ માટે હું તમને કેટલાંક પુસ્તકો શીખવવાનો સુયોગ મેળવી શકું તો ઇંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્ય સંબંધી તમે ઘણું સારું જ્ઞાન મેળવી શકો.' એ વાત પણ આજે મ્હને યાદ આવી.

કિરણબાલાએ દર્શનશાસ્ત્રમાં ઑનર મેળવ્યું હતું, તથા સાહિત્યમાં તે પ્રથમ વિભાગમાં પાસ થઇ હતી. જો આ એજ કિરણ હોય તો ?

મ્હેં મ્હારા ભસ્માચ્છન્ન અહંકારને સતેજ કરી કહ્યું:—"ગમે તેમ હો; મ્હેં જે સાહિત્ય લખ્યું છે એ જ મ્હારો જયસ્તંભ છે." આમ કહી હાથમાં મ્હોટી નોટબુક લઈ જોરથી પગલાં મૂકતો હું ભવનાથ બાબુના બાગમાં ગયો.

એ બખતે ઘરમાં કોઈ નહોતું. હું બરાબર ધ્યાનથી વૃદ્ધનાં પુસ્તકો જોવા લાગ્યો. મ્હારા પેલા નવીન જર્મન પંડિતે રચેલા દર્શનશાસ્ત્રના ઇતિહાસને અનાદરથી એક બાજૂએ પડી રહેલો મ્હેં જોયો. એ ઇતિહાસ ઉઘાડી જોતાં તે ભવનાથ બાબુએ માર્જિનમાં લખેલી ટીકાથી ભરાઇ ગયેલો જોવામાં આવ્યો. વૃધ્ધે પોતે કન્યાને શિક્ષણ આપ્યું હતું એ માટે મ્હને બિલ્કુલ સંદેહ રહ્યો નહિ.

ભવનાથ બાબુએ આજે વિશેષ પ્રસન્ન મુખે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. કોઇ સુખસંવાદની નિર્ઝરધારામાં હમણા તેઓ પ્રાતઃસ્નાન કરી આવ્યા હોય એમ લાગતું હતું. એકાએક મ્હેં શુષ્ક હાસ્ય કરી દંભભાવથી કહ્યું, "ભવનાથ બાબુ! હું પરીક્ષામાં નપાસ થયો છું." જે સઘળા મહાન્ લોક વિદ્યાલયની પરીક્ષામાં નપાસ થઈ જીવનની પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં પસાર થાય છે એ વર્ગમાં જ આજે જાણે કે મ્હારી ગણના થઇ. પરીક્ષા, વાણિજ્ય, વ્યવસાય, નોકરી વગેરેમાં ફતેહમંદ થવું એ સામાન્ય માણસોનું લક્ષણ છે. નીચા અને ઉંચા વર્ગના માણસો જ આશ્ચર્યજનક શક્તિથી એ વિષયોમાં નિષ્ફળ નીવડે છે. ભવનાથ બાબુનું મ્હોં લેવાઇ ગયું. તેઓ તેમની કન્યાના પાસ થયાના સમાચાર હવે મ્હને કહી શક્યા નહિ. આમ છતાં મ્હારી અનુચિત્ત ઉગ્ર પ્રફુલ્લતા જોઇ તેઓ સહજ વિસ્મિત બની ગયા. તેઓ પોતાની સરળ બુધ્ધિથી મ્હારા ગર્વનું કારણ સમજી શક્યા નહિ.

એવામાં અમારી કૉલેજના નવીન અધ્યાપક વામાચરણ બાબુની સાથે કિરણે શર્માતાં શર્માતાં ઉજ્જ્વળ મુખથી વર્ષાથી ધોવાયલી લતાની માફક પ્રવેશ કર્યો. હું સઘળું સમજી ગયો. રાત્રે ઘેર આવી જે નોટબુકમાં મ્હારું સાહિત્ય લખ્યું હતું તે નોટબુક બાળી નાખી ઘેર જઇને મ્હેં લગ્ન કર્યું.

ગંગાના તટ ઉપર જે મહાન્ કાવ્ય લખવાની વાત હતી તે લખાયું નહિ; પરંતુ જીવનની અંદર મ્હેં તે મેળવ્યું.

34326

